

2023

Ганна Хлібовська,
Марія Крижановська,
Оксана Наумчук

Історія України.
Всесвітня історія

6

Ганна Хлібовська, Марія Крижановська, Оксана Наумчук

Історія України. Всесвітня історія

**Підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

**Тернопіль
Астон
2023**

УДК 94(477)(075.3)
Х56

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08. 03. 2023 № 254)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Ганна Хлібовська, Марія Крижановська, Оксана Наумчук
Х56 Історія України. Всесвітня історія : підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська,
М. Є. Крижановська, О. В. Наумчук. — Тернопіль: Астон, 2023.
— 288 с. : іл.

ISBN 978-966-308-876-1

Підручник укладений згідно із модельною навчальною
програмою «Історія України. Всесвітня історія. 6 клас» для
закладів загальної середньої освіти (автори Піскарьова І. О.,
Бурлака О. В., Майорський В. В., Мелешенко Т. В., Щупак І. Я.),
рекомендованої Міністерством освіти і науки України (наказ
Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 № 795).

УДК 94(477)(075.3)

ISBN 978-966-308-876-1

© Хлібовська Г. М.,
Крижановська М. Є., Наумчук О. В., 2023
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2023

ЗМІСТ

Передмова6

Вступ

§ 1. Періодизація історії людства8

§ 2. Джерела з історії Стародавнього світу12

Розділ 1

Життя людей у первісні часи

§ 3. Поява людини на планеті Земля17

§ 4. Розселення давніх землян21

§ 5. Життя та заняття первісних людей26

§ 6. Життя людини на теренах України
в добу палеоліту29

§ 7. Життя людини в добу мезоліту та неоліту34

§ 8. Трипільська археологічна культура38

§ 9. Середньостогівська археологічна культура43

§ 10. Форми організації первісних спільнот47

§ 11. Практичні знання первісних людей51

§ 12. Мистецтво та вірування за первісної доби56

Узагальнення за розділом

«Життя людей у первісні часи»60

Розділ 2

Цивілізації Стародавнього Сходу

§ 13. Стародавній Схід — місце виникнення перших
цивілізацій63

§ 14. Господарство Давнього Єгипту68

§ 15. Держава і суспільство в Давньому Єгипті.....	72
§ 16. Злети і падіння Єгипетської держави.....	77
§ 17. Релігія, міфологія, література в Давньому Єгипті ..	82
§ 18. Освіта, наукові знання. Мистецтво та архітектура Давнього Єгипту	86
§ 19. Найдавніші цивілізації Дворіччя.....	91
§ 20. Історія Давнього Вавилону	95
§ 21. Фінікійці: ті, що фарбують у червоний колір	100
§ 22. Ізраїльсько-Юдейське царство.....	105
§ 23. Перська держава	109
§ 24. Культурні здобутки цивілізацій Передньої Азії ..	113
§ 25. Давня Індія.....	118
§ 26. Релігія і культура Давньої Індії	123
§ 27. Давній Китай	128
§ 28. Релігія і культура Давнього Китаю	133
<i>Узагальнення за розділом</i> «Цивілізації Стародавнього Сходу»	138

Давня Греція та її сусіди

Розділ 3

§ 29. Природні умови та населення Давньої Греції	141
§ 30. Рабство в Давній Греції.....	145
§ 31. Перша європейська цивілізація.....	149
§ 32. Велика грецька колонізація.....	154
§ 33. Афіни — батьківщина демократії	158
§ 34. Давня Спарта — приклад олігархічної держави	163
§ 35. Військова справа в Давній Греції	168
§ 36. Персько-грецькі війни.....	172
§ 37. Держава Александра Македонського. Елліністичні держави	177
§ 38. Родина і виховання в Давній Греції.....	183

§ 39. Традиції повсякденного життя і давньогрецька мода	187
§ 40. Кочові племена на території України та їхні сусіди	191
§ 41. Осередки грецької цивілізації на теренах України.....	196
§ 42. Освіта і наука в Давній Греції	201
§ 43. Релігія. Міфологія. Олімпійські ігри.....	206
§ 44. Мистецтво Античної Греції.....	210
<i>Узагальнення за розділом</i> «Давня Греція та її сусіди»	215

Розділ 4

Давній Рим і його сусіди

§ 45. Природа і населення Апеннінського півострова ..	218
§ 46. Давній Рим у часі і просторі.....	223
§ 47. Воєнна експансія Риму	227
§ 48. Римська держава від Октавіана Августа до падіння імперії	231
§ 49. Військова справа в Давньому Римі.....	236
§ 50. Війни Риму на різних етапах історії.....	240
§ 51. Людина в правовій та політичній системі Давнього Риму	245
§ 52. Родина і виховання	250
§ 53. Рим та його мешканці	255
§ 54. Культура Давнього Риму.....	259
§ 55. Релігія Давнього Риму: від язичництва до християнства	264
§ 56. Сусіди Давнього Риму	269
§ 57. Давні слов'яни на теренах України	274
<i>Узагальнення за розділом</i> «Давній Рим і його сусіди»	278
<i>Узагальнення.....</i>	280

ПЕРЕДМОВА

Привіт вам, шестикласники й шестикласниці! Пригадуєте? Мене звати Клію. Таке ім'я я отримала на честь грецької богині історії. Сподіваюся, що наша зустріч минулого року була для вас цікавою і пізнавальною. Ви дізналися про науку «історію», її дослідників і дослідниць, ознайомилися з різноманітними історичними джерелами, запам'ятали, що історію називають «вчителькою життя».

Я навчатимуся разом з вами в шостому класі. Ми будемо мандрувати в часі і просторі історією Стародавнього світу — найдавнішим і найтривалішим періодом у житті землян, який приховує чимало загадок і таємниць. Щиро вірю, що ця дивовижна і захоплива подорож запам'ятається вам назавжди!

Під час мандрівки нашими дороговказами будуть рубрики:

Острів цікавинок

На цьому острові ви ніколи не занудьгуєте. Тут дізнаєтеся маловідомі факти про появу, розселення і діяльність людей на планеті Земля за доби Стародавнього світу, цікаві подробиці про знаменні події, що змінили звичне життя людей; відкриєте для себе нові можливості інтернет-ресурсів.

Барвограй ідей

Світ схожий на веселку. Тільки від вас залежить, якими барвами розмалювати сьогоднішній день. Кожен з вас є унікальною особистістю, кожна ваша думка заслуговує на повагу. Висловлюйте свої міркування та ідеї — й разом ви пізнаєте істину.

З джерела мудрості

Втамує вашу спрагу до знань рубрика «З джерела мудрості». Вислови відомих людей, крилаті фрази, окремі слова, які дійшли з минушини до нас, змусять вас поміркувати над певними запитаннями, влучно й стисло узагальнять вивчене вами.

Галявина творчості

Коли багато мандруєш, інколи хочеться відпочити. Але пам'ятайте: відпочинок — це лише зміна діяльності. Відпочити з користю ви зможете на галявині творчості. Тут ви сповна зможете виявити свої здібності й таланти.

Цікавої й незабутньої подорожі!

ВСТУП

§ 1. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Разом із Клію розгляньте ілюстрації. Пригадайте, до якого періоду всесвітньої історії вони належать. Яку сферу діяльності людини вони розкривають?

Мозаїка Давнього Риму
«Гладіатори»

Наскельні малюнки первісних
людей

Мистецтво Давнього Єгипту

Живопис Давньої Греції

1. Історична періодизація: світ і Україна

Історія людства нетривала, якщо порівнювати її з віком нашої планети, але вона доволі складна і насичена різними подіями. Як ви пам'ятаєте, слово «історія» — давньогрецького походження, під яким розуміємо «оповідь про минуле». Всесвітня історія є частиною історії, яка вивчає життя людей від давнини до сучасності. Щоб краще зрозуміти, як жили, працювали, мислили, спілкувалися люди в різні часи, вчені виокремили періоди, кожен із

яких є цікавим і неповторним, тобто запровадили **періодизацію** всесвітньої історії. Слово «періодизація» походить від давньогрецького, що означає колооберт, поділ на певні проміжки часу. Отже, **періодизація** є способом упорядкування всесвітньої історії.

Науковці виділяють чотири великі етапи у розвитку людства: історію **Стародавнього світу** — від появи перших людей на планеті Земля до V століття; історію **Середньовіччя** — це період кінця V–XV століть; історію **Нового часу** учені датують XVI–XIX століттями; **Новітню**, або **Сучасну історію**, — XX–XXI століттями. Вивчаючи всесвітню історію, ви детальніше ознайомитеся з кожним її періодом, дізнаєтеся, чому він має саме такі хронологічні межі.

Історія України є частиною **світової історії**. В її розвитку вчені виокремлюють ті ж етапи, на які поділяють всесвітню історію. Розпочинається історія нашої держави від часу появи перших людей на її теренах.

1. Що означає поняття «періодизація всесвітньої історії»?
2. Які етапи розвитку людства виділяють науковці?
3. Назвіть етапи, на які поділяють історію України.

Барвограй ідей

Разом із Клію поміркуйте над запитанням: «Для чого потрібна періодизація всесвітньої історії?». Відповідаючи на нього, складіть і запишіть у зошит три речення.

2. Археологія про основні періоди розвитку людства

Люди звикли послуговуватися висновками вчених. Кожна наука відкриває свої горизонти. За допомогою археології дізнаємося про появу предків людини на планеті Земля та їх розвиток. Саме **археологія** вивчає речові пам'ятки і реконструює за ними давню історію людства.

Щоб краще зрозуміти розвиток людства в давнину, учені використовують **археологічну періодизацію**. Вона складається з **віків**: **кам'яного**, **мідно-кам'яного**, **бронзового**

та **залізного**. В основі такого поділу є найбільш уживаний **матеріал**, із якого виготовляли знаряддя праці в означений період, а також використовували в побуті. Спочатку це був камінь, згодом природні метали — мідь, а потім бронза як сплав міді й олова, ще пізніше — залізо.

Запроваджуючи до вжитку нові матеріали, створюючи досконаліші знаряддя праці, які допомагали пристосуватися до навколишнього середовища в складних кліматичних умовах, людина навчилася покращувати своє життя. Водночас **розвивалася сама людина**: змінювалася будова її тіла, більш вправними стали руки, виникла мова.

1. Що вивчає археологія?
2. Який критерій є основним в археологічній періодизації?
3. За допомогою чого первісна людина намагалася покращити своє життя?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що археологічну періодизацію минувшини запропонував данський учений Християн Томсон у 1836 році в праці «Путівник по північних старожитностях»? Займаючись класифікацією старожитностей у Національному музеї Данії в місті Копенгагені, він звернув увагу, що найдавніші знаряддя праці виготовлені з каменю, пізніші — з бронзи, ще пізніші — із заліза.

1. Поміркуйте, що дозволило Християну Томсону обґрунтувати періодизацію первісного суспільства.
2. Використовуючи інтернет-ресурси, здійсніть віртуальну екскурсію в Національний музей Данії, що в місті Копенгаген.

3. Хронологічні межі історії Стародавнього світу

Історія Стародавнього світу є складовою частиною **світної історії**. Цей період в історії людства тривав найдовше. Вивчаючи його, ви поринете в захопливий світ ідей, фактів; ознайомитеся з цікавими подіями та історичними постатями. Ви не залишитеся байдужими до того, як навчалися і дорослішали в цей час ваші ровесники. Щоб

краще уявити, як розвивалося людство від давніх спільнот до виникнення держав, довідатися про його повсякденне життя та культурні здобутки, розглянемо поділ історії Стародавнього світу на окремі відтинки — етапи.

Його історія розпочинається із **первісної доби**. Ви ознайомитеся з появою людей на планеті Земля, їх розселенням, їхніми знаряддями праці, житлами, заняттям, віруваннями. Дізнаєтеся, як і чому земляни згуртувалися у спільноти, як виникла майнова нерівність. Проте цей час сповнений багатьма загадками і таємницями, які не розкриті досі. Можливо, і ви станете дослідниками, долучитеся до вивчення життя людей за первісності.

Наступний період розпочинається з IV тисячоліття до нашої ери. В ньому йдеться про **історію Стародавнього Сходу**, регіону, де виникли найдавніші держави в Єгипті, Передній та Центральній Азії, Індії та Китаї. Їхні мешканці залишили неперевершені пам'ятки архітектури: велетенські піраміди, що донині височіють на землях Єгипту, Вавилонську вежу, Велику Китайську стіну, численні храми і палаци. Складовою частиною історії Стародавнього світу є **античність**. Слово «античний» у перекладі з латинської означає «давній». До цього етапу належить історія Давньої Греції і Давнього Риму. Межі античного світу розширювалися разом із поширенням грецької і римської цивілізацій. До нього увійшла більша частина колишньої Перської імперії та Єгипет, які певний час були навіть найбільшими центрами античності.

1. Чому історію Стародавнього світу поділяють на періоди?
2. Визначте зміст первісного суспільства.
3. Де виникли найдавніші держави? Що означає термін «античність»?

Галевина творчості

Клію любить створювати лепбуки. Запропонуйте їй свій варіант лепбуку на тему: «Стародавній світ у пам'ятках матеріальної культури». У кожному із трьох періодів Стародавнього світу розмістіть ту інформацію, яка, на вашу думку, найповніше відображає його сутність.

§ 2. ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Який вид джерел з історії Стародавнього Сходу зображено на них?

Клинопис
у державах Двोरіччя

Єгипетські
ієрогліфи

1. Письмові та усні джерела

Пізнати історичне минуле допомагають **історичні джерела**. Кожна епоха в житті людей залишала по собі матеріальні чи усні пам'ятки. Із деякими ви вже ознайомилися в 5 класі. Розгляньмо більш докладно, із яких джерел ми довідуємося про історію Стародавнього світу.

Значну інформацію про життя в давні часи містять писемні джерела. Першими системами **писемності** були **ієрогліфічна** та **клинописна**. Значно пізніше виникло

Відтворення
слов'янського ритуалу
на честь бога Ярила

алфавітне письмо. Створені давні рукописи і книги, написи на стінах будинків і храмів, різноманітні документи і тексти законів, праці вчених. Ці артефакти належать до **писемних джерел**. Їх вивчають спеціальні історичні дисципліни. **Палеографія** пояснює, як і на чому писали книги. **Археографія** досліджує історію публікації писемних джерел.

Стародавню історію допомагають краще пізнати **усні джерела** — міфи, легенди, казки, повір'я, приказки, пісні, перекази, які передавалися від покоління до покоління. У них відображено уявлення

людей про себе, минуле, навколишній світ. Слово мало й магічну дію. Люди вірили, що за його допомогою можна досягти успіху в полюванні, викликати дощ, відвернути бурю, вберегти родину від зла і напасті.

Міф про дев'ятий
подвиг Геракла

1. Назвіть види історичних джерел.
2. Які дисципліни вивчають писемні джерела?
3. Закінчіть речення: «Усні джерела — це ...».

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що легенда про всесвітній потоп була записана на глиняних табличках, знайдених ученими під час археологічних розкопок давнього міста Ніневія, розташованого в Двोरіччі? Тут протікали дві примхливі річки: Тигр і Євфрат. Іноді їхні повені були такими потужними, що давнім людям здавалося, що гине весь світ. Так виникла легенда про всесвітній потоп. Вона розповідає, як люди перестали шанувати богів і вони їх вирішили покарати — залити землю водою. Урятуватися вдалося єдиному благочестивому чоловікові, котрому бог Еа порадив збудувати ковчег — великий дерев'яний корабель — і сісти туди разом із своєю сім'єю, дикими і свійськими тваринами, птахами. Боги нагородили його безсмертям.

1. Поміркуйте, чому така легенда могла з'явитися у Двोरіччі.
2. До якого виду історичних джерел вона належить?

2. Археологія. Етнографія. Антропологія

Зверніть увагу на назви наук у заголовку. Саме вони вивчають **дописемну історію виникнення і розвитку людства**. Кожна із цих наук досліджує окремі сторони життя людини в Стародавньому світі.

Археологічні джерела розкривають таємниці розвитку людського суспільства, вивчаючи рештки давніх поселень, жител, знаряддя праці, посуд, зброю, прикраси та інші залишки діяльності людини впродовж тривалого часу.

Етнографічні джерела розповідають про походження різних народів, напрямки розселення, особливості побуту

та культури, їх спорідненість. За допомогою **антропологічних джерел** можна відновити зовнішній вигляд давніх людей, простежити їх еволюцію від найпростіших істот до «людини розумної». Зіставляючи інформацію з різноманітних джерел, ми формуємо цілісну картину життя і діяльності людини давніх часів.

1. Які науки вивчають дописемну історію людства?
2. Про що можуть розповісти археологічні джерела?
3. Яку інформацію про життя давньої людини містять етнографічні та антропологічні джерела?

Барвограй ідей

Клію запропонувала вам підготувати повідомлення на засідання історичного гуртка на тему: «Пізнаю минувшину за дописемними джерелами». Об'єднайтеся в три групи. Створіть розповідь про археологічні, етнографічні та антропологічні джерела. Дайте назву повідомленню і складіть короткий план (3–4 пункти). Обговоріть результати своїх досліджень.

3. Відлік часу в історії Стародавнього світу

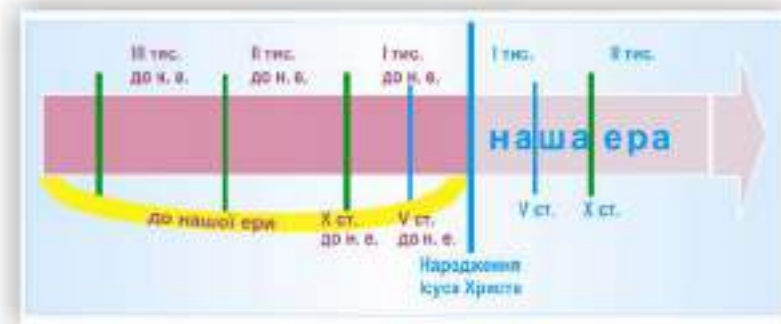
Для істориків важливо не тільки розповісти про подію, але й визначити, коли вона відбулася, тобто встановити її дату: тисячоліття, століття, рік, місяць, день. Датуванням подій і явищ минулого, визначенням їхньої послідовності на основі прийнятого поділу часу займається наука **хронологія**. До хронологічних джерел належать давні календарі, форми літочислення, дані природничих наук.

Потреба вимірювати час виникла в глибоку давнину. Ще первісні люди фіксували послідовно повторювані явища природи: зміну дня і ночі, фаз Місяця, пір року. **Відлік часу в кожного народу був різним.** Хронологічні записи давніх єгиптян і вавилонян містять свідчення про події, які відбулися в певний рік і день від початку правління фараона або царя. Іудеї вели відлік часу від створення світу, давні греки — від першої олімпіади, тобто першого загальногрецького свята, давні римляни — від дати заснування міста Рима. Відлік років могли розпо-

чинати з моменту підкорення якоїсь території чи міста більш сильним суперником. Певний вплив на літочислення мала також релігія. Кожна система літочислення потребує якогось початкового моменту. Усталено, що ним є **ера**, від якої здійснюється відлік років. Слово «ера» перекладають з латинської мови на українську як «число, цифра».

Більшість народів сучасного світу ведуть **літочислення від Різдва Христового**. Усе, що сталося до народження Ісуса Христа, вважають подіями до нашої ери (скорочено до **н. е.**). Події, які відбулися після Різдва Христового, називають нашою ерою (скорочено **н. е.**). В історії Стародавнього світу є події, що відбулися до нашої ери та в нашу еру. Щоб визначити, скільки років тому сталася подія, потрібно виконати просту арифметичну дію: до кількості років, що минули до нашої ери, додати кількість років, що минули від початку нашої ери до поточного моменту.

Стрічка часу

1. Що вивчає наука хронологія?
2. Які критерії використовували давні люди для відліку часу?
3. Від якої дати починає літочислення більшість народів сучасного світу?

Галевина творчості

Накресліть у зошиті стрічку часу і позначте на ній такі події: правління в Єгипті цариці Хатшепсут (1525–1503 роки до нашої ери), перебування при владі в Ізраїлі царя Соломона (965–935 роки до нашої ери), Марафонську битву (490 рік до нашої ери), початок східного походу Александра Македонського (334 рік до нашої ери), падіння Західної Римської імперії (476 рік).

Розділ 1

ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ У ПЕРВІСНІ ЧАСИ

Кліо з'ясувала, що вчені вважають предками сучасної людини кроманьйонців, у пізньому палеоліті, і вирішила завітати до них у гості. Розгляньте ілюстрацію. Складіть невелику розповідь (5–6 речень) про їхнє життя.

§ 3. ПОЯВА ЛЮДИНИ НА ПЛАНЕТІ ЗЕМЛЯ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Поміркуйте, яку теорію походження людини вони відображають.

1. Теорії походження людини

Людині властиво пізнавати навколишній світ, відкривати цікаве й незвідане. Щоразу ми дізнаємося про нові події, які змінили або змінюють життя. Проте є багато нерозгаданих таємниць, як-от: «Чому виникла наша планета?», «Коли, і в який спосіб зародилося на ній життя та з'явилися люди?», «Чому саме ми такі?». Напевно, ви задумувалися над цими запитаннями і намагалися знайти відповіді на них. Учені припускають, що вік Землі становить близько 4,5 мільярди років. Проте життя на ній виникло значно пізніше — приблизно **3,8 мільярда років** тому — і розвивалося від найпростіших живих організмів до складних. Тільки згодом на планеті Земля з'явилася людина. Її походження є такою ж таємницею, як і поява перших живих організмів на Землі. Серед дослідників і досі не вщухають суперечки щодо цього. Існує багато припущень, здогадок, теорій.

Одне із найдавніших пояснень походження людини — твердження священних книг багатьох релігій, які запевняють, що **людина є творінням надприродних сил — богів**. Послідовники різних релігійних вірувань мають власний погляд на створення світу і появу людини. Першими людьми на Землі, згідно зі священною книгою християнства Біблією, були Адам і Єва, створені Богом. Згодом їхні нащадки розселилися на планеті.

У XIX столітті англійський природодослідник Чарльз Дарвін розробив **еволюційне вчення** походження людини, за яким її предками були примати. Слово **еволюція** означає **розвиток**. Учений стверджував, що все живе на планеті розвивалося під впливом навколишнього середовища і природного відбору, у результаті якого виживають тільки найпристосованіші. Упродовж тривалого часу живі організми набували нових ознак, необхідних для їхнього виживання. Існує також **космічна гіпотеза** походження людини. Її прихильники стверджують, що все живе на Землі занесене з космосу високорозвиненими розумними істотами або ж у результаті падіння космічних тіл, у яких містилися живі організми. Завдяки ним з'явилася людина. Можливо, це був експеримент, і за його результатами прибульці спостерігають і сьогодні. Порівняно недавно з'явилися теорії, які пов'язують походження людини від **гідропитека** — морської тварини, чи **рукокрилих**, тобто істот, котрі поєднували в собі риси людини і птаха. Проте жодна із теорій походження людини не сприймається як доведена.

1. Який вік планети Земля? Коли виникло життя на Землі?
2. Як релігійна теорія пояснює походження життя на Землі?
3. Хто створив еволюційне вчення про походження людини?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що 1831 року корабель «Бігль» відвіз Чарльза Дарвіна в п'ятирічну навколосвітню подорож, під час якої він зібрав дуже цінні наукові дані про походження життя на планеті Земля. Після свого повернення вчений приступив до роботи над темою про розвиток органічного світу. Понад 20 років напруженої праці знадобилося йому для обґрунтування своєї наукової теорії. Наприкінці 1859 року вийшла книга Чарльза Дарвіна «Походження видів шляхом природного відбору або збереження сприятливих рас у боротьбі за життя».

Поміркуйте, що сприяло виникненню еволюційної теорії походження людини.

2. Поява на Землі предків людини

В еволюції людини багато суперечливого і незрозумілого. Вважають, що людина походить із тваринного світу і мала спільних предків із людиноподібними приматами.

Найдавнішими з них були **австралопітеки** (у перекладі з латинської «південні примати»), котрі жили 4 мільйони років тому. Рештки цього виду знайдено в Африці та Південно-Східній Азії. Окремі види австралопітеків перейшли до прямоходіння. Завдяки цьому вони здалеку могли помічати небезпеку або вистежувати здобич. Під час полювання чи для захисту австралопітеки застосовували камені, палиці, що робило вправнішими руки і сприяло розвитку мозку і мислення.

З плином часу з'явилися людиноподібні примати, яких учені умовно назвали **людиною вмілою**, бо вони могли виготовляти знаряддя праці. Ці істоти жили приблизно 2,5 мільйони років тому. У їхній стоянці в Олдувайській ущелині Східної Африки були знайдені знаряддя праці.

Близько 1,7 мільйона років тому виник ще один вид людиноподібних істот — **людина прямоходяча**. До неї відносять пітекантропів, синантропів, гейдельберзьку людину. Рештки людини прямоходячої знайдені в багатьох регіонах світу. Її мозок був більш розвинений. Жили ці архантропи стадами, захищаючись від хижаків, здобуваючи їжу, рятуючись від негоди. Життя в колективі вимагало спілкування та передачі досвіду. Так виникли перші зачатки протомови. Отже, упродовж тривалого часу з предками людини відбулося багато змін, які відрізняли їх від тварин і дали їм можливість вижити.

1. Хто такі австралопітеки? Які риси їм притаманні?
2. Коли з'явилася «людина вміла»? Чому її так назвали?
3. Що сприяло появі в людини прямоходячої протомови?

Барвограй ідей

Клію запропонувала вам пограти у гру. Попрацюйте в трійках. Уважно прочитайте підпараграф «Поява на Землі предків людини». Спробуйте передати кожен із трьох абзаців трьома реченнями. Оцініть, яка трійка справилася з цим завданням найкраще.

3. Найдавніші люди

Наступні кроки на шляху еволюції людини призвели до появи нового її виду — **неандертальців**. Назва походить від долини річки Неандерталь (Німеччина), де вперше були

знайдені їхні рештки. Учені вважають, що неандертальці з'явилися приблизно 150 тисяч років тому. Їх вирізняла міцна статура. Об'єм головного мозку був такий же, як у сучасної людини. Неандертальці добре пристосувалися до холоду, вміли використовувати вогонь. Вони навчилися лікувати хворих, дбати про поранених, турбувалися про старших. Саме неандертальці почали ховати померлих.

Близько 40 тисяч років тому неандертальці зникли. Як свідчать скам'янілості, одним із останніх місць їхнього поселення був **Гібралтар**. У 2016 році Гібралтар отримав статус всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Найбільш дослідженою вченими є печера Горама, розташована в південно-східній частині Гібралтару. В ній проживало неандертальців більше, ніж будь-де в іншій частині Європи.

Початок історії людства пов'язують із появою **людини розумної**. Вважається, що вона, власне, й була першою справжньою людиною і майже не відрізнялася від сучасної. Її рештки виявили в печері місцевості Кро-Маньйон (Франція). Звідси і походить наукова назва — **кроманьйонець**. «Людина розумна» мала більший за об'ємом мозок, обличчя подібне до обличчя сучасної людини. Крім вправних рук і досконалої будови тіла, вони мали мову. Жили кроманьйонці в середньому до 30-ти років. До виду «людина розумна» належить усе сучасне людство.

1. Назвіть риси повсякденного життя неандертальців.
2. Чому Гібралтар отримав статус всесвітньої спадщини ЮНЕСКО?
3. Чому кроманьйонців вважають «людиною розумною»?

Галія творчості

Кліо запропонувала вам обговорити проблему походження людини. Об'єднайтеся у три групи. Використовуючи текст підручника та інтернет-ресурси, аргументовано обґрунтуйте теорії походження людини і представте свої міркування назагал.

Перегляньте відео за покликанням <https://cutt.ly/Y6ADqAw> або за QR-кодом і дайте відповіді на запитання.

1. Які зміни у зовнішності людини вас найбільше вразили?
2. Чому, на вашу думку, зовнішність людини суттєво змінилася? Що вплинуло на ці зміни?

§ 4. РОЗСЕЛЕННЯ ДАВНІХ ЗЕМЛЯН

Разом із Кліо розгляньте ілюстрацію. Поміркуйте, де розташовували поселення давні люди. Висловіть припущення, чому саме такі місця вибирали вони для проживання.

1. Залюднення планети Земля

Розселення людей на планеті Земля — складний і тривалий процес. Учені, використовуючи дані різних наук, намагаються з'ясувати **місця і час розселення «людини розумної»**. Первісні люди спочатку жили там, де умови проживання були найсприятливіші. У пошуках їжі вони освоювали нові місця і заселяли нові землі.

На появу давніх людей у різних частинах планети впливало **довкілля**: клімат, різні природні катаклізми, періодичні зміни поверхні суші. Суходіл з'єднався у материки, виникали нові гірські масиви, у морях і океанах утворилися холодні і теплі течії. З настанням льодовикового періоду докорінно змінився клімат усієї планети. Сніги не встигали розтавати. Поступово утворився льодовий панцир. Від льоду гинули теплолюбні рослини і тварини. Натомість з'явилися види тварин, здатні пристосуватися до нових кліматичних умов. До цих змін змушена була пристосовуватися людина. Переселенню давніх людей на нові землі могла сприяти також конкуренція між племенами. Попри всі ці складнощі, завдання, яке

постало перед «людиною розумною», — **вижити і продовжити рід** — вона вирішила.

Як свідчать дослідження вчених, розселення сучасної людини розпочалося з **Африки**. По тому «людина розумна» почала заселяти решту частин світу планети Земля: потрапила до Європи, наступною була Азія, далі Америка та Австралія. Південну Америку та Австралію людина освоїла найпізніше у зв'язку з найбільшою віддаленістю. Розселення людей тривало понад 1,5 мільйона років.

1. За допомогою чого вчені досліджують розселення людей на Землі?
2. Які чинники впливали на появу давніх людей у різних частинах планети?
3. Визначте, в якій послідовності відбувалося залюднення частин світу.

Барвограй ідей

Разом із Кліо попрацюйте з історичною картою «Перші люди на Землі».

1. Прочитайте назву карти.
2. Ознайомтеся з легендою карти.
3. Визначте ймовірні райони появи перших людей на планеті Земля.
4. Розгляньте райони найбільшого поширення льодовика.
5. Віднайдіть на карті місця найважливіших знахідок первісних людей. Назвіть їх.

2. Перші люди на теренах України

Якими шляхами перші люди дісталися території України, на сьогодні достеменно не з'ясовано. Ймовірніше, наші предки просувалися зі Східної Африки через Західну Азію, Балкани, Закарпаття в Центральну Європу. Залюднення України розпочалося близько **одного мільйона років тому**.

Одна з найдавніших стоянок предків людей в Україні була розташована біля села **Королево** на **Закарпатті**. Її відкрили археологи в 1974 році. Близько одного мільйона років тому тут жили пітекантропи. Вони вже використовували вогонь, уміли обробляти камінь, кістку, шкіру, дерево, займалися збиральництвом і полюванням.

ПЕРШІ ЛЮДИ НА ЗЕМЛІ

Згодом територію України заселили інші людиноподібні істоти. Близько 40-ка тисяч років тому тут з'явилися **кроманьйонці** — «людина розумна». Вони розселилися в різних частинах українських земель: на Закарпатті, Поділлі, Наддніпрянщині, у Криму, південній частині Волині. Мешкали первісні люди в мінливих природних умовах, час від часу змінюючи місце проживання, шукаючи кращих місць для поселень. Зазвичай, вони створювали їх на берегах річок, використовували рельєф місцевості, щоб захиститися від звірів або ворогів. Загалом на території України представлені найрізноманітніші пам'ятки кам'яного віку.

1. Коли на теренах сучасної України з'явилися перші люди?
2. Де розташована одна із перших стоянок первісних людей?
3. Назвіть регіони України, які заселяли кроманьйонці.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що на стоянці поблизу села Королево виявлено знаряддя праці пітекантропів, неандертальців, кроманьйонців, тобто зібрано одну з найбільших у Європі колекцію знарядь праці? Це дозволяє простежити еволюцію первісних спільнот, котрі тут проживали впродовж велетенського проміжку часу — близько мільйона років.

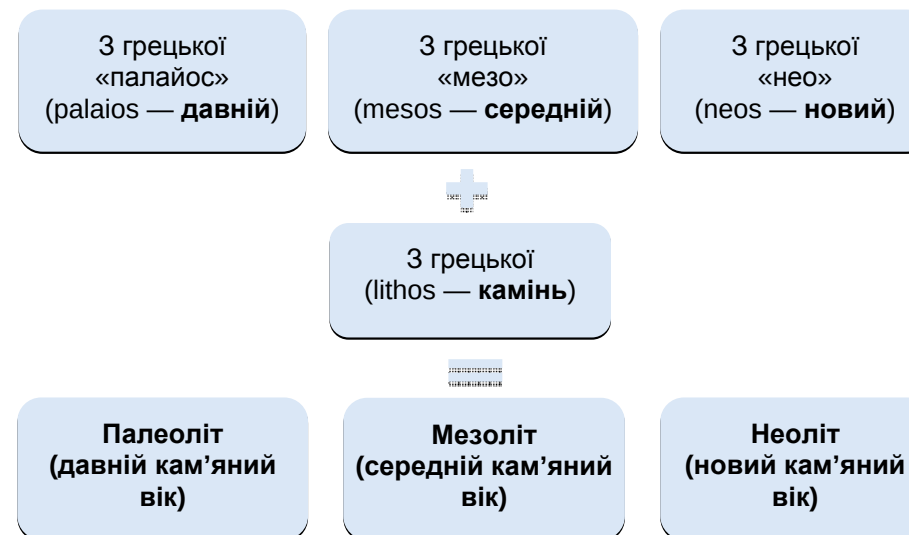
Поміркуйте, чому саме цей регіон України став привабливим для поселення найдавніших людей.

3. Кам'яний вік людства

Найдавніший період в історії людства названий **кам'яним віком**, бо первісні люди виготовляли знаряддя праці переважно із каменю, якого було вдосталь у довкіллі. Найуживанішим був кремій, твердий, але ламкий камінь, який можна було розколоти й отримати потрібну форму. Іноді використовували деревину, кістки та роги тварин. Упродовж цього періоду відбулась еволюція предків людини від простіших біологічних форм до кроманьйонців.

Кам'яний вік був тривалим у часі — від появи першої людини близько 2,5 мільйонів років тому до використання металів 6 тисяч років тому. Учені розділили його на три

періоди: **палеоліт**, **мезоліт**, **неоліт**. Чому так названі періоди кам'яного віку, ви можете дізнатись, ознайомившись зі схемою. Варто пам'ятати, що на різних територіях періоди кам'яного віку наставали в різний час.

Головні заняття первісних людей — **збиральництво**, **полювання**, **рибальство**. У такий спосіб люди брали від природи в готовому вигляді все, що їм було потрібно. Вони робили це спільно, допомагаючи один одному, відтак ставали значно сильнішими від тварин. Люди навчилися будувати житло, або використовувати для житла печери чи інші природні об'єкти. Холодний клімат спонукав людину шити собі одяг і взуття зі шкіри тварин. Дещо згодом, у добу неоліту, виникло **землеробство** і **скотарство**.

1. Із чого виготовляли знаряддя праці первісні люди?
2. Визначте, на які періоди поділяли кам'яний вік.
3. Назвіть головні заняття людей у добу кам'яного віку.

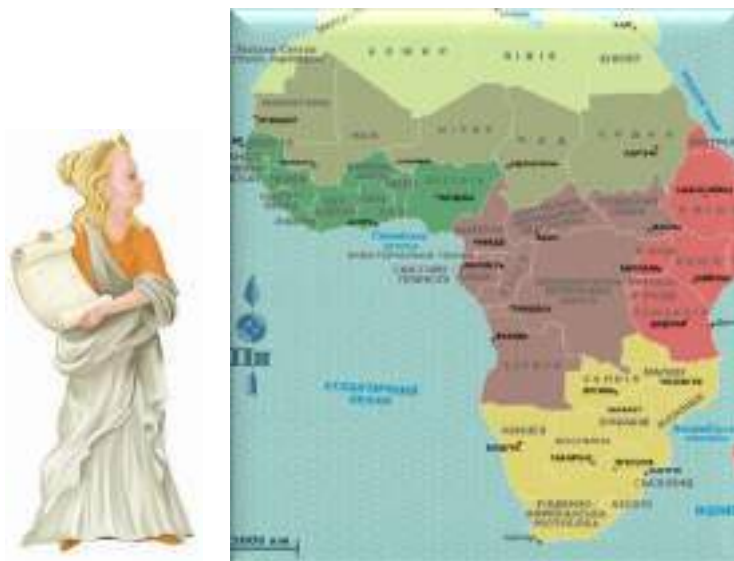

Галевина творчості

Клію запропонувала вам створити пригодницьку оповідку про переселення давньої людини. Допоможуть вам у цьому пошукові ресурси мережі «Інтернет». Дайте назву своїй розповіді й запишіть її в зошит. Поділіться своїми міркуваннями з ровесниками.

§ 5. ЖИТТЯ ТА ЗАНЯТТЯ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ

Разом із Кліо розгляньте частину карти. Назвіть континент, який зображений. Висловіть припущення, як цей континент пов'язаний із темою уроку.

1. Австралопітеки

Як ви вже знаєте, предками людини були **австралопітеки**. Їх рештки виявлено в Східній Африці. Дослідження скелетів та черепів австралопітеків розкрило багато загадок, раніше невідомих науці. Учені змогли визначити час їх існування, зрозуміти, чим вони харчувалися, встановити об'єм мозку, з'ясувати рівень розвитку мови, спроєкувати, як вони рухалися.

Австралопітеки більше уподібнювалися до великої мавпи. Проте вони вже відрізнялися від тварини: ходили на двох ногах, нахилившись уперед, їхні руки були пристосовані для праці. Австралопітеки могли використовувати палиці і скельні уламки для захисту, добування їжі.

Вчені з'ясували, що австралопітеки мали низькі й спадисті лоби. Мозок у них був більший, ніж у приматів, але менший, ніж у сучасної людини. Говорити вони ще не могли, лишень видавали уривчасті звуки, за допомогою

яких виражали гнів, страх, попереджали один одного про небезпеку та раділи успішному полюванню.

1. До яких висновків прийшли вчені, досліджуючи рештки австралопітека?
2. Чим відрізнялись австралопітеки від тварин?
3. Як могли спілкуватись австралопітеки?

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в пари.

Уважно прочитайте текст підпараграфа 1 «Австралопітеки», розгляньте ілюстрацію й опишіть зовнішній вигляд австралопітека.

2. Знаряддя праці первісних людей

В Африці вчені віднайшли залишки найдавніших істот, які виготовляли знаряддя праці. Тому цей континент часто називають прабатьківщиною людей. Зовні ці істоти були дуже подібні до австралопітеків: мали незграбне тіло, великі щелепи та низьке чоло. Та саме вони зробили перший крок до олюднення — почали виготовляти **знаряддя праці**. Тому умовно назвали їх **людьми вмілими**.

Разом із кістками людини вмілої виявлено камені з гострими краями. Науковці їх назвали **кам'яними рубилами**. Такими знаряддями людина могла вирубати та обстругати палицю, дрюк, розрізати шкіру тварини, викопати корінчик, розрити нірку.

Загострений камінь, палиця-копачка і дрюк — перші знаряддя праці людини. Вони були дуже прості, недосконалі. Та жодна тварина не здатна зробити навіть найпростіших знарядь праці. Саме вміння творити й стало головною відмінністю первісних людей від мавпи.

1. Чому найдавніших істот назвали «людьми вмілими»?
2. Що знаходять археологи поряд із рештками давніх людей?
3. Які були першими знаряддя праці людини?

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в пари. Розгляньте ілюстрацію, висловіть припущення, що зображено на ілюстраціях. Установіть відповідність між малюнками та їхніми назвами. А. Палиця-копачка. Б. Дрюк. В. Кам'яне рубило.

3. Заняття найдавніших людей

Життя первісної людини залежало від природи. Але бажання вижити, зберегти своїх малят змушувало людей пристосовуватися до навколишнього середовища. Палицями та загостреним камінням вони викопували бульби рослин та їстівне коріння. Дрючком збивали плоди з дерев, збирали ягоди, яйця птахів і черепаш.

Сама людина не могла вполювати звіра чи захиститися від хижака. Тому люди об'єднувалися в колективи по 25–30 осіб. Разом полювали на великих тварин, озброєні дрюками, загостреними палицями та камінням.

Учені назвали цей період добою збирачів та мисливців, позаяк першими заняттями людини стали збиральництво та мисливство. Навчившись виготовляти знаряддя праці, обмінюватися знаннями та досвідом, перші люди почали передавати ці вміння з покоління в покоління. Таким чином людина виділилася зі світу тварин.

1. Що спонукало давню людину працювати?
2. Як давні люди полювали на хижаків?
3. Якими були перші заняття давньої людини?

Галевина творчості

Уважно прочитайте параграф. У кожному з трьох пунктів параграфа знайдіть 3–4 ключові слова чи словосполучення. Випишіть їх у зошит та складіть із ними усну розповідь.

Острів цікавинок

Перегляньте відео за покликанням <https://cutt.ly/36AGiOv> або за QR-кодом і дайте відповіді на запитання.

1. Як давнім людям вдавалося успішно полювати на мамонтів?
2. Наскільки небезпечним для людей було це полювання?

§ 6. ЖИТТЯ ЛЮДИНИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В ДОБУ ПАЛЕОЛІТУ

Разом із Кліо розгляньте карту. Назвіть стоянки доби раннього, середнього та пізнього палеоліту.

1. Королево — найдавніша стоянка України

Уявіть, що перші люди на території України з'явилися близько 1 мільйона років тому. Ми дізналися про це завдяки археологам, які віднайшли одну із найдавніших стоянок — місце проживання архантропів — у Закарпатті на пагорбі річки Тиса, поблизу населеного пункту **Королево**. Архантропи — найдавніші люди, котрі мешкали на теренах України. В археологічних шарах, які подекуди сягали глибини 12 метрів, виявлено кам'яні, кістяні та дерев'яні знаряддя праці, кістки тварин, якими харчувалися люди.

Вважається, що вона відноситься до доби **раннього палеоліту**, який тривав від 1 мільйона до 150 тисяч років тому. Перші жителі Королевого займалися збиральництвом та полюванням, виготовляли примітивні знаряддя праці з каменю. У спілкуванні використовували вигуки й мову жестів. Жили невеликими групами — стадами, у печерах або в примітивних будівлях на зразок халабуд.

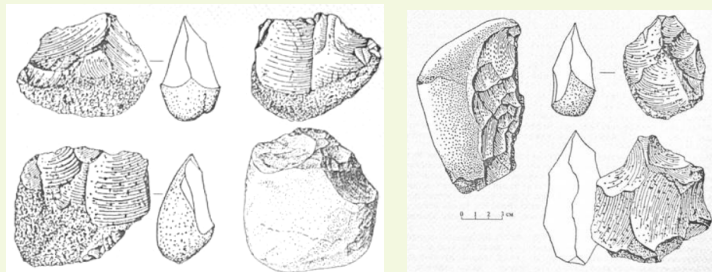
Археологи дослідили близько тридцяти стоянок архантропів раннього палеоліту на теренах України. Більшість з них розташовані на Закарпатті. Відомою стоянкою архантропів на Дністрі є **Лука-Врублевецька**, на Донбасі — **Амвросіївка**, на Хмельниччині — **Меджибож**.

1. Складіть самостійно речення зі словами «стоянка» та «Королево».
2. Які заняття були поширені серед архантропів Королевого?
3. Назвіть стоянки раннього палеоліту на території України.

Барвограй ідей

Розгляньте знаряддя праці архантропів стоянки Королево. Допоможіть Клію з'ясувати, що могли робити давні люди за допомогою цих знарядь праці.

Вироби з нижнього шару стоянки Королево в Закарпатті, які датуються близько одного мільйона років тому

Острів цікавинок

Від часу появи на Землі перших людей протягом мільйона років було чотири похолодання. Періоди похолодань чергувалися з періодами потеплінь. У льодовиковий період клімат планети суттєво змінився. Значна частина Європи була покрита кригою. Льодовик сягнув і території України. Західна Європа вкрилася тайгою, а Східна, разом з територією України перетворилася на холодні степи. Разом зі зміною клімату змінився рослинний і тваринний світ. Зникли теплолюбні тварини, натомість з'явилися істоти, вкриті густою шерстю або товстою шкірою: печерні леви, тигри й ведмеді, бізони, лосі, волохаті носороги та мамонти — найбільші тварини льодовикового періоду.

Попрацюйте в трійках. Знайдіть у рубриці 3 факти, які доводять, що льодовиковий період торкнувся України.

2. Середній палеоліт на території України

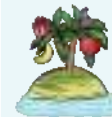
Середній палеоліт тривав від 150 до 35 тисяч років тому. Саме на нього припадає льодовиковий період та існування такого виду давніх людей, як **неандерталець**. В Україні нараховують більше 200 стоянок первісних людей доби середнього палеоліту. Їх було виявлено в Наддніпрянщині, Наддністрянщині, на Волині, в Приазов'ї, у Криму. Найвідоміші з них: **Рих** — на Волині, **Молодове** — на Дністрі, **Антонівка** — на Донбасі, **Киїк-Коба** — у Криму.

Неандертальці суттєво відрізнялися від сучасної людини, хоча об'єм їхнього мозку не поступався нашому. Археологічні джерела свідчать, що вони були кремезними, але невисокими на зріст, сутулими, з грубим обличчям та довгим черепом, з низьким лобом і нависаючим надбрів'ям.

Неандертальцям довелося **пристосуватися** до холоду. Вони заселили **печери** та **зводили житла** з кісток мамонта та жердин, вкриваючи їх шкурами. Навчилися видобувати **вогонь** за допомогою тривалого тертя дерев'яних паличок одна об одну або ж ударом каменя об камінь. Так з'являлися іскри — й суха трава чи листя загоралися. Вогонь приніс тепло, захист, світло. Неандертальці вже краще спілкувалися один з одним, полювали разом на великих тварин: мамонтів, бізонів, лякаючи їх галасом, вогнем, зброєю, щоб загнати в пастку. Таке полювання назвали **загінним**. Вони першими стали ховати небіжчиків у могилах і задобрювати сили природи, віддаючи їм частину здобичі. Ці обряди свідчили про появу перших вірувань.

1. Назвіть відомі стоянки середнього палеоліту на території України.
2. Опишіть зовнішній вигляд неандертальця.
3. Як неандерталець пристосувався до холоду?

Острів цікавинок

Давайте помандруємо в минуле й зазирнемо в печеру Киїк-Коба. Як стоянку давніх людей її відкрив Гліб Бонч-Осмоловський у 1924 році. Вона розташована на території Кримського півострова на правому схилі долини річки Зуя, за

25 кілометрів від міста Сімферополя. У перекладі з кримськотатарської Киїк-Коба — дика печера. Її площа — 50 квадратних метрів. Розміщена у двох залах. Під час розкопок було знайдено близько 500 крем'яних знарядь праці: гостроконечники, скребла, ножі. Також археологи виявили кістки мамонтів, бізонів, величезних оленів та інших тварин; сліди вогнищ та рештки стіни, яка захищала жителів печери від холоду. Під нижнім шаром печери знайшли поховання жінки й дитини. З'ясували, що ці рештки належать неандертальці та маленькому неандертальцю.

Прочитайте текст, складіть запитання до нього за допомогою ланцюжка запитань Квінтіліана.

3. Пізній палеоліт на території України

Людина сучасного фізичного типу з'явилася в період пізнього палеоліту. Залишки такої людини виявили у Франції в печері Кро-Маньйон. Тому цих людей стали називати **кроманьйонцями**, або **homo sapiens** — **людина розумна**. Майже вісімсот стоянок пізнього палеоліту виявили на території України. Найвідоміші стоянки кроманьйонців: **Межиріч** — на Черкащині, **Доброничівка** та **Кирилівська** — на Київщині, **Радомишльська** на Житомирщині, **Мізин** — на Чернігівщині.

Кроманьйонці зовні нагадували сучасних людей, мали досконалу будову тіла. Форма черепа свідчила про розвинений мозок, а отже, наявність мислення та мови. Їхній зріст становив 1,7–1,8 метра. Риси обличчя були чіткі: тонкий ніс, трохи загострене підборіддя, виразні очі.

Знаряддя праці, які виготовляли кроманьйонці з каменю, кісток тварин, вражають. Це й різці, скребачки, ножі, проколки, наконечники списів, списометалки, голки з вушками. Кроманьйонці жили колективами по 30–50 осіб. У такій общині всі вважалися родичами, тому її називали **первісною родовою общиною**. Головну роль у ній відігравала жінка. Провідним заняттям

Кроманьйонець

Розгляньте ілюстрацію. Опишіть зовнішність «людини розумної».

залишалося **полювання** на мамонтів та інших великих тварин. Певний час кроманьйонці жили одночасно з неандертальцями. Археологічні знахідки свідчать, що вони могли ворогувати між собою. Перемогу здобули кроманьйонці. Вони виявилися кмітливішими, спритнішими.

1. Коли з'явилася людина сучасного фізичного типу?
2. Опишіть зовнішність кроманьйонця.
3. Які знаряддя праці виготовляли кроманьйонці? Поміркуйте, з якою метою.

Острів цікавинок

Стоянка Межиріч знаходиться в пониззі долини річки Росі. Була відкрита в 1965 році випадково: місцевий житель копав льох і знайшов величезну кістку. Як з'ясували, це були рештки мамонта. Під час розкопок виявили житла, побудовані з кісток мамонта. Одна така конструкція могла важити до 20 тонн. У будівництві використовували кістки 70 мамонтів. Учені визначили, що ці житла будували 14 тисяч років тому. Під час досліджень археологи розкопали троє таких жител, які були стоянками мисливців. Вони полювали на бізонів, оленів, мамонтів. Для зберігання м'яса жителі стоянки викопували ями навколо свого житла. Це були перші природні холодильники. Знайдено бивень мамонта, на якому було створено карту.

Реконструкція житла із кісток мамонта зі стоянки Межиріч

Карта на бивні мамонта зі стоянки Межиріч

Попрацюйте в парах і підтвердьте чи спростуйте думку: «Стоянку Межиріч заселяли кроманьйонці».

Галіявина творчості

Намалюйте в зошиті одного з представників палеоліту. Спробуйте уявно взяти в нього інтерв'ю, з якого дізнайтеся про час його проживання, спосіб життя, заняття. Інтерв'ю запишіть у зошит.

§ 7. ЖИТТЯ ЛЮДИНИ В ДОБУ МЕЗОЛІТУ ТА НЕОЛІТУ

Разом із Кліо розгадайте ребус, складіть із ним три речення.

1. Як змінилося життя людини в добу мезоліту?

Доба мезоліту тривала від 10-ти до 6-ти тисяч років до нашої ери — це був перехідний період: як у природі, так і в житті людини. Початок мезоліту співпав з початком потепління. Льодовик почав поступово танути і відступив на північ, а з ним і великі тварини. Земля вкрилася лісами й чагарниками. По собі льодовик залишив озера, річки, моря, заболочену територію. Клімат змінився, утворився сучасний ландшафт, рослинні та кліматичні зони. В озерах та річках з'явилися нові види риб, у лісах — тварин, у небі — птахів.

Кардинальні зміни в природі підштовхували людину до створення нових знарядь праці та винаходів. Наявність водойм змусила людину шукати спосіб руху по воді. Так виник перший транспортний засіб — пліт, а згодом зі стовбурів великих дерев люди навчилися робити човни. Потепління призвело до вимирання багатьох рослин і тварин, зникли мамонти, шерстисті носороги, печерні ведмеді, гігантські олені. Натомість з'явилися дичина, полювати на яку потрібно було по-новому. Людина навчилася використовувати пружність молодого тонкого деревця. Мисливець стягував тягивою зрубаний гнучкий стовбур — так виготовляв лук. Саме лук і стріли вважають першими механічними винаходами людства.

Майстерність обробки каменю в період мезоліту була досить професійною. Кремінь розщеплювали на невеликі гострі, дуже тонкі пластинки, котрі використовували як наконечники списів, стріл, леза ножів і різців. Поєднуючи дерев'яні або кістяні руків'я з крем'яними пластинками,

виготовляли серпи чи пилки. Людина не лише вправно полювала, займалася збиральництвом, а навчилася рибалити.

1. Визначте хронологічні межі мезоліту.
2. Назвіть винаходи людства в середньому кам'яному віці.
3. Які знаряддя праці з'явилися в мезоліті?

Барвोगрай ідей

Об'єднайтеся в мінігрупи. Обговоріть і висловіть припущення, які винаходи доби мезоліту зображені.

Поміркуйте, де їх могли використовувати.

2. Виникнення скотарства

Упродовж кам'яного віку люди споживали лише те, що їм давала природа. Таку діяльність людини називають привласнювальною. Відтак мисливство, рибальство, збиральництво є привласнювальними формами господарювання.

З плином часу люди розселилися по всій планеті, їх кількість зростала. З відходом льодовика зникли великі тварини, тому харчі здобувати стало важче. Давні люди приручили й почали розводити кіз, овець, свиней, корів. Так із мисливства виникло скотарство. Навколо селищ блукали дикі собаки, які підбирали рештки їжі, попереджали людей про небезпеку. Ще в період мезоліту мисливці приручили собак. Вони стали першими свійськими тваринами, помічниками людини на полюванні.

Жінки й діти займалися збиранням їстівних диких рослин. Вони помітили, що впале зерно навесні проростає й знову дає врожай. Люди почали залишати частину колосків, щоб зерна знову насіялися, стали обробляти такі ділянки, а згодом і сіяти їх у підготовлений ґрунт, очищений від чагарників. Чоловіки сокирами вирубували ліс, корчували коріння, розпушували землю мотикою —

палицею з прикріпленим до неї каменем чи наконечником рогу, а лише тоді зерна загортали в землю. Так **10 тисяч років тому виникло одомашнення окремих видів рослин**, яке надалі сприяло появі землеробства.

1. Поясніть термін «привласнювальне господарство».
2. Як з мисливства виникло скотарство?
3. Що означає одомашнення окремих видів рослин?

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в пари. Розгляньте ілюстрації, придумайте до них назви та запишіть у зошит. Які з них свідчать про розвиток землеробства, а які — про розвиток скотарства? Свою думку обґрунтуйте.

3. Неолітична революція

Доба неоліту почалася **6 тисяч років до нашої ери** й тривала до **4 тисяч років до нашої ери** — це період великих зрушень. Землеробство й скотарство змінило життя людини. Землеробство назвали мотичним, оскільки головним знаряддям праці для розпушування ґрунту була мотика. Мотичне землеробство давало сталі врожаї й забезпечувало людей їжею. Найдавніші поселення землеробів археологи відкрили в Передній Азії. Землероби стали жити поблизу своїх полів, зводити просторі оселі з глини.

Людей, які постійно живуть на одному місці, називають **осілими**.

У добу неоліту люди продовжували виготовляти знаряддя праці з дерева, каменю, кісток. Вони досконало обробляли **камінь**: навчилися його **свердлити**, **пиляти** та **шліфувати**. Перехід до осілого способу життя сприяв розвитку **ремесел** — виготовленню різноманітних виробів з глини та волокон рослин. За допомогою глини люди будували житла, з каменю й глини складали в хатинах примітивні печі, почали виготовляти **глиняний посуд**, у якому зберігали зерно, рідини й готували їжу. З'явилися миски, чашки, кухлі, глечики. З волокон рослин — кропиви, льону, коноплі, бавовни — почали прясти нитки, з яких виготовляли тканину й шити одяг.

За кілька тисячоліть у житті людини сталися великі зміни. Тому цей час учені називають **неолітичною революцією**. Відбувся перехід від привласнювальних форм господарства до відтворювальних. Людина навчилася не лише споживати природні багатства, а й виготовляти свої. **Неолітична революція** — це перехід від збиральництва до землеробства, від мисливства до скотарства та поява ремесел: гончарства, прядіння та ткацтва.

1. Що таке осілий спосіб життя?
2. Які види діяльності з'явилися в добу неоліту?
3. Поясніть значення терміна «неолітична революція».

Барвограй ідей

Об'єднайтеся в трійки. Розгляньте уважно ілюстрацію. Складіть усну розповідь на тему: «Один день з життя людини доби неоліту».

Галевина творчості

Підготуйте проект-порівняння «Знаряддя праці первісної людини епох палеоліту та неоліту».

§ 8. ТРИПІЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА

Разом із Кліо розв'яжіть ребус. Висловте припущення, як розшифроване поняття пов'язане із темою уроку. Наприкінці уроку перевірте правильність свого припущення.

1. Відкриття трипільської культури

Трипільську археологічну культуру в 1896 році відкрив археолог Вікентій Хвойка. Дослідник кілька років цілеспрямовано розшукував мальовану кераміку, зразки якої трапилися йому на Кирилівській горі в Києві. Територію розкопок він розширив униз за течією Дніпра, до села Трипілля. Його наполегливість увінчалася успіхом. Тут археолог розкопав гончарні печі, десятки давніх жител і тисячі унікальних артефактів: знаряддя праці, домашнє начиння, культові предмети. Експертиза з'ясувала, що ці артефакти датуються IV тисячоліттям до нашої ери.

Трипільська археологічна культура була поширена на території сучасних України, Румунії, Молдови. В Україні трипільці заселяли лісостепову смугу від Прикарпаття на заході до долини Дніпра на сході, а також північно-західне узбережжя Чорного моря. Розквіт трипільської культури припадає на IV – середину III тисячоліття до нашої ери.

Трипільці жили в укріплених поселеннях. Їх будували так, щоб зусібіч захистити від ворогів. Для цього використовували природні перешкоди: притоки річок, пагорби, обриви тощо. У Середньому Подніпров'ї існувало тридцять таких поселень. Найбільші з них — Доброводи (250 га), Майданецьке (270 га), Небелівка (300 га) і Тальянки (450 га). За підрахунками дослідників, тут могли проживати від 10 до 20 тисяч мешканців. Життя кожного

поселення тривало не більше століття. Трипільці були хліборобами, які вміли й любили обробляти землю. З часом земля, яку вони обробляли, виснажувалася. Тому трипільці спалювали своє старе поселення й будували нове.

1. Хто й коли відкрив трипільську культуру?
2. Де й коли була поширена трипільська культура?
3. Назвіть найбільші поселення трипільців.

Барвограй ідей

Гортаючи підручник, на сторінці 44 Кліо знайшла історичну карту «Трипільська та середньостогівська культури». Допоможіть Кліо знайти на карті відповіді на запитання:

1. У басейні яких річок мешкали трипільці?
2. Яке море було південною межею проживання трипільців?
3. Які основні поселення трипільців?
4. Чи ваш населений пункт розташований на території поширення трипільської культури?

Острів цікавинок

Перегляньте відео за покликанням <https://cutt.ly/L6AJMyc> або за QR-кодом і дайте відповіді на запитання.

1. Що виникло раніше: місто Рим, місто Вавилон, трипільські протоміста? Про що це свідчить?
2. Назвіть 3–4 факти, які ви дізналися з відеосюжету про трипільську цивілізацію.

2. Житло трипільців

Оселі трипільці будували переважно двоповерховими й прямокутної форми. У землю вбивали дубові стовпи, між якими плели стіни з хмизу, зверху накривали соломною чи очеретом. Дах був двосхилий, з отвором для диму. Площа житла складала від 40-ка до 60-ти квадратних метрів. Перший поверх використовували як комору та загін для худоби. На другий поверх піднімалися драбиною. Тут мешкала родина. У кімнаті була піч — «серце хати», місце для сну, круглий вітвар для молитов, кругле вікно навпроти входу. Зліва від печі стояла лава для посуду та зерновика — великі посудини, де зберігали зерно.

Будівництво оселі тривало близько трьох тижнів, ще тиждень вона сохла. Стіни з хмизу обмазували глиною,

змішаною з половою, зсередини їх тинькували. Хату фарбували вохрою — природною фарбою червоного чи жовтого кольору. **Оселі трипільців були комфортними для проживання**, своєрідними екобудинками, адже влітку в них було прохолодно, а взимку тепло. Ряди будинків розташовували колами, відстань між ними складала лише кілька метрів. Центр поселення був невеликим. Можливо, там ховали худобу від ворогів і звірів.

Унікальною пам'яткою, пов'язаною з трипільською культурою, є печера **Вертеба** на Тернопільщині. Це одна з найбільших печер у Європі. Довжина її підземних ходів сягає дев'яти кілометрів. За припущенням учених, трипільці протягом 600 років використовували печеру як храм та місце тимчасового проживання. Вони могли тут ховатися від нападів ворогів і рятуватися від стихійних явищ. У печері виявлено людські поховання.

1. Які особливості інтер'єру трипільських жител?
2. Чому оселі трипільців вважають екобудинками?
3. У чому унікальність печери Вертеба на Тернопільщині?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що у 2015 році у селі Доброводи на Черкащині археологи розкопали рідкісні пам'ятки трипільської культури — тік для обмолоту зерна та піч, де випалювали глиняний посуд? Розмір току складає 40 на 18 метрів. Тік знаходився за межами трипільського поселення. На току ціпами обмолочували зерно. Його просушували на долівці, а потім розбирали по хатах. Розмір печі — 2 на 3 метри. У таких печах трипільці випалювали посуд та деякі елементи жител. Наприклад, у печі висушували жертovníк, який при будівництві вмонтовували всередину нової оселі. Ця піч з кількома отворами для закладання дров спростувала традиційне уявлення про те, що перші горна (піч для обпалювання кераміки) винайшли греки.

1. Визначте площу току та площу печі, припустивши, що вони були прямокутної форми.
2. Про що свідчить, на вашу думку, існування току та печі для випалювання гончарних виробів у трипільців?
3. Розгляньте зображення горщика та висловіть припущення, як уявляли будову світу трипільці.

3. Побут трипільців

Головне господарське заняття трипільців — **хліборобство**. Вирощували пшеницю, овес, ячмінь. З них пекли хліб та варили каші. Трипільці також **розводили домашню худобу** — корів, овець, свиней, а також птицю. Тож у їхньому раціоні харчування було молоко, сир, сметана, м'ясо й сало. За допомогою худоби обробляли землю, перевозили вантажі. Як засіб пересування використовували сани, що добре ковзали і по снігу, і по траві. Коли влітку запаси зерна вичерпувалися, а новий врожай ще не був зібраний, допомагало вижити **рибальство**. Рибалили на щуку, плотву, окуня, сома, використовуючи гачки, сіті. З тополі й верби робили човни-довбанки. **Полювали** на оленів, лосів, козуль, диких кабанів.

Тривалий час основним матеріалом, з якого робили знаряддя праці, були **камінь і кремінь**. Трипільці першими на українських землях почали користуватися виробами з **металу** — **міді**. З неї робили бойові ножі, сокири, прикраси. Трипільці були **вмілими гончарями**, користувалися гончарним кругом. Майстерно оздоблювали посуд орнаментами білого, чорного, червоного, жовтого кольорів. Тому трипільську культуру ще називають «культурою мальованої кераміки». Жінки **пряли, ткали й шили** одяг. У теплу пору носили довгі сорочки й сандалі, а в холодну — хутряні жилети й чоботи.

Трипільці багато працювали, тому й жили в достатку. У суспільстві панувала рівність. Основною ланкою трипільського устрою була невелика сім'я. Початково в ній **головну роль відігравала жінка**, однак згодом зростала роль **чоловіка**. Трипільці вірили в багатьох богів,

Трипільські жінки.
Реконструкція
Зінаїди Васіної
Назвіть 3–4
історичні
факти про
трипільців,
які можемо
дізнатися з
ілюстрації.

Фігурка
богині-
Праматері

але з особливою пошаною ставилися до великої Праматері. Утіленням богині-Праматері були глиняні фігурки вагітної жінки. Ці фігурки закопували в землю і вірили, що земля дасть гарний урожай. Трипільці залишили по собі багато яскравих пам'яток, що дозволяє вченим наблизитися до розуміння життя і уявлень цих давніх хліборобів. Артефакти із поселень трипільської культури представлені в багатьох музеях України та інших держав.

1. Яке головне господарське заняття трипільців, а які — додаткові?
2. Що виготовляли трипільські умільці?
3. Як шанобливе ставлення до жінки відобразилося на віруваннях трипільців?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що найстаріший виріб з металу в Україні — мідний рибальський гачок — був виготовлений трипільцями близько 6,5 тисяч років тому? Гачок дотепер гострий, тож вправний рибалка може зловити на нього рибу до 5-ти кілограмів ваги.

1. Висловіть припущення: яку рибу могли зловити на такий гачок трипільці?
2. Чому споживання риби важливе для харчування людини?

Галявина творчості

Клію настільки вразили життя і побут трипільців, що вона вирішила створити лепбук «Спадщина трипільської культури». Пропонує долучитися до його створення і вам. Готуючи лепбук, зверніть увагу на:

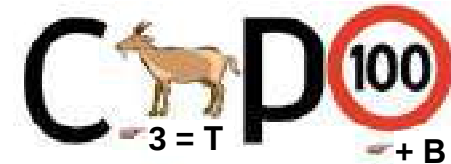
- особливості життя й побуту перших землеробів на території України;
 - ознаки, які поєднують давніх трипільців та сучасних українців.
- Результати роботи представте у класі та/чи на своїй сторінці в соціальній мережі.

Для пошуку інформації скористайтесь онлайн-базою артефактів трипільської культури, зайшовши за покликанням <https://cutt.ly/66HcqLk> чи відсканувавши QR-код.

§ 9. СЕРЕДНЬОСТОГІВСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА

Разом із Клію розв'яжіть ребус. Висловіть припущення, як розшифроване поняття пов'язане із темою уроку. Наприкінці уроку перевірте правильність свого припущення.

1. Відкриття середньостогівської культури

У середині 1920-х років в Україні на Дніпрі було вирішено побудувати гідроелектростанцію. Для комплексного дослідження території будівництва створили археологічну експедицію. Під час її роботи знайдено артефакти різних історичних епох. Зокрема, дослідник Андрій Добровольський у руслі Дніпра в 1928 році виявив поселення доби мідно-кам'яного віку (єнеоліту) — Середній Стіг (нині — територія міста Запоріжжя). Найменування поселення **Середній Стіг** дало назву відкритій археологічній культурі.

Учені датують час існування середньостогівської археологічної культури IV — серединою III тисячоліття до нашої ери. Вона була поширена в лісостеповій і степовій частині межиріччя Дніпра й Дону.

Археологи дослідили низку поселень, насамперед **Деріївку, Олександрію, Стрільчу Склю**, а також окремі могили й поховання. Знаряддя праці, зброя, посуд, подекуди глиняні статуетки людей чи тварин, віднайдені археологами у поселеннях чи у місцях поховань, допомагають вивчати побут середньостогівців. Найповніше опис середньостогівської культури здійснив археолог Дмитро Телегін.

1. Від чого походить назва середньостогівської культури?
2. Де й коли була поширена середньостогівська культура?
3. Які поселення середньостогівців найбільш досліджені?

Барвограй ідей

Клію переконана, що для вивчення минулого стане в пригоді історична карта. Тож попрацюйте з картою «Трипільська та середньостогівська культури» та дайте відповіді на запитання:

1. У басейні яких великих річок мешкали середньостогівці?
2. З якими племенами середньостогівці межували на заході?
3. Яке море було південною межею проживання середньостогівців?
4. Які основні поселення середньостогівців?
5. Чи ваш населений пункт розташований на території поширення середньостогівської культури?

Трипільська та середньостогівська культури

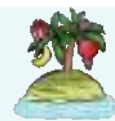
2. Особливості життя середньостогівців

Носії середньостогівської культури жили переважно в степу. Природно-кліматичні умови степу сприятливі для скотарства. Тож скотарство й було основним господарським заняттям середньостогівців. Увесь степ вони сприймали як велике пасовисько та загін для худоби. Розводили овець, кіз, корів, але найбільше — коней. Скотарство мало м'ясне спрямування. Від диких звірів надійно захищали собаки.

Для середньостогівців характерне відгінне скотарство. Це означало, що частина населення жила осіло, а інша частина, переважно чоловіки, займалася випасом худоби. Сезонний випас починався навесні, а восени з отарами худоби пастухи поверталися назад. Тому археологи знаходять як постійні поселення, так і сезонні стоянки.

Поселення будували на узбережжі річок, інколи — на островах і важкодоступних скелях, подекуди обкопували поселення ровом. Таке розташування й заходи безпеки, ймовірно, були зумовлені потребою захищатися від ворожого нападу. Жили середньостогівці в напівземлянках — будинках, частково заглиблених у землю. Поруч із будинками були відкриті вогнища, виробничі ділянки для ремесел, загони для худоби.

1. Яке основне господарське заняття середньостогівців?
2. Яка особливість відгінного скотарства?
3. Чому поселення будували біля річок, на островах та скелях?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що в 1992 році в Україні вперше відтворили зовнішність давньої людини за її черепом? Таку пластичну реконструкцію здійснив антрополог Сергій Горбенко. Він дослідив череп середньостогівки з Олександрійського могильника. Вчений дійшов висновку, що жінка була травмована кам'яною сокирою чи кістяним молотом. Про неї подбали співплемінники, які тривалий час лікували поранену. Сергій Горбенко припускає, що в середньостогівському суспільстві існували жінки-войовниці, «які разом із чоловіками брали участь у військових сутичках і користувалися великою пошаною в суспільстві».

Реконструкція зовнішнього вигляду жінки з Олександрійського могильника

1. Підтвердьте цитатами з рубрики, що:
 - середньостогівці мали медичні знання;
 - роль жінки у суспільстві була значною.
2. Розгляньте зображення середньостогівки. Чи схожа вона на сучасну українську жінку? Чи цікаво вам було дізнатися, який вигляд мала людина 6 тисяч років тому?

3. Заняття середньостогівців

Скотарство було не єдиним господарським заняттям середньостогівців. Їхнє життя було тісно пов'язане з природою. Вони ходили на полювання, рибалили, збирали молюсків. Розташування поселень поблизу родючих заплав на річках сприяло розвитку **хліборобства**. Вирощували пшеницю, жито, просо. Зброю для полювання, рибальське начиння, знаряддя праці для хліборобства — усе це вони виготовляли власноруч.

Середньостогівці досконало **володіли технікою обробки кременю, каменю, дерева, кісток і рогів тварин**. З кременю виготовляли сокири, ножі, серпи, вістря стріл, дротиків і списів, проколки-свердла. Натомість з каменю робили зернотерки, рідше сокири. Рибальські гачки, гарпуни, шила й проколки були кістяними. З рогів оленя витесували мотики, бойові молоти, тесла для обробки дерева. З рослинних волокон — кропиви, осоки, кори — плели рибальські сіті. З міді майстрували браслети, підвіски, нагрудні прикраси. Жінки опанували прядіння й ткацтво.

Розвивалася **гончарна справа**. У глину для міцності додавали товчений ракушняк. Відомо кілька основних типів посуду: горщики, кубки, амфори, глечики і миски. Посуд був переважно гостродонний. Його ставили в отвір у земляній чи глиняній підлозі. Щоб приготувати страву в такому посуді, його закріплювали між трьома каменями у вогнищі. Середньостогівці прикрашали свій посуд відбитками мушлі чи мотузки, прокресленим зигзагом чи пунктирними лініями, неглибокими ямками чи випуклостями.

1. Як життя середньостогівців було пов'язано з природою?
2. Які ремесла розвивалися у середовищі середньостогівців?
3. Назвіть типи посуду та особливості його оздоблення.

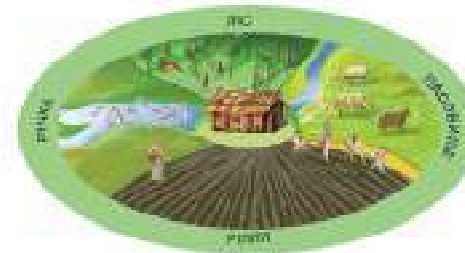
Галіявина творчості

Щоб краще запам'ятати зміст параграфа, Клію пропонує вам створити хмаринку слів. У кожному з трьох пунктів параграфа знайдіть 3–4 ключові слова чи словосполучення. Випишіть їх. Складіть з ними хмаринку слів. На основі хмаринки підготуйте усну розповідь про середньостогівську культуру. Успіхів вам!

§ 10. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕРВІСНИХ СПІЛЬНОТ

Разом із Клію розгляньте малюнки. Знайдіть у них дві відмінності в господарюванні первісних людей. Висловіть припущення, що зумовило ці зміни. Наприкінці уроку перевірте правильність свого припущення.

1. Людське стадо й родова община

Життя первісних людей було повне небезпек. Вони могли загинути від хижих звірів, від хвороб чи голоду. Щоб оборонятися від звірів та добувати їжу, люди почали об'єднуватися в невеликі колективи. До них входило кілька десятків осіб, зазвичай стільки, скільки могли прохарчуватися на певній території. Колективи первісних людей називають **людським стадом**.

Спільні небезпека й праця зближували людей. Так з'явилася **родова община**, яка могла налічувати до кількох сотень людей. Члени родовой общини вважали, що походять від спільного предка — засновника роду. Уся здобич, усе зібране й виготовлене власними руками було спільним. Життям общини керували **старійшини**. Вони мали багатий життєвий досвід й авторитет в общині.

Кілька родових общин, які жили поруч, об'єднувалися в **плем'я**. Для племені була характерна спільна мова, яка сприяла спілкуванню, обміну досвідом і знаннями. Плем'я дотримувалося спільних звичаїв і традицій. Суперечки та поточні питання життя вирішувала **рада старійшин**. До неї

входили старійшини від кожного роду. Найважливіші питання вирішували спільно — на **зборах племені**. Якщо племена воювали між собою, то обирали військового ватажка — **вождя**. Це був вправний і досвідчений воїн.

1. Чому давні люди почали об'єднуватися у стада?
2. Які особливості життя в родовій общині?
3. Як виникло плем'я? Хто керував життям племені?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що серед сучасних народів є такі, що живуть первісним життям? Їхній побут і звичаї досліджують етнографи. Завдяки існуванню таких народів учені можуть відтворити, як жили первісні люди. До прикладу, у джунглях Центральної Африки мешкає плем'я пігмеїв. За генетичними дослідженнями, пігмеї є нащадками людей, які жили в Африці 70 тисяч років тому. Живуть общинами. У них немає лідера, кожен знає та виконує свої обов'язки залежно від віку й статі. Дорослі чоловіки не вище 143 см, а жінки зростом до 132 см. Чоловіки ходять на полювання. Полюють на мавп, антилоп, газелей і навіть слонів. Основні знаряддя мисливців — саморобні луки й списи з дерева й каменю та мачете (довгі широкі ножі із тонким, іноді загнутим на кінці лезом). Здобич обмінюють у сусідніх народів на зерно, кераміку, метал. Полюванню присвячені їхні фольклорні твори та обрядові танці. Жінки займаються збиранням трав, фруктів, меду. Рибалють незвичним способом: кидають у річку отруйні рослини, від яких риба завмирає, але не гине. Нижче за течією збирають необхідну кількість сонної риби. З ліан плетуть мішки, кошики, сагайдаки для стріл, мисливські сіті. Основа світогляду — ощадливе споживання: вони добувають стільки їжі, скільки потрібно, щоб прохарчуватися. За традицією, чоловіки племені мають пройти обряд обточування зубів. Пігмеї переконані, що обточені зуби захищають їх від зла, поширення епідемій. Живуть у тимчасових поселеннях у лісі, перекочуючи з місця на місце. Житло зводять з молодих пагонів дерев і листя, скріплюючи глиною. Середня тривалість життя пігмеїв — 45 років.

1. Назвіть 3–4 факти про пігмеїв, які вам запам'яталися найбільше.
2. З'ясуйте, що варто перейняти із життя пігмеїв.
3. Придумайте назву фотографії.

2. Перехід до сусідської общини

Із часом поля втрачали родючість, а пасовиська виснажувалися. Тому родові общини переселялися, долаючи десятки, сотні, а інколи й тисячі кілометрів. У пошуках нових земель відбувалися сутички між племенами. В результаті переселень та війн склад родової общини почав змінюватися. В поселенні могли жити не тільки родичі, а й чужинці-сусіди — люди, які не належали до родової общини. Такі поселення називають **сусідською общиною**.

З удосконаленням знарядь праці та відкриттям металів, зокрема **міді й бронзи**, зникла потреба працювати разом. З багатьма господарськими справами могла впоратися одна родина. Старійшини поділили общинні землі на ділянки, які надавали кожній родині окремо, яка обробляла її власними знаряддями праці й худобою. Відтак усе, що виростило на своєму наділі родина, залишалося в її власності.

Общинники-сусіди спільно володіли землею, але кожен вів окреме господарство. Результати праці ставали не загальними, а їхніми особистими. Общинники-ремісники виготовляли знаряддя праці, посуд, прикраси. Їх обмінювали на продукти й худобу. Отже, члени сусідської общини спільно проживали на певній території, але кожна родина господарювала окремо.

1. Що зумовило появу сусідської общини?
2. Чому общинні землі було поділено на окремі наділи?
3. Чим сусідська община відрізнялася від родової общини?

3. Поява нерівності між первісними людьми

У людському стаді все було спільним: здобич від полювання, виловлена в річці риба, зібрані плоди й корінці, виготовлені знаряддя праці. З появою **родової общини** люди й надалі спільно володіли майном та результатами своєї праці. Перехід до **сусідської общини** призвів до змін у первісному суспільстві: кожна родина самостійно обробляла свій наділ та жила в окремій оселі.

Землі для обробітку родинам із общинних володінь надавали старійшини й вожді. З часом вони почали

зловживати своїм становищем: більші й родючіші наділи залишали собі. Такий нерівномірний розподіл землі й здобичі призвів до їхнього збагачення. Окрім того, одні родини працювали краще, а інші — гірше. Комусь сприяли погодні умови, а хтось потерпав від пожежі, повені чи нападу хижаків. Майнове становище залежало ще і від складу сім'ї, зокрема кількості дорослих осіб, котрі могли працювати. Так **виникли багаті й бідні**.

Спочатку старійшин та вождів обирали. Згодом ці посади перетворилися з виборних на спадкові — сини старійшин ставали старійшинами, а сини вождів — вождями. Становище людини почало залежати від того, з якої родини вона походила. Родини старійшин та вождів почали називати знатними людьми. Тільки **знатні люди керували племенем**. Доказом існування нерівності є відмінність між речами, які знаходять у давніх похованнях археологи. В одних — це коштовні прикраси, зброя, а в інших — знаряддя праці й посуд.

1. Хто володів майном і результатами праці в людському стаді, родовій общині, сусідській общині?
2. Що призвело до збагачення старійшин і вождів?
3. Хто здійснював владу в племені?

Гаявина творчості

Клію, вражена інформацією з рубрики «Острів цікавинок», пропонує вам відчути себе в ролі етнографів. Об'єднайтеся у групи. За допомогою мережі «Інтернет» дослідіть, які ще сучасні народи, крім пігмеїв, живуть первісним життям. Оберіть один з таких народів та стисло опишіть їхнє життя за алгоритмом: 1) місце проживання (континент, країна); 2) господарські заняття; 3) знаряддя праці; 4) харчування; 5) роль жінки в суспільстві; 6) цікаві звичаї.

Проілюструйте своє дослідження фотографією, малюнком чи поробкою. Поміркуйте, чому в сучасному світі окремі народи й досі живуть первісним життям.

Результати своєї роботи представте в класі, провівши конференцію юних етнографів.

§ 11. ПРАКТИЧНІ ЗНАННЯ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ

Разом із Клію розгляньте світлини. Висловте міркування, як зображені на фото предмети чи явища вплинули на життя первісних людей.

1. Одяг та житло

Спочатку первісні люди обходилися без одягу й житла, бо заселяли території, де завжди було тепло. Похолодання на Землі змусило їх подбати про свій захист від негоди. Першими житлами були **печери**, які люди відвоювали в хижаків. З часом навчилися зводити **житла з кісток і бивнів мамонта, рогів оленів, гілок дерев**. Зверху їх накривали шкурами тварин. Згодом почали робити каркас житла із жердин або стовпів, а основним будівельним матеріалом стали хмиз, лоза, очерет, які обмазували глиною. Дах був із соломи, двосхилий, щоб на ньому не затримувалася вода. **Будинки** зводили наземні або частково заглиблювали в землю. **Форми жител** з часом змінювалися: від овально-округлих і конусоподібних до прямокутних.

Спочатку люди не носили одяг. Щоправда, щоб захистити себе від злих духів, позначити приналежність до певного роду, навести жах на супротивника, тіло розмальовували або наносили татуювання. **Поява одягу зумовлена змінами клімату й практичними потребами**: щоб захиститися від укусів комах, колючок, пом'якшити укуси тварин

під час полювання чи удари ворога в бою. Одяг робили зі шкур впольованих тварин, які піддавали спеціальній обробці. Шкури обмотували навколо тулуба, закріплювали на поясі, робили проріз і надягали через голову, накидали на спину як плащ. Згодом почали розрізати на смужки, надаючи форми людського тіла, та зшивати. Для шиття використовували кістяні голки і сухожилля тварин. Такий одяг надійно захищав від холоду.

Плетіння кошиків і сітей надихнуло людей на думку, що так само можна плести одяг. Для плетіння використовували соломку й листя рослин. У добу неоліту з вовни тварин і волокон рослин плели нитки, які з'єднували в полотно. Так освоїли **прядіння** й **ткацтво**. Тип одягу залежав від пори року і території проживання. Це могла бути пов'язка на стегнах, зав'язаний через плече шматок тканини, довга сорочка, плащ. Одяг і надалі мав захищати людину від злих духів. Тож його оздоблювали візерунками та прикрашали зубами й лапками тварин, кігтями й пір'ям птахів, мушлями, намистинами. Первісні люди носили **взуття**, яке плели з рослин чи кори дерева. Шкури або хутро тварин, обмотані навколо ніг, зігрівали під час холодів.

1. Як з часом змінювалося житло первісних людей?
2. Чому первісні люди почали носити одяг?
3. Як і чому первісні люди прикрашали свій одяг?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що в 1991 році німецькі туристи у Східних Альпах знайшли крижану мумію людини доби неоліту? Науковці дали ім'я первісній людині — Етці, або Еці. Завдяки сучасним технологіям вдалося реконструювати зовнішність чоловіка, який жив понад 5 тисяч років тому, його голос, одяг та зброю. Проаналізувавши вміст шлунка, вчені навіть визначили, чим харчувався Етці. Крижану мумію зберігають у Музеї археології в італійському містечку Больцано.

<https://cutt.ly/oLbxhNI>

1. Об'єднайтеся в мінігрупи. Розгляньте реконструкцію Етці поруч із рубрикою, послухайте звучання його голосу.
2. Знайдіть відомості про нього за допомогою Google-пошуковика.

3. Систематизуйте інформацію про Етці за критеріями: коли й де жив, зовнішність, одяг, зброя, діяльність, зріст, вага, вік.
4. Обговоріть, чому знахідка Етці є історично важливою.

2. Вогонь

Спостережливість, кмітливість і прагнення вижити спонукали первісних людей до відкриттів та винаходів. Вони помітили, що від удару блискавки сухе дерево займалося. Під час виверження вулкана гаряча магма розтікалася по схилах гір, підпалюючи суху рослинність. Спочатку люди дуже боялися вогню: він швидко поширювався та боляче обпікав. Але потім зрозуміли, що **вогонь може бути корисним, якщо правильно з ним поводитися**. Тому люди перебороли свій страх і намагалися зберегти вогонь, що виникав від блискавки чи вулканічної лави. Його бережно приносили до поселення. Біля вогнища постійно чергували, підкидаючи хмиз. Переходячи на нове місце, з собою брали тліюче вугілля чи запалену головешку.

Щоб вижити в умовах дикої природи, **первісні люди постійно працювали**. Якимось чином виготовленням знарядь вони помітили, що від довгого тертя одна об одну сухих дерев'яних гілок ті нагрівалися й починали тліти. Так люди навчилися самостійно добувати вогонь. Згодом іскри викресували каменями. Вогонь суттєво поліпшив умови життя людей. Багаття обігрівало й освітлювало оселю. Полум'я і дим відлякували хижаків і комах. Щоб загнати тварин у пастку, з вогнем ходили на полювання. Запечені на вогні плоди й м'ясо були смачніші й поживніші за сирі.

Вогонь допоміг зробити ще кілька важливих відкриттів. Коли люди побачили, що м'яка глина біля вогнища затверділа, з неї почали ліпити **посуд** та інші керамічні вироби. Для міцності їх обпалювали на вогні. Якимось чином вогнища разом із камінням потрапив шматочок міді, який від нагрівання розплавився. Так люди зрозуміли, що **можна плавити метал і виготовляти з нього знаряддя праці**. Отже, з відкриттям вогню в первісному суспільстві відбулися прогресивні зміни.

1. Які природні явища допомогли людям здобути вогонь?

2. Як вогонь покращив життя людей?

3. Як ще відкриття зробили люди за допомогою вогню?

Барвограй ідей

За даними Державної служби з надзвичайних ситуацій, в Україні у 2021 році відбулося понад 75 тисяч пожеж. Вони завдали значної шкоди екології — ґрунтам, рослинному й тваринному світу. Пожежі призвели до загибелі 1,5 тисячі людей, серед яких 30 дітей. Клію переконана, що від кожного з нас залежить, чи буде вогонь добрим другом, чи стане лютим ворогом. А як думаєте ви? Попрацюйте в парах та складіть 2–3 правила безпечної поведінки з вогнем. Результатами своєї роботи поділіться в класі.

3. Водний і сухопутний транспорт

Проходячи біля річки чи озера, первісні люди бачили, що на іншому березі буває багата рослинність, здійснюється стіною ліс. Усі спроби дістатися на другий берег завершувалися намарно, адже водойми були глибокими, а люди не вміли плавати. Помітивши, що стовбур зламаного дерева впав у водойму і не потонув, люди спробували пересуватися на колодах. Але так вони могли пливати лише за течією. Часто не втримувалися на колоді і падали у воду, ризикуючи потонути чи стати легкою здобиччю для хижих водних мешканців. Тоді люди вирішили зв'язати докупи кілька товстих гілок чи стовбурів дерев. Для кріплення використовували лико, скручені з кори дерев мотузки, шкіряні реміні, поперечні бруси. Так з'явився **перший транспортний засіб — пліт**. Управляли плотом за допомогою жердини, палиці або гілки. На плоту могли поміститися кілька людей і навіть вантаж. Але пліт рухався повільно, плив лише за течією, його час від часу затоплювало водою. Тоді спробували видовбувати середину широких стовбурів дерев, щоб зробити місце для людей і вантажу. Так винайшли **човни-довбанки**. Управляли ними за допомогою весел. Човни не пропускали воду, пересування в них було більш швидким і безпечним. Завдяки плоту і човну первісні люди могли долати великі відстані й відкривати нові території для заселення.

Здається, що похолодання й снігові замети унеможливили пересування давніх людей. Але це не так: люди пристосувалися до нових умов. Спочатку вони придумали **сніготопи** — дерев'яні кільця круглої чи овальної форми, які в діаметрі були трохи більшими за ступні людини. Щоб заповнити порожнину всередині кілець, їх переплітали мотузками, ремінцями, гужвою. Переплетення слугувало підставкою для ноги та опорою на снігу. До ніг сніготопи прив'язували мотузками чи ремінцями. Так люди змогли пересуватися по снігові, не грузнучи в ньому. Побачивши, що пласкі дерев'яні колоди добре ковзають по сніговій поверхні, люди навчилися робити **сани**. Основою їх були два дерев'яні полози — їхню ковзаючу поверхню робили максимально рівною і гладкою. Полози саней з'єднували вертикальними стояками і поперечними перекладинами, а спереду ще й додатковим брусом. Сани перетягували власноруч або ж впрягали волів. Ними користувалися й для перетягування вантажів по траві.

Наступним кроком стало винайдення **колеса**. Якось, зрубавши дерево та очистивши його від гілок, люди зауважили, що воно саме скотилося зі схилу. Колоди-катки почали підкладати під вантажі, щоб перетягнути їх на далеку відстань. Згодом зі стовбура дерева вирізали кілька дисків, які настромили на вісь, зафіксували клином і прикріпили до саней. Так винайшли колесо і перший візок. Звісно, людям довелося ще багато попрацювати над вдосконаленням конструкції колеса. І хоча відтоді минуло понад 5,5 тисяч років, але колесо стало тим відкриттям, яке дало потужний поштовх для розвитку техніки.

1. Які транспортні засоби були першими?

2. Як сніготопи та сани полегшили життя людей?

3. Завдяки яким спостереженням люди винайшли колесо?

Галєвина творчості

Клію дуже любить малювати, робити аплікації, фотоколажі, ліпити із солоного тіста чи пластиліну. А ви? Оберіть одне з відкриттів, зроблене первісними людьми, та проілюструйте його авторською роботою. Поясніть, чому ви обрали саме цей винахід. Організуйте у класі виставку своїх робіт «Прості речі, які змінили світ».

§ 12. МИСТЕЦТВО ТА ВІРУВАННЯ ЗА ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

Разом із Кліо розгляньте печерні малюнки доби палеоліту. Скористайтеся програмою для розпізнавання фото на своєму смартфоні та знайдіть інформацію про ці світлинки. Обговоріть, чому люди малювали на стінах печер.

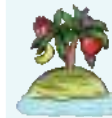
1. Первісне мистецтво

Мистецтво — галузь культури, творче відображення дійсності. Розрізняють образотворче, декоративно-ужиткове, музичне та інші види мистецтва. **Первісне образотворче мистецтво** виникло понад 70 тисяч років тому. Люди відображали бачення навколишнього світу в малюнках, різьбленні по кістці, дереву, камені. Перші малюнки робили на стінах печер. Зображали те, що бачили щодня, але здебільшого звірів. Збереглося чимало зображень тварин на повний зріст зі слідами проколів. Учені припускають, що таким чином мисливці тренувалися влучно метати спис. Водночас, первісні люди вірили, що проколювання малюнків зброєю призведе до успішного полювання.

Як ви знаєте, первісні люди розмальовували своє тіло й наносили **татуювання**. Нині це мистецтво називається **боді-артом**. Використовували палітру фарб природного походження. Припускають, що давні люди знали на музичному мистецтві. Вони складали ритмічні мелодії, виконували пісні й танці. Музичні інструменти виготовляли з кісток тварин. Бодіарт, первісні пісні й танці мали відігнати злих духів, сприяти вдалому полюванню.

Кістки й бивні мамонта, камені стали основним матеріалом для первісних митців. На них видряпували малюнки, витесували фігурки тварин, птахів, жінок, розміром від 5 до 12 сантиметрів. Новим етапом розвитку первісного мистецтва стала поява **гончарства**. Люди не просто робили посуд, а й майстерно його оздоблювали. Завдяки орнаментуванню посуду, вчені розрізняють різні типи археологічних культур. Про естетичні смаки давніх людей свідчать прикраси. Їх робили з мушлів, зубів тварин, міді, бронзи. Поява малюнків, татуювань, первісних танців, витесаних фігурок, розписаної кераміки, прикрас зумовлена віруваннями людей у магічну силу свого мистецтва.

1. Які особливості печерного живопису?
2. Чому люди розмальовували тіло і виконували танці?
3. Що робили з кісток і бивнів мамонта, каменів, глини?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що на території України знайдено музичні інструменти епохи палеоліту та неоліту? На стоянці Молодове (Чернівецька область) археологи знайшли кілька флейт з рогу північного оленя. На стоянці у Мізині (Чернігівська область) виявили набір унікальних музичних інструментів з кісток мамонта, які нагадують звучання шумових і ударних інструментів. Ймовірно, знайдений на стоянці браслет з пластинок бивня мамонта, теж був шумовим інструментом. У Маріупольському могильнику (Донецька область) відшукали сім дудочок з кісток птахів.

Набір музичних інструментів з Мізинської стоянки

1. *Попрацюйте в трійках. Визначте вік згаданих у рубриці музичних інструментів за допомогою Google-пошуковика.*
2. *Відскануйте QR-код і прослухайте запис звучання кісток мамонта, зроблений у 1980 році.*

<https://cutt.ly/jUUJDD5>

3. *Запропонуйте кілька рухів під цю мелодію та проведіть у класі фізкультхвилинку.*

2. Зародження первісних вірувань

Мистецтво первісних людей пов'язане з **магією** — прийомами та обрядами, які, за їхніми переконаннями, мають чудодійну силу. Вони допомагають досягти бажаного результату: вполювати здобич, зцілити хворого.

Первісні люди були невід'ємною частиною природи й залежали від неї. Тож пов'язували своє походження з певною твариною чи рослиною, вважаючи їх засновниками роду. Так виник **тотемізм** — віра в зв'язок між родовою групою людей і тотемом (певною твариною чи рослиною). Рід часто мав ім'я тотема: наприклад, рід Прудкого Оленя, рід Шаленого Бізона.

Крім поклоніння тваринам і рослинам, давні люди вірили в особливу силу окремих предметів. Обожнювання предметів неживої природи називають **фетишизмом**. Талісманом був предмет, який мав принести щастя й удачу своєму власнику, а захист від хвороби, небезпеки й смерті покладався на амулет. Як талісмани й амулети використовували плоди дерев, рідкісні камінці, намиста, браслети. Поширеною була віра в існування духів. Такі вірування називають **анімізмом**.

1. Як магія пов'язана з первісним мистецтвом?
2. Що таке тотемізм?
3. Яку роль відігравали амулети й талісмани?

3. Еволюція первісних вірувань

Зміни в господарюванні суттєво вплинули на вірування первісних людей. Давні мисливці й збирачі обожнювали

Представник
племін горока
в Папуа-Новій Гвінеї

1. З якою метою, на вашу думку, горока розмалював своє тіло?
2. Про що свідчить намисто з мушлів на грудях горока?

тварин і рослин. Натомість землероби і скотарі вважали, що явищами природи і їхнім життям тепер керують могутні надприродні сили — **боги**. Вони намагалися задобрити певні явища природи, від яких залежав багатий врожай чи успішний випас худоби. До прикладу, поклонялися богу сонця, який обігрівав посіви, богу вітру, що розганяв хмари, богу блискавки, щоб той не палив пасовиська. Майстри витесували **ідолів** — скульптури богів з дерева, каменю чи глини. Богів зображали у вигляді людей або тварин. Щоб задобрити богів, до них молилися, їм приносили в жертву особливі дари — тварин, інколи й людей.

Давні люди вважали, що **людина складається з тілесної оболонки та безтілесної душі**. Саме душа відображала внутрішній світ людини, її емоції, почуття й переживання. Вони вірили в безсмертя душі. Під час сну душа могла залишати тіло й мандрувати, але завжди поверталася. Коли людина помирала, душа навіки залишала тіло і вирушала до таємничої й незвіданої «країни мертвих».

Такі вірування вплинули на поховальні обряди. Померлого ховали в ямі, у певній позі, повернутим головою до «країни мертвих». У могилу клали речі, які були важливі для людини в земному житті і могли знадобитися в новому. Тому археологи віднаходять у могильниках посуд, знаряддя праці, а в деяких зброю й прикраси. Отже, **первісні вірування відображали розуміння людьми навколишнього світу**. Вони регулювали відносини в общині, господарське життя, формували мистецькі смаки.

1. Як господарські заняття вплинули на вірування людей?
2. Як давні люди пояснювали смерть?
3. Чому давні люди клали до поховань речі померлих?

Галіявина творчості

Мистецтво первісних людей має тисячолітню історію. Об'єднайтеся у групи та підготуйте фотоколажі за темами на вибір: «П'ять найдавніших печерних зображень»; «Печера Альтаміра — галерея доби палеоліту», «Печера Ласко. Загадка в камені», «Коли душа співає і танцює. Найдавніші музичні інструменти».

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ «ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ У ПЕРВІСНІ ЧАСИ»

Любі діти! Ось ви опанували перший розділ підручника й дізналися про життя перших людей на Землі. Поруч з вами була давня знайома Клію. Вона так була вражена наполегливістю й працелюбністю давніх людей, що вирішила повернутися в первісні часи на сотні тисячоліть назад. Щоб потрапити в первісну добу разом із Клію, вам доведеться пройти п'ять зупинок — виконати п'ять завдань. Їх можна виконати як у зошиті, так і в ґаджеті, використавши QR-код. Разом і зупинки пройдемо, й завдання непрості вирішимо. Отож цікавої і незабутньої мандрівки!

Зупинка «Кмітлива»

Попрацюйте з логічними ланцюжками.

З'ясуйте, яке зі слів зайве і чому.

<https://cutt.ly/m6HITle>

- А) Середній Стіг, Вікентій Хвойка, протоміста, богиня-Праматір.
- Б) Кроманьйонець, австралопітек, пітекантроп, неандерта-лець.
- В) Збиральництво, полювання, рибальство, землеробство.
- Г) Кам'яне рубило, лук, палиця-копачка, дрюк.
- Д) Човен, лук, спис, мотика.
- Е) Серп, мотика, зернотерка, ткацький верстат.

Зупинка «Реставраційна»

Клію на шляху до Первісної доби трапився старовинний документ. Однак від давності деякі слова в документі стерлися. Допоможіть нашій мандрівниці заповнити ці пропуски в документі.

<https://cutt.ly/f6HIGTN>

В Україні трипільці заселяли лісостепову смугу від _____ на заході до долини _____ на сході, а також північно-західне узбережжя _____. Трипільську археологічну культуру в _____ році відкрив _____. Розквіт трипільської культури припадає на _____ тисячоліття до н. е. Головне господарське заняття трипільців — _____. Вирощували пшеницю, овес, ячмінь. Трипільці першими на українських землях почали користуватися виробами з металу _____. Трипільці були вмілими гончарями, користувалися гончарним кругом. Майстерно оздоблювали посуд орна-ментами. Тому трипільську культуру ще називали культурою _____. Трипільці жили в укріплених поселеннях _____, які вчені вважають зародками міст. Оселі трипільці будували переважно двоповерховими й _____ форми.

Зупинка «Допитлива»

Допоможіть Клію виконати завдання «Кросворд навпаки».

Складіть запитання до кросворда

та дайте йому назву.

Запитання та назву запишіть у зошит.

<https://cutt.ly/i6H11eY>

Зупинка «Картографічна»

Розгляньте карту «Трипільська та середньостогівська культури» (с. 44). Складіть шість запитань, використовуючи інформацію, відображену на карті.

Зупинка «Творча»

Складіть збірний портрет кроманьйонця або неандер-тальця на основі інформації, здобутої під час опрацювання 1 розділу, за критеріями: зовнішність, одяг, житло, озброєння, винаходи, стоянки на території України. Поміркуйте, які досягнення первісних людей вико-ристовуються й сьогодні.

Розділ 2

ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Разом із Кліо розгляньте малюнки.
Назвіть зображені артефакти.
Поміркуйте, про що вони можуть свідчити.

§ 13. СТАРОДАВНІЙ СХІД — МІСЦЕ ВИНИКНЕННЯ ПЕРШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації.
Висловте припущення, які господарські заняття населення вплинули на формування перших цивілізацій Стародавнього Сходу.

Рільництво

Скотарство

Ремісничі майстерні

1. Цивілізаційні центри Стародавнього Сходу в часі і просторі

Із завершенням епохи первісності в людському суспільстві розпочався період, названий вченими історією Стародавнього Сходу. Саме в цій частині світу виникли перші цивілізаційні осередки, які визначали новий етап розвитку людства. **Цивілізація** — це людська спільнота, яка існує впродовж певного історичного часу, поєднана господарським розвитком, культурою, цінностями, ідеалами.

Історія Стародавнього Сходу розпочалася з появою перших держав у долинах річок Ніл, Тигр і Євфрат

наприкінці IV тисячоліття до нашої ери. Проте тривав цей період для різних держав регіону неоднаково. Деякі з них захопив правитель Македонії Александр Македонський у 30–20-х роках IV століття до нашої ери. Натомість у державах Середньої Азії, Індії, Китаю час давньої історії завершився III–IV століттями нашої ери.

Перші цивілізації сформувалися на великих просторах Стародавнього Сходу, які простяглися від сучасного Тунісу до Японії. Їхні мешканці жили на землях **Північно-Східної Африки, Близького Сходу, півострова Мала Азія, територіях Передньої Азії, Середньої Азії, Індії і Китаю.**

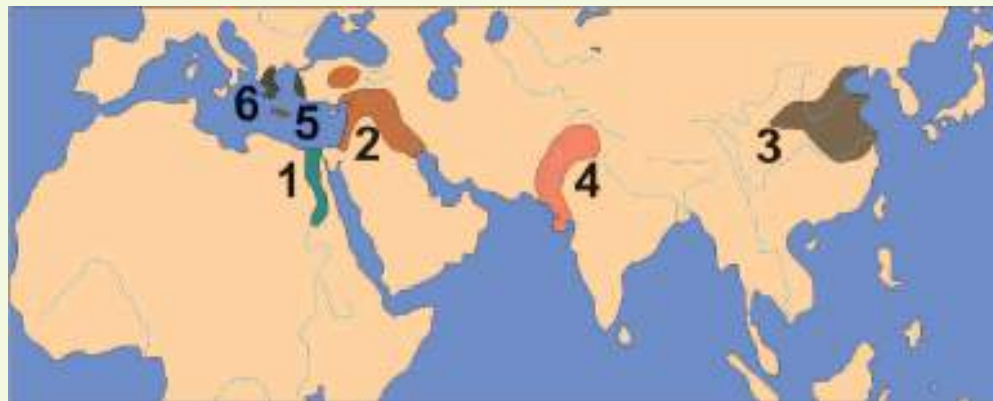
1. Що означає поняття «цивілізація»?
2. Назвіть часові межі існування цивілізаційних центрів Стародавнього Сходу.
3. На яких територіях Стародавнього Сходу сформувалися перші цивілізації?

Барвограй ідей

Розгляньте картосхему «Цивілізації Стародавнього Сходу», на якій позначено кілька цивілізацій: 1 — давньоєгипетська; 2 — передньоазійська (Шумер і Аккад, хетська, сирійсько-палестинська); 3 — давньокитайська; 4 — індська, 5 — критська; 6 — мікенська. 1. Поміркуйте, чому саме Стародавній Схід став місцем, де зародилися найдавніші цивілізації. 2. Назвіть цивілізації, які не належать до регіону Стародавнього Сходу.

Цивілізації Стародавнього Сходу

2. Особливості формування давніх цивілізацій

Життя людини в цей час значною мірою залежало від природи. Учені вважають, що важливою умовою появи і розвитку давніх цивілізацій були сприятливий клімат з м'якою зимою та спекотним сухим літом і придатний для різних форм господарювання **рельєф**. Найдавніші цивілізації сформувалися в плодючих долинах великих рік: Нілу, Тигру, Євфрату, Інду, Гангу, Хуанхе, Янцзи, придатних для заняття рільництвом. Тому їх називають **річковими цивілізаціями**. Мешканці річкових долин налагодили зв'язки з жителями гір, де були запаси руд і солі. На гірських схилах ріс будівельний ліс.

Обробка металів сприяла появі **ремесел**. Більшість ремісничих майстерень випускала один вид продукції, зазвичай той, що давав найбільший прибуток. Розвиток ремесла прискорював **торгівлю**, адже ремісничі вироби потрібно було продати або вигідно обміняти. Центрами ремесла і торгівлі були міста, найбільші з-поміж яких: Ніневія, Вавилон, Сузи, Тір, Сідон.

Перехід до більш досконалих форм господарювання — рільництва і скотарства, — початок обробки металів сприяв появі особливих форм організації людських спільнот — **держав**. Їхні мешканці формували владу, яка забезпечувала умови для розвитку господарства, здійснювала управління населенням певної території, визначала загальноприйняті норми поведінки. На Сході державу очолювала переважно одна людина. Наприклад, у Давньому Єгипті — фараон, Вавилоні — цар, Давньому Китаї — імператор. Зазвичай правитель зосереджував необмежену владу — військову, судову, управлінську. Таку державу, за якої влада належить одній людині, називають **монархією**, а її правителя — **монархом**. Майже всіх правителів давніх держав обожнювало їх населення, тобто монархів вважали богами.

1. Чому перші цивілізації Стародавнього Сходу називають «річковими»?
2. Укажіть найбільші міста-центри ремесла і торгівлі.

3. Визначте особливості організації державної влади в цивілізаціях Сходу.

Барвограй ідей

Разом із Кліо підготуйте кілька запитань для однокласників і однокласниць до тексту параграфа «Особливості формування давніх цивілізацій». Як підказкою скористайтесь ланцюжком запитань римського педагога Квінтіліана: «Хто? Що? Де? Коли? Як? Чому?»

3. Наукові дослідження давніх цивілізацій

У XIX столітті вчені розпочали вивчення перших цивілізацій Стародавнього Сходу. Проводили археологічні розкопки, розшифровували тексти, написані давніми мовами, публікували історичні джерела.

Важливу інформацію про життя населення перших цивілізацій містили писемні пам'ятки. Однак для сучасників давнє письмо було невідомим. Його вивчення стало важливим науковим завданням для вчених. На початку 20-х років XIX століття було розшифроване давньоєгипетське ієрогліфічне письмо, у 1857 році — клинопис, одну з найдавніших систем письма, котрою користувалися мешканці цивілізацій Дворіччя. Жителі долини Інду використовували санскрит, яким написані пам'ятки давньоіндійської літератури. Фінікійці винайшли абеткове письмо.

Клинопис

Ієрогліфи

Санскрит

Розширенню знань про Стародавній Схід сприяли археологічні розкопки. Англійськими експедиціями другої половини XIX століття були відкриті давні шумерські

міста Урук, Ур, Ларса; французькими археологами — шумерське місто Лагаш; американськими — місто Ніппур. На початку XX століття німецькі археологи дослідили Давній Вавилон — найважливіший економічний, культурний, релігійний центр Дворіччя. З плином часу зацікавленість історією Стародавнього Сходу не зменшилася. Вивчення регіону продовжується. Розвиваються окремі галузі знань, які досліджують історію старосхідних цивілізацій. Нині їхня спадщина зберігається в численних музейних установах, бібліотеках, приватних колекціях. Наприклад, у XIX столітті вважалося, що кожен музей, аби підтримувати статус поважної установи, повинен мати власну колекцію артефактів давніх східних цивілізацій.

1. Коли розпочалися дослідження Стародавнього Сходу?
2. Які види давнього письма були розшифровані вченими?
3. В яких установах нині зберігається спадщина давніх східних цивілізацій?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що в 1799 році під час єгипетського походу французьких військ на чолі з Наполеоном Бонапартом поблизу міста Розетта виявили кам'яну плиту, на якій були викарбувані старовинні тексти трьома давніми мовами? Їхня розшифровка французьким дослідником Жаном-Франсуа Шампольйоном дала можливість знайти ключ до розуміння давньоєгипетської ієрогліфічної мови і культури.

1. Висловте аргументоване судження. Чи можна стверджувати, що відкриття французького вченого сприяло становленню науки єгиптології?

Жан-Франсуа Шампольйон

Розеттський камінь

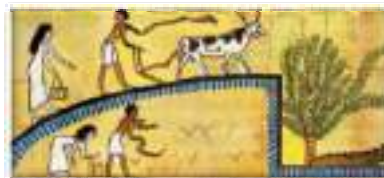
Галіявина творчості

Кліо зацікавилась історією цивілізацій Стародавнього Сходу і запропонувала вам створити фотогалерею на тему: «Наукові дослідження давніх цивілізацій».

§ 14. ГОСПОДАРСТВО ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрацію. Яка сфера господарювання давніх єгиптян зображена? Висловіть припущення про роль цього заняття в житті мешканців Давнього Єгипту.

Польові роботи:
оранка — сівба — збір
урожаю

1. Вплив природних умов на становлення єгипетської цивілізації

На північному сході Африки протікає одна із найдовших рік світу — Ніл (6670 кілометрів). Вона бере початок з озер Центральної Африки і впадає в Середземне море. Долину Нілу поділяють на дві частини — **Верхній** та **Нижній Єгипет**. У першій частині придатними для проживання людей були лише береги. Відстань між ними час від часу

змінювалася, а в широких місцях її перегороджували кам'яні виступи — пороги. Нижній Єгипет — заболочена місцевість, яка трикутною формою нагадувала літеру грецького алфавіту «Δ (дельта)», тому її називали **Дельтою**.

Навесні в горах танули сніги та йшли тропічні зливи. Ріки, що впадали в Ніл, збагачували його частинками рослин і мінеральних порід. Обсяг Нілу зростав у кілька разів. У листопаді річка поверталася в русло, а земля вкривалася шаром чорного родю-

чого мулу, що був джерелом врожайності. Відтак місцеві жителі називали її «**Та-Кемет**» — «**Чорна земля**». Там, де вона закінчувалася, починалася пустеля з піску і каміння — Червона країна, непридатна для проживання. Давньогрецький історик Геродот записав: «Єгипет — дар Нілу».

Єгипет мав значні поклади **корисних копалин**. Головні надбання його надр — різноманітні породи каменю: граніт, базальт, алебастр, вапняк, пісковик. У пустелі між Нілом та Червоним морем були поклади золота, а на Синайському півострові — міді. Природні умови сприяли формуванню в Єгипті однієї із найдавніших землеробських цивілізацій.

1. Яку територію Давнього Єгипту називали Дельтою?
2. Чому Єгипет названо «даром Нілу»?
3. Назвіть корисні копалини Давнього Єгипту.

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте історичну карту. Допоможіть Кліо знайти на ній відповіді на запитання:

1. У басейні якої річки сформувалася давньоєгипетська цивілізація?
2. Де розташовувався Верхній Єгипет і Нижній Єгипет?
3. У якій частині Давнього Єгипту виникли пороги?
4. Де були поклади золота і міді?

2. Рільництво. Скотарство

Незважаючи на спекотне і сухе повітря, гарячі вітри, які дмуть із пустелі Сахара, недостатню вологу, хащі папірусу в прибережних болотах, давні єгиптяни створили розвинену систему **рільництва**. Про цих трудолюбивих жителів розповідають речові й писемні джерела.

Рільництво — головне заняття тутешнього населення. Якщо землю долини не зрошувати, вона невдовзі висохне. Щоб цього не сталося, єгипетським рільникам доводилося створювати канали. Частина території зрошували за допомогою **шадуфів** — пристроїв для підняття води на вищий рівень. Рільництво, засноване на штучному зрошуванні, називають **іригаційним**. Єгиптяни укріплювали береги за допомогою **дамб** — насипів із глини і різаного очерету. Сіяли зазвичай ячмінь, пшеницю, просо, льон. На лани виганяли худобу, яка затоптувала зерно в ґрунт.

Місцеві жителі вирощували бобові, а також овочі: цибулю, огірки, часник, петрушку, гарбузи, дині, кавуни. З фруктів — гранати, цитрусові, фініки, інжир, виноград. Життя єгиптян було пов'язане з Нілом. Рік поділяли на три частини: сходи (березень–червень), повінь (липень–жовтень), жнива (листопад–лютий).

Розвивалося **скотарство**. Єгиптяни розводили різні породи великої рогатої худоби, а також кіз, овець. Були одомашнені верблуди, що поживило торгівлю й дозволило перевозити вантажі через пустелі.

1. Назвіть основне заняття єгиптян.
2. Які зернові, овочі й фрукти вирощували єгиптяни?
3. Що свідчить про розвиток скотарства в Єгипті?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що іригаційна система, створена єгипетськими інженерами, функціонувала початково так: жителі черпали шкіряними відрами воду з Нілу, яку по відведених каналах доставляли на віддалені поля? Згодом кмітливі єгиптяни винайшли шадуф. Це був вритий у землю дерев'яний стовп або два стовпи з поперечиною посередині, до якої кріпилася жердина з відром для набору води. Інший кінець жердини служив противагою. До нього прикріплювали засохлу глину або мішок з піском чи каміння. За допомогою шадуфа впродовж години можна було підняти близько 2700 літрів води на висоту 3 метри і понад 1500 літрів на висоту 6 метрів. Хоча, шадуф з часом поступився місцем більш передовим інженерним спорудам, він не зник назавжди. Навпаки, його й досі активно використовують в арабських країнах.

1. Поміркуйте, чи криниця-журавель на українських теренах може бути уподібнена до шадуфа.
2. Чи траплялося вам бачити такі криниці?

3. Ремесла і торгівля

Єгипетські ремісники досягли великої майстерності у виготовленні різних предметів. Найбільш розвиненими були **ремесла, які забезпечували повсякденне життя мешканців долини Нілу**: ливарництво, ковальство, гончарство, ювелірне, склоробне ремесла, ткацтво, чинбарство, теслярство, будівельна справа, суднобудування.

Ремісники виготовляли меблі з дерева, опанували виробництво скла, споруджували надійні вітрильні та веслові судна з папірусу й деревини, з кедрової смоли робили ароматичну олію. Поширеними були вироби зі шкіри, ткацтво. Тканини виготовляли з льону. Мешканці Єгипту вміли виплавляти бронзу, славилися ювелірними виробами із золота, срібла й електруму (сріблястого золота). Вражає майстерність каменярів, котрі для будівництва пірамід використовували відшліфовані й припасовані одна до одної багатотонні кам'яні брили. У містах зводили захисні стіни і фортифікаційні споруди.

Розвивалася **торгівля**. Початково всі платежі були натуральними, тобто здійснювалися на основі обміну товарами. Згодом одиницею вартості стала спіраль з мідного дроту, яку називали uten. Цей грошовий знак був настільки значним, що спіраль стала ієрогліфічним знаком, що позначав uten. Іншою єгипетською одиницею вартості був deben. Це слово означало «кільце». Єгипет жваво торгував із сусідніми країнами, які перебували під його контролем, такими як Нубія, Сирія і Лівія.

1. Назвіть ремесла, поширені в Давньому Єгипті.
2. У яких ремеслах єгипетські умільці досягли майстерності?
3. Як у Єгипті розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля?

Галіявина творчості

Клію настільки вразили господарські практики єгиптян, що вона вирішила створити лепбук «Господарство Давнього Єгипту». Пропонує долучитися до його створення і вам.

Готуючи лепбук, зверніть увагу на:

- вплив географічного середовища на заняття єгиптян;
- види господарської діяльності та їх зображення на папірусах.

Острів цікавинок

Перегляньте відео за покликанням <https://cutt.ly/q6ALBGK> або за QR-кодом і дайте відповіді на запитання.

1. Яка рослинність найчастіше зустрічається у відеосюжеті? Чим це зумовлено?
2. Яке значення річки Ніл у житті єгиптян?
3. Які споруди ви бачили у відео? З якою метою їх використовували?

§ 15. ДЕРЖАВА І СУСПІЛЬСТВО В ДАВНЬОМУ ЄГИПТІ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Висловте припущення, як вони пов'язані з темою параграфа.

Фараон Хеопс

Жрець

Писар

Селяни

Ремісники

1. Утворення Єгипетської держави

Люди різних племен, які прийшли в Нільську долину, змушені були об'єднувати свої зусилля. Нові колективи називають грецьким словом **номи**. На землях Єгипту утворилося більше сорока номів, кожен із яких мав свою територію, пов'язану із системою іригаційних споруд, і центр — обнесене мурами поселення. На чолі кожного ному стояв правитель — номарх. Час від часу номи воювали між собою. Зазвичай переможці приєднували територію і населення переможених. Наприкінці IV тисячоліття до нашої ери вся країна складалася із двох великих утворень — **Верхнього Єгипту** та **Нижнього Єгипту**. Правитель Верхнього Єгипту носив велику білу корону, а правитель Нижнього Єгипту — корону червоного кольору.

На початку 3100 року до нашої ери правитель Верхнього Єгипту **Міна** переміг і приєднав Нижній Єгипет. Так утворилась Єгипетська держава, одна з перших в історії людства. На місці перемоги закладено палац правителя та храм богу Птаху — Хет-ка-Птах. Греки вимовляли назву цього храму як «Айгюптос», і саме від неї походить сучасна назва — **Єгипет**. Згодом виникло одне з найбільших міст, яке греки називали Мемфісом. Богу Птаху як творцю всіх інших богів Міна побудував храм у столиці. Собі правитель спорудив палац. Від його назви «Пер Ао» (Великий Дім) походить слово **фараон**. Ним згодом почали називати правителів Єгипту.

Єгипетська держава проіснувала близько двох з половиною тисяч років: від 3100 року до нашої ери до 525 року до нашої ери, коли країну захопили перси, а згодом тут правили інші завойовники. Історію Єгипетської держави поділяють на три великі періоди: Давнє, Середнє і Нове царства.

1. Доповніть речення: «Номи — це...».
2. За яких обставин утворилась Єгипетська держава?
3. Назвіть хронологічні межі існування Єгипетської держави.

Барвограй ідей

Кліо розпочала вивчати історію Давнього Єгипту і попросила вас дати відповіді на запитання:

1. Коли виникла Єгипетська держава?
2. Як називали столицю Єгипетської держави єгиптяни і греки?
3. Хто такі номархи?
4. Від чого походить назва правителя Єгипту?
5. На які періоди поділяють історію Єгипетської держави?

2. Влада і культ фараона

Фараон очолював Єгипетську державу і вважався головним божеством. За багато століть у Єгипті змінилося тридцять династій фараонів, котрі передавали владу в спадок. Єгиптяни вважали, що фараон є живим втіленням бога Гора, сином бога сонця — Ра. Після смерті його

зображали як бога Осіріса, правителя потойбічного царства, а фараоном ставав його син або інший родич.

Фараон був власником усіх земель у країні. Правитель Єгипту відповідав за правосуддя, економіку і добробут країни, командував військом, призначав і зміщав номархів. Він повинен був показувати приклад у змаганнях, мистецтві, бути мудрим. Якщо фараон не відповідав цим вимогам, то для держави могли настати не кращі часи. Символом влади фараона була подвійна корона — біла, вставлена в червону. Її прикрашала священна змія кобра, а в руках він тримав гачок і нагайку. Символом мудрості була борода. Якщо фараон її не мав, то підв'язували штучну, навіть якщо при владі була жінка. Єгиптяни повинні були виконувати повеління фараона і прославляти його. Відтак у давньоєгипетській цивілізації сформувався **культ фараона**, тобто поклоніння і шанування правителя.

Свій день наближені фараона починали з побажання правителю: «Живи вічно». Але, звичайно, фараон розумів, що рано чи пізно він помре. Єгиптяни вірили в існування душі, вважали, що людина має фізичне тіло, духовного двійника і душу. Збереження їхньої єдності робило людину безсмертною. Тіло фараона спеціальним способом перетворювали на мумію. Для поховання фараона зводили спеціальні гробниці — **піраміди**, де зберігалося його тіло. Символічним втіленням божественної природи фараона був Сфінкс, якого зображали у вигляді лева, що лежить з головою фараона. Піраміди будували протягом десятиліть, починаючи їх спорудження ще за життя чинного фараона. Під пірамідою облаштовували кімнати, потаємні ходи, клали дорогий одяг, коштовності, символи влади. Усі піраміди своїми гранями зорієнтовані по сторонах світу. Будівництво пірамід було і коштовною, і доволі важкою справою. Тисячі мешканців

Піраміда Хеопса з Великим Сфінксом. Сучасне фото

країни залучалися до їх спорудження. Проте роботу будівничих цінували мало. Головним були кошти і час. Більшість єгипетських пірамід збудовано поблизу Мемфіса, де «сонце заходило» у «царстві мертвих» — Долині Царів.

1. *Хто очолював Єгипетську державу?*
2. *Які функції виконував фараон у Єгипетській державі?*
3. *Чим було зумовлене будівництво пірамід?*

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що автором ідеї спорудження пірамід та керівником першого її будівництва був чиновник фараона Джосера — Імхотеп? Піраміда Джосера мала висоту 60 метрів. Найбільша піраміда Хеопса (Хуфу) збудована майже чотири тисячі років тому на західному березі Нілу. Її висота — 138 метрів, ширина — 230 метрів. Дослідники заявляють, що фараон міг правити п'ятдесят років, із яких майже сорок років тривало будівництво усипальниці. Піраміда була зведена на вапняковій скелі. Як матеріал використовували блоки з вапняку. Вага середнього блоку сягала 2,5 тонни. Споруджені блоки від Нілу тягнули за допомогою канатів, після чого починалася найбільш трудомістка частина роботи — підняття блоку на фундамент. Піраміда Хеопса є шедевром інженерного мистецтва не тільки через свої гігантські розміри. Дослідники й досі сперечаються про технологію зведення цієї величної споруди. Це одне із семи чудес світу і єдине, яке збереглося до сьогодні.

Однією з найбільших подій в історії світової археології стало відкриття Говардом Картером у 1922 році гробниці фараона Тутанхамона. У ній збереглися найцінніші артефакти: предмети побуту, прикраси, золота маска фараона Тутанхамона, що вкривала обличчя і груди покійного фараона. Піраміди — пам'ятники не лише могутності монарха, але й велетенській людській праці, що створила споруди.

1. *Визначте можливу площу, яку займала піраміда Хеопса.*
2. *Поміркуйте, хто відігравав основну роль у будівництві пірамід.*
3. *Чи можна стверджувати, що все боїться часу, а час боїться пірамід?*

3. Єгипетське суспільство

Єгиптяни, як і більшість давньосхідних народів, сформувалися внаслідок змішання різних племен, котрі приходили в долину Нілу. Єгипетське суспільство було чітко **структурованим**, тобто поділеним на різні соціальні групи. Очолював державу фараон, котрий вважався верховним правителем. Наступну сходинку після фараона займали головний суддя та управитель господарством.

Важливу роль у суспільстві відігравали **жерці**, котрі присвятили себе служінню богам і здійснювали релігійні обряди. Численна група **державних чиновників** стежила, щоб кожний підданий сплачував податки. Цьому сприяли регулярні переписи населення. Значною була роль писарів, які вели записи про стан господарства і підраховували прибутки. Сходинкою нижче стояли місцеві чиновники, служителі храмів, служителі мистецтва.

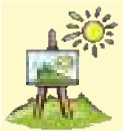
Основними соціальними групами єгипетського суспільства були **селяни-общинники** та **ремісники**, які займалися ріллям, скотарством, працювали в ремісничих майстернях, споруджували іригаційні системи, піраміди, храмові палаци, житла для вельмож. Найнижчою групою в суспільстві були невольники або раби — повністю залежні від господаря люди, що не мали власного майна і прав.

1. Що означає поняття «структуроване суспільство»?
2. Які функції виконували жерці та державні чиновники?
3. Назвіть основні соціальні групи єгипетського суспільства.

Барвограй ідей

Клію запропонувала вам скласти структуру єгипетського суспільства у формі піраміди, починаючи від нижчих верств суспільства до вищих.

Галєвина творчості

У цьому параграфі ви ознайомилися з цікавими і пізнавальними сторінками історії Давнього Єгипту. Складіть невелику розповідь (5–6 речень) про те, що найбільше вразило і запам'яталося. Ознайомте з нею своїх однокласників і однокласниць.

§ 16. ЗЛЕТИ І ПАДІННЯ ЄГИПЕТСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Разом із Клію розв'яжіть ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

1. Єгипет під владою гіксосів

За тривалий період свого існування Єгипетська держава знала періоди **розквіту** і **падіння**. В окремі проміжки часу вона була найпотужнішою країною Стародавнього світу, однак час від часу потерпала від внутрішньої боротьби між правителями, нападів кочівників, спроб захопити її землі іншими державами. Простежмо, як це відбувалося.

Фараони Давнього царства будували піраміди, щедро роздавали землі храмам, номовій знаті. З часом номархи, котрі не поступалися багатством перед фараонами, перетворилися на самостійних правителів. Володарі доби Середнього царства були значно слабшими, ніж в епоху Будівників пірамід. Вони не мали тієї влади, якою користувалися всесильні фараони Давнього царства, жили в обстановці інтриг та змов, не могли розраховувати на відданість навіть найближчого свого оточення. В державі запанував безлад. Єгипет не зміг протистояти проникненню на свою територію племен **гіксосів**, котрі прийшли з Малої Азії і Сирії. Їхнє військо було оснащено колісницями, яких єгиптяни не знали. Завойовники захопили східну частину Дельти, згодом поширили владу майже на всю країну, крім міста Фіви. Гіксоси створили власну державу в дельті Нілу зі столицею Аваріс. Водночас вони

Фреска, яка зображає перемогу фараона Яхмоса I над гіксосами в битві під Аварісом

здійснювали набіги на південь, спалювали міста, руйнували храми, вбивали і забирали в полон єгиптян.

Гіксоси правили в Єгипті більше ніж сто років. Увесь цей час єгипетські фараони, котрим вдалося зберегти владу у Фіванській частині країни, вели з ними боротьбу, яка завершилася перемогою єгиптян. В історії країни розпочався період **Нового царства**.

1. Назвіть основні віхи в розвитку Єгипетської держави.
2. Чому гіксосам вдалося захопити Єгипет?
3. Чим завершилося протистояння між гіксосами і єгипетськими фараонами, які правили у Фіванській частині країни?

Барвограй ідей

Допоможіть Клію розібрати плутанину. Запишіть у зошит виправлений текст.

«Гіксоси — племена, які напали на Єгипет і захопили всю його територію. Їхнє військо було оснащено колісницями. Столицею Єгипту стало місто Фіви. Гіксоси правили в Єгипті близько тисячоліття. Після їхнього вигнання із країни Єгипетська держава знову розпалася на Верхній Єгипет і Нижній Єгипет».

2. На шляху до імперії

Фараони періоду Нового царства залишили помітний слід в історії держави. Поряд з чоловіками, на єгипетський трон сходили і жінки. Могутньою правителькою була жінка-фараон, «перша серед найвродливіших» — **Хатшепсут**. На офіційних церемоніях вона була вдягнена в чоловіче вбрання і мала штучну борідку. Хатшепсут запам'яталася сучасникам і нащадкам припиненням воєн, будівництвом храмів, відновленням торговельних відносин і залученням до країни великих багатств, які використовувала, щоб розпочати архітектурні проєкти. Найвідомішим пам'ятником архітектури епохи Хатшепсут є храм у Дейр-ель-Бахрі.

Фараон **Тутмос III**, котрий правив після Хатшепсут, був великим воїном. Його вдалі військові походи перетворили Єгипет на одну з наймогутніших держав Стародавнього Сходу. Тутмос III зумів підкорити сусідні країни: Палестину, Сирію, Фінікію, Нубію. Так було утворено Єгипетську «світову державу». Успіху єгиптян сприяла

військова реформа, яку здійснили за зразком організації війська у гіксосів: використовували колісниці, за службу платили або нагороджували землею.

Поминальний храм Хатшепсут у Дейр-ель-Бахрі. Сучасне фото

За наступників Тутмоса III єгипетські завоювання продовжились. Особливо відзначився фараон Рамзес II, якого називали єгипетським велетнем з огляду на його великий зріст і тривалий період правління країною — шістдесят сім років. Він розпочав походи проти **Хетського царства**. Однак битву під містом **Кадеш** Рамзес II програв і сам дивом врятувався. Надалі правитель діяв обачніше. Йому вдалось оволодіти фортецями хетів, повернути під свій вплив Сирію, Палестину, Фінікію, укласти з хетами мирний договір, який був першим з історично задокументованих. За правління фараона споруджено храм богів Птаху, нову столицю Пер-Рамзес (Дім Рамзеса), храмовий комплекс Абу-Сімбел. **Єгипет зміцнів, розширилися його кордони, поживалися зв'язки з іншими державами.**

1. Яку внутрішню і зовнішню політику проводила жінка-фараон Хатшепсут?
2. Чому за правління фараона Тутмоса III Єгипет називали «світовою державою»?
3. З якою країною найбільше воював Рамзес II? Чим завершилися ці війни?

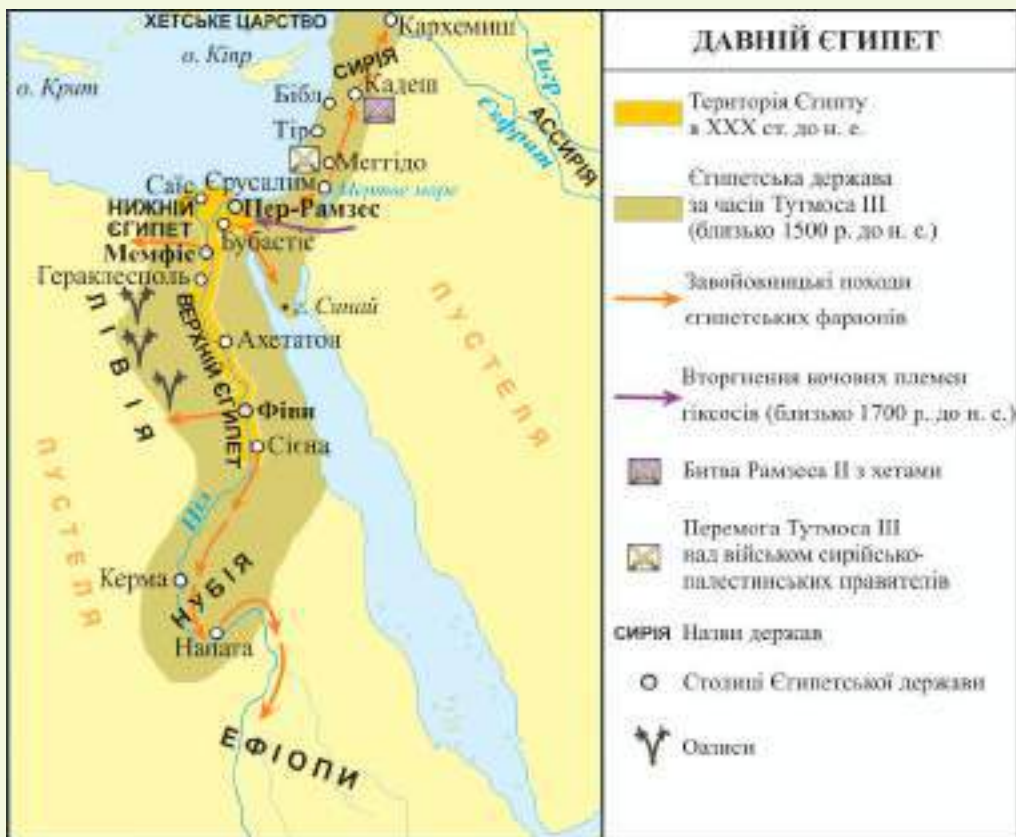

Барвограй ідей

Разом із Клію розгляньте картосхему і віднайдіть:

1. Територію, на яку поширювалася влада гіксосів.
2. Напрямки походів Тутмоса III.

3. Місце перемоги Тутмоса III над сирійсько-палестинським військом.
4. Розташування Сирії і Хетського царства.
5. Території, приєднані Тутмосом III.
6. Місце поразки Рамзеса II від хетів.
7. Землі, на які поширилася влада Рамзеса II.

3. Занепад Єгипетської держави

Після смерті Рамзеса II із західних пустель у долину Нілу вторглися **лівійці**, взявши в облогу місто Мемфіс. З півночі висаджувалися на узбережжі Дельти **народи моря**. Хоча наступники Рамзеса II відбили ворожі вторгнення, але міць Єгипту щоразу слабшала. В XI столітті до нашої ери країна знову розпалася на дві частини — Верхній Єгипет і Нижній Єгипет. Між їх правителями точилася запекла боротьба за володарювання над усією територією Єгипту. Це стало початком занепаду держави.

Послабленням Єгипту користалися більш сильні завоювальники, яким він не зміг протистояти. Кілька разів сюди вторгалися правителі **держави Куш** (існувала на території сучасної Ефіопії), котрі претендували на правління в багатій долині Нілу. У VII столітті до нашої ери країна потерпала від нападів **Ассирії** — держави на півдні межиріччя Тигру і Євфрату. Вони супроводжувалися грабунками місцевого населення, перетворенням його на рабів.

Правителі міста **Саїс**, розташованого в західній частині Дельти, зуміли витіснити завоювальників з території Єгипту і відновити єдність країни. Наступні сто років позначилися спокоєм та економічним піднесенням країни. Однак у VI столітті до нашої ери в Азії з'явилася нова грізна сила — Перська держава, якій Єгипет не зміг протистояти. У **525 році до нашої ери** єгипетська армія була розбита персами біля **Пелусії**. Перський цар Камбіз приєднав Єгипет до своєї держави. Він став однією з найбагатших перських провінцій. Так завершився тривалий період існування однієї із найдавніших держав Стародавнього Сходу.

1. Назвіть причини, які сприяли ослабленню Єгипетської держави.
2. Як на становищі Єгипетської держави позначалися вторгнення ассирійських завоювальників?
3. Які події призвели до припинення існування Єгипетської держави?

Галевина творчості

У цьому параграфі ви ознайомились із відомими правителями Єгипту: Хатшепсут, Тутмосом III, Рамзесом II. Кліо запропонувала вам підготувати повідомлення про діяльність одного з них. У своїй розповіді дайте відповіді на запитання:

1. Чому ви обрали для повідомлення саме цього володаря Єгипту?
2. В який період історії держави він правив?
3. Чого вдалося досягти фараону?
4. Що, на вашу думку, не могли знати єгиптяни про свого правителя?

Обґрунтуйте власне ставлення до історичної постаті. Використайте додаткові джерела інформації: інтернет, енциклопедії, художні та мистецькі твори, кінофільми.

§ 17. РЕЛІГІЯ, МІФОЛОГІЯ, ЛІТЕРАТУРА У ДАВНЬОМУ ЄГИПТІ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Які форми світогляду давніх єгиптян зображено?

Тот Хнум Хатхор Собек Ра
Боги Давнього Єгипту

Міф про Ра і Апопа

1. Релігійні вірування

У світогляді давніх єгиптян важливу роль відігравала **релігія**. Вони вірили, що людьми і природою керують могутні істоти — **боги**. Кожне явище природи та небесне світило єгиптяни пов'язували з окремим богом. Це й не дивно, адже життя людей багато в чому залежало від природи. Зазвичай тутешні мешканці уявляли богів у вигляді різних тварин: кішок, соколів, жуків-скарабей, змії, жаб. Віру в багатьох богів називають **політеїзмом**.

Більшість богів єгиптяни зображали людьми з головами тварин або птахів. Богом-творцем, за допомогою якого постав світ, вважали **Птаха**. Також шанували богиню **Хатхор**, яку зображали з головою корови, бога Амона з головою барана і гусака, бога Апіса з головою бика, богиню Тефнут з головою левиці. Щоправда, в різних місцевостях назви богів могли різнитися. Найголовнішим був бог Сонця **Ра**, зображений у вигляді сокола. Єгиптяни вважали, що Ра вийшов із квітки лотоса і створив усе, що їх оточувало. Божественним помічником Ра став бог Місяця **Тот** — винахідник писемності. Його представляли з головою птаха ібіса. Натомість бога Землі Геба зображали у вигляді людини з головою змії. Утіленням божественної сили фараона був **сфінкс** — лев з головою фараона. Для

вшанування богів будували храми, створювали статуї та фрески і проводили ритуальні дійства. Прохання до богів люди передавали через жерців, які отримували за це дари і ставали могутніми та заможними.

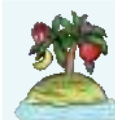
У XIV столітті до нашої ери фараон Аменхотеп IV провів **релігійну реформу**. Він запровадив культ єдиного бога **Атона** — бога Сонячного диска. Себе фараон велів називати **Ехнатом**, тобто бажаний Атонові. Ехнатон збудував нову столицю — місто **Ахетатон**. До нашого часу збереглися портрети Ехнатона, його дружини Нефертіті, доньок. Однак спроба запровадити **монотеїзм** — віру в одного бога — не мала успіху.

Новий культ не міг відразу змінити звичаї жителів. Єгиптяни продовжували вірити в старих богів. Вони не підтримали зусиль фараона, і після його смерті реформу було скасовано. Один з його наступників переніс столицю до Мемфіса. Було відновлено традиційні культу.

Фараон Ехнатон з дружиною Нефертіті та дітьми у променях бога Атона

1. Яку роль у житті єгиптян відігравали релігійні вірування?
2. Назвіть тварин, яким поклонялися єгиптяни.
3. У чому сутність релігійної реформи Ехнатона?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що, згідно з віруваннями давніх єгиптян, кішка для них була земним втіленням Бастет — богині сонячного тепла, радості, захисницею вагітних жінок і дітей, берегинею домашнього вогнища і врожаю. Бастет уособлювала витонченість, красу, спритність і лагідність. До кішок у Давньому Єгипті ставилися з великою пошаною, а за її вбивство карали стратою. При житті цю тварину вважали рівноправним членом сім'ї. Під час пожежі з палаючого будинку першою виносили кішку.

Богиня Бастет

1. Поміркуйте, чому навчають ці звичаї давніх єгиптян.
2. Чи є у вас домашні тварини? Висловіть своє ставлення до тварин.

2. Міфи давніх єгиптян

З релігійними віруваннями була пов'язана міфологія єгиптян. **Міф** — це розповідь у формі казок, легенд та оповідань про світ та причини природних явищ. Сукупність легенд, казок, усних міфів називають **міфологією**. В різних місцях Єгипту поклонялися різним богам і по-різному пояснювали світ та все, що існувало довкола.

Особливо поширеними були єгипетські міфи про створення світу, про бога Ра та його боротьбу з ворогами, про Озіріса та Ізиду. До прикладу, в єгипетській міфології є кілька міфів про походження світу. В одному з них розповідається, що спочатку серед вод океану з'явився пагорб. На ньому розкрилася квітка лотоса. В її пелюстках було сховане дитя, якому судилося стати богом на ім'я Ра. Від дитини йшло таке сліпуче сяйво, що Всесвіт, який досі перебував у пільмі, освітився й ожив. Згідно з іншим міфом, Сонце вийшло з яйця, яке зніс птах, що піднявся з водяного хаосу.

Особливо популярним був міф про Озіріса та Ізиду. Озіріс — бог природи і всього живого. Ізиду шанували як богиню кохання і родючості. Згідно з міфами, бог зла Сет убив Озіріса. Дружина Озіріса поховала свого чоловіка. Коли син Озіріса Гор убив Сета, Озіріс воскрес. Єгиптяни вважали, що з розливом Нілу оживає природа й Озіріс воскресає. Згодом він став володарем царства померлих і чинив суд над їхніми душами, караючи тих, хто жив несправедливо. Єгиптяни вірили, що Озіріс зважує душу померлого на терезах. Якщо людина не скоювала гріхів, її душа залишалася невагомою й Озіріс відправляв її на благодатні райські поля Іалу. Натомість грішні душі пожирало чудовисько Амміт. Отже, в єгиптян з'явилась ідея про покарання за гріхи.

Ізіда й Озіріс. Фото

1. Доповніть речення: «Міф — це ...».
2. Які міфи були поширені серед єгиптян?
3. У чому полягає повчальність міфу про Озіріса та Ізиду?

Барвограй ідей

Кліо зацікавилася міфами, створеними єгиптянами. Особливо її захоплювали розповіді про бога Ра та його боротьбу з ворогами. Який міф про бога Ра знаєте ви? Можливо, вас зацікавили інші міфи, котрі відображали уявлення єгиптян? Запропонуйте Кліо ознайомитися з ними.

3. Література

Чинне місце в культурі єгиптян займала **література**. Основними літературними жанрами були заупокійні тексти, казки, повчання, історії подорожей. Зазвичай їх створювали люди і передавали із покоління в покоління.

Першими зразками заупокійних текстів були «Тексти пірамід», які містили біографії фараонів. Єгиптяни вірили, що написи на стінах пірамід забезпечать добробут і життя правителю в потойбічному світі. Найвидатнішою пам'яткою єгипетської літератури була «**Книга мертвих**». У ній йдеться про суд богів над небіжчиком, котрий тримав звіт перед ними і розповідав, як він жив.

Сюжети казок взяті з повсякденного життя єгиптян. До прикладу, у популярних серед населення «Казці про двох братів», «Казці про правду і кривду» розповідалося про перемогу добра над злом. У повчальних творах розмірковувалося про поведінку людини, щоб достойно пройти земний шлях. Давньоєгипетська література досягла значного розвитку і започаткувала історію світової літератури.

1. Назвіть жанри єгипетської літератури.
2. Про що розповідала «Книга мертвих»?
3. Які сюжети містили казки і повчальні твори?

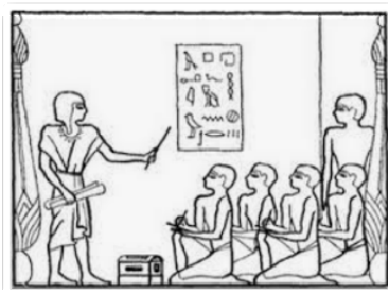
Галевина творчості

Один із популярних жанрів єгипетської літератури — історії подорожей, які засвідчили розширення зв'язків єгиптян із сусідніми країнами. В їхніх сюжетах відображалися пригоди мандрівників під час подорожей на морі і суходолі, казкові образи мешканців відкритих островів. Уявіть себе учасником однієї із таких подорожей і напишіть її історію. Готуючи літературний твір, зверніть увагу на мету і напрям подорожі; чисельність і склад її учасників; можливі пригоди під час мандрівки; результати подорожі.

§ 18. ОСВІТА. НАУКОВІ ЗНАННЯ. МИСТЕЦТВО ТА АРХІТЕКТУРА ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Про що з них можна дізнатися? Як вони поєднуються з назвою параграфа?

1. Писемність. Освіта

Єгипетська писемність є однією з найдавніших у світі. Початково це була **пиктографія**. Згодом замість малюнків, які означали слова, єгиптяни стали використовувати знаки, що передавали окремі склади, звуки або окремі поняття. Кожен знак називали **ієрогліфом**, що означало «священне письмо». Комбінуючи ієрогліфи, можна було передати будь-яке повідомлення.

Давні єгиптяни писали на **камені, папірусних сувоях**. Стебла нільського очерету — папірусу — розрізали на тонкі смужки, вкладали рядами повздовж і впоперек кількома шарами, пресували. Надалі аркуш висувували і згортали в сувій іноді завдовжки кілька метрів. Як ручку використовували пензель. Ієрогліфи позначали червоною або чорною фарбою. Папірус потребував обережного поводження, бо з часом ставав ламким. Ви знаєте, що тривалий час ученим не вдавалося розшифрувати ієрогліфи. Лише на початку XIX століття цю таємницю розгадав французький дослідник Жан Шампольйон.

Здавна в Єгипті при храмах і державних установах існували **школи**. У них грамоти, читання, вміння красиво

писати навчали лише хлопчиків. Освічених людей готували з дитинства. Навчання починалося з п'ятирічного віку і тривало дванадцять років. Діти писали спочатку на черепках, згодом їм давали папірус. Вимоги до учнів були суворі. «Люби писання та ненавидь танці, цілий день пиши своїми пальцями та читай уночі», — таке повчання для учнів збереглося в одному з папірусів. Тих, хто лінувався, карали, щоб привчити до старанності. Школу називали «будинком життя».

1. Як називають давньоєгипетське письмо?
2. На чому і чим писали в Давньому Єгипті?
3. Чому навчали в єгипетських школах?

Барвограй ідей

Кліо знайшла «Шкільні повчання» — документ, який учні повинні були переписувати, щоб виробити почерк. Pozнайомтеся з ним і дайте відповіді на запитання.

«Пиши своєю рукою і читай твоїм ротом, і питай поради у того, хто знає більше, ніж ти... Не проводи дня без діла, а то горе твоєму тілу..., бо вухо хлопчика на його спині.

Не будь людиною без розуму, без виховання! І вночі тебе вчать, і вдень тебе виховують, але ти не слухаєш ніяких порад і робиш те, що надумав... Ставай на твоє місце! Книжки вже лежать перед твоїми товаришами... Читай старанно книгу...».

1. Чому навчали школярів у Давньому Єгипті?
2. Як виховували тих учнів, котрі ледарювали?
3. Яких правил поведінки повинні були дотримувати школярі?
4. Чи щось зі «Шкільних повчань» Давнього Єгипту може бути актуальним сьогодні?

2. Наукові знання

Єгиптяни досягли значних успіхів у різних сферах **наукових знань**. Їх розвиткові сприяли практичні потреби населення. Для будівництва зрошувальних систем, дамб, пірамід, храмів використовували знання з математики. Жителі Єгипту були обізнані з арифметичними діями, випередивши в цьому інші народи. Вони оперували простими дробами з чисельником 1, уміли обчислювати довжину кола і площу круга.

Єгипетські жерці розробили надзвичайно точний для свого часу **сонячний календар**, який складався з 365 днів. Єгипетський рік нараховував 12 місяців; кожен місяць мав 30 днів і поділявся на три декади (10 днів). Доба складалася з 24 годин: 12 нічних і 12 денних. Єгиптяни винайшли сонячний і водяний годинники. Зацікавлення астрономією сприяло вивченню зірок, яким давали назви, складали карти їх розташування. Жителі Єгипту вірили, що за зірками можна визначати долю людини. Жерці створювали спеціальні календарі, в яких визначали «щасливі» і «нещасливі» дні для людини.

Грунтовні знання мали єгиптяни з **медицини**. Вони володіли технологією створення **мумій**: тіло померлого обробляли спеціальними розчинами, щоб запобігти його розкладанню. Згідно з віруваннями, людина складалася з трьох тіл: фізичного, духовного і душі. Тільки їх існування дає право на безсмертя. Звичай муміфікації сприяв розвитку анатомічних знань. Існували лікарі різних спеціальностей: окулісти, дантисти, хірурги. Після огляду хворого лікар повинен був йому повідомити: «Цю хворобу я можувилікувати», або «Цю хворобу я, можливо,вилікую», чи «Цю хворобу я не зможувилікувати».

Лікування хворих у Давньому Єгипті. Папірус. Фото

Спеціально обумовлювали випадки, коли лікар не повинен братися за лікування, щоб не нашкодити хворому. Якщо хворий не одужував, то лікаря навіть могли покарати. І сьогодні наукові знання давніх єгиптян вражають.

1. Що сприяло розвитку наукових знань у давніх єгиптян?
2. Назвіть досягнення мешканців Єгипту в астрономії.
3. Що свідчило про медичні знання в Єгипті?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що виявлений у 1872 році в місті Фіви папірус був медичною енциклопедією давніх єгиптян? У ньому описано близько дев'ятсот різних ліків для лікування хвороб шлунково-кишкового тракту, серцево-судинної системи, органів дихання, порушень слуху і зору, інфекційних хвороб. Основами для створення ліків слугували молоко, мед, олії. До складу ліків входили також цибуля, гранат, алое, виноград, фініки, мак, лотос, папірус, а також мінеральні речовини: залізо, сірка, глина, селітра, сода. Готувати ліки рекомендували вночі і пити чотири дні. Прийом деяких ліків супроводжувався магічними обрядами і заклинаннями.

1. Поміркуйте, про що свідчить інформація з папірусу.
2. З чого давні єгиптяни виготовляли ліки?

3. Архітектура і мистецтво

Єгипетська архітектура і мистецтво існували упродовж багатьох століть. Єгиптяни одними з перших опанували техніку будівництва монументальних споруд. Найвидатнішими пам'ятками архітектури Давнього Єгипту є **піраміди** і **храми**, частина яких збереглася до сьогодні. Вони вражають своєю величчю, досконалим математичним розрахунком, інженерним мисленням їх творців. Їх розташовували на гігантських колонах або висікали в скелях.

Величними спорудами були також палаці фараонів. До нашого часу збереглися залишки храмів у Карнаку і Луксорі. Вони склались із просторих кімнат, алей-переходів, колон і обелісків, прикрашених рельєфами. Обидва храмові комплекси включені до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Карнакський храм

Луксорський храм

У мистецтві Єгипту важлива роль належить **скульптурі**. Вважалося, що душа померлого може перебувати в його скульптурному зображенні й живе доти, доки їй буде куди повернутися. Скульптури дотримували певних правил: поза — сидяча або стояча з лівою ногою спереду, очі повинні дивитись прямо. Єгипетські скульптори використовували різні матеріали: граніт, алебастр, пісковик, дерево, мідь. Чоловічі портрети покривали фарбами цеглового кольору, жіночі — жовтого, волосся фарбували чорним кольором. Очі робили з бронзи або каменю. **Художники майстерно прикрашали храми і гробниці**. Тут також існував свій стандарт зображення: головний герой вищий від інших; голову і ноги малювали у профіль; плечі і груди у фас. Поширеними сюжетами в **живописі** були зображення природи, сцени збирання врожаю на полях, полювання.

Зразок скульптури

Живопис давніх єгиптян

1. Доповніть речення: «Піраміди і храми — це ...».
2. Назвіть найвідоміші храмові комплекси Давнього Єгипту.
3. Які сюжети були поширені в єгипетському живописі?

Галєвина творчості

Уявіть себе художником, якому чиновник замовив розпис одного із храмів. Що і як ви маєте намалювати? Виконайте малюнок на окремому аркуші. Представте свою роботу однокласникам і однокласницям. Поясніть свій задум.

§ 19. НАЙДАВНІШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДВОРІЧЧЯ

Разом із Кліо розгляньте хмаринку слів. Висловте припущення, як вона пов'язана з назвою параграфа.

1. Природа та населення

Між річками Тигр і Євфрат, котрі витікають з гір Вірменії і впадають у Перську затоку, розташована територія, яку називали по-різному: **Дворіччям**, **Межиріччям**, а давні греки — **Месопотамією**.

На півночі цих земель клімат різкий: улітку жарко, узимку холодно. На півдні, поблизу Перської затоки — спекотно. Якщо **північ Месопотамії** — це пагорби й степи, то **південь** — рівнина, утворена наносами мулу Тигру та Євфрату. Щороку, коли навесні в горах танули сніги і йшли дощі, обидві річки виходили з берегів і заливали місцевість, іноді навіть усю територію Месопотамії. Вважається, що саме тут виник міф про Всесвітній потоп, який нібито знищив усе живе на Землі. Місцеві мешканці перебували в постійному страху перед повінню. Коли вода поступово спадала, залишався товстий родючий шар мулу. Щоб захистити посіви, жителі споруджували канали, формували насипи на берегах. У надрах Месопотамії було багато високоякісної глини.

У IV тисячолітті до нашої ери Дворіччя почали заселяти з двох боків: на півдні з'явилися **шумери** — народ, котрий вів напівкочове життя і займався землеробством. Північну частину зайняли скотарські племена **аккадців**, котрі утворили державу **Аккад**.

1. Доповніть речення: «Дворіччя, Месопотамія — це».
2. Охарактеризуйте природні умови Дворіччя.
3. Які народи початково заселили Месопотамію?

Барвограй ідей

Клію ознайомилася з історичною картою «Найдавніші держави Дворіччя». Допоможіть їй знайти на карті відповіді на запитання:

1. Між якими річками містилася Месопотамія?
2. Яку частину Межиріччя заселили шумери?
3. Де розташовувалася держава Аккад?
4. Які племена і народи сусідили із Месопотамією?

2. Господарство

Головними заняттями населення Дворіччя було **рільництво** і **скотарство**. Родючі ґрунти давали можливість збирати два врожаї пшениці на рік. Сіяли також ячмінь, просо. Людям доводилося важко працювати, позаяк Тигр і Євфрат були примхливими ріками. Коли на півдні було вдосталь води, на півночі її не вистачало. Найбільший рівень води в них припадав на час досягання зернових культур. Тому врожай можна було зібрати, коли воду рік своєчасно відвести в канали і водосховища — **іригаційні споруди**, де вона зберігалася для поливу зернових восени.

Мешканці Дворіччя вирощували **фінікові пальми**, які називали «деревами життя». З їхніх плодів виготовляли хліб, мед; з деревини і листя — плетені вироби; кісточки використовували як корм для худоби і замість вугілля. Садили виноград, цибулю, часник, огірки. Розводили дрібну та велику рогату худобу, домашню птицю. Природа створила сприятливі умови для **полювання** і **рибальства**.

Жителі Месопотамії опанували багато **ремесел**. Вони знали гончарне виробництво, уміли робити цеглу, ткати,

прясти, будувати колісниці, виготовляти з міді і бронзи знаряддя праці, зброю. Особливо майстерно виготовляли посуд, дитячі іграшки, серпи. Чимало їхніх винаходів — рало, сіялку, вітрило — використовували інші народи.

- 1 Назвіть головні заняття мешканців Дворіччя.
2. Чому фінікові пальми місцеві жителі називали «деревами життя»?
3. Які види ремесел були поширені в Межиріччі?

Барвограй ідей

Клію запропонувала вам відповісти на запитання: «Чи можна стверджувати, що Тигр і Євфрат були для жителів Дворіччя дарунком долі, як Ніл для єгиптян?» Свою відповідь сформулюйте трьома реченнями.

1. Я вважаю, що ...
2. Тому, що ...
3. Як приклад можуть слугувати ...

3. Міста-держави в Південному Межиріччі

Поступово на землях Межиріччя виникали **міста**. На півдні — Ур, Урук, Еріду, Лагаш; на півночі — Аккад, Ашшур, Марі, Ніневія. Кожне місто було столицею невеликої держави, до якої входила сільська округа. Таке утворення вчені називають **містом-державою**. Кожне з них мало свої закони, казну, органи управління. Очолював місто-державу правитель, у котрого на службі було військо і чиновники. Важливу роль у житті людей відігравали релігійні культи, які підтримували жерці. Через напади сусідів-скотарів навколо міст почали зводити укріплення.

У містах-державах розвивалися **ремісничє виробництво**, **торгівля**. Місцеві жителі обмінювали в інших народів зерно, вовну, тканини, фініки на дерево, камінь, метали. Для розрахунків використовували срібний сикель (злиток срібла певної ваги). Учені вважають, що це і були перші гроші в історії розвитку торгівлі.

Міста-держави вели боротьбу за владу над усією Месопотамією. Час від часу перемагало одне місто або союз міст, однак згодом вони також могли стати жертвами сусідів-завойовників. Письмові джерела розповідають, що правитель Аккаду Саргон Стародавній підкорив шумерські

міста, які, хоча й об'єдналися для відсічі аккадцям, однак перемогти не зуміли. Захопивши Сирію та інші території, він утворив велику державу. Але вона проіснувала недовго і загинула через напади гірських племен. У джерелах збережені імена й інших володарів міст-держав Дворіччя. Згодом на територію Месопотамії поширила владу династія Ура, яка мала титул «царів Шумеру і Аккаду». Однак тривала боротьба з племенами амореїв, які прийшли з Аравії, призвела до її занепаду. Натомість зміцніли дві інші держави — Ассирія і Вавилон.

1 Що таке місто-держава?

2. Назвіть факти, які свідчать про розвиток торгівлі в містах-державках.

3. Кому із правителів Аккаду вдалося утворити велику державу? Які території увійшли до неї?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що основний будівельний матеріал у Дворіччі — глина, якої було вдосталь довкола? З неї робили цеглу і споруджували житлові будинки, храми, палаці. Цеглу не обпалювали, бо палива було небагато, а сушили на сонці. Через це вона була нетривкою. Тому міську стіну будували завтовшки такою, щоб зверху по ній міг проїхати віз. У таких будинках улітку було прохолодно, а взимку — тепло.

Місто-держава
Урук. Сучасна
реконструкція

1. Чому основним будівельним матеріалом у Дворіччі була глина?

2. Чи споруджували на теренах України будівлі з глини? Чи збереглися вони у вашому регіоні?

Галевина творчості

Створіть проєкт-порівняння «Виникнення та розвиток землеробських цивілізацій Давнього Єгипту та Месопотамії». Готуючи його, зверніть увагу на:

- вплив природи на заняття мешканців Єгипту та Месопотамії;
 - будівництво іригаційних споруд;
 - розвиток ремесел;
 - спільні й відмінні риси в господарському житті єгиптян і мешканців Дворіччя.
- Для пошуку інформації скористайтеся інтернет-ресурсами.

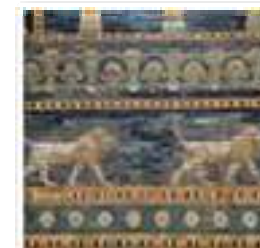
§ 20. ІСТОРІЯ ДАВНЬОГО ВАВИЛОНУ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Що, на вашу думку, поєднує зображені артефакти?

«Вавилонська вежа».
Картина художника
Пітера Брейгеля Старшого

Фрагмент
реконструйованої брами
вавилонської цариці Іштар

1. Утворення Вавилонської держави

На березі Євфрату близько II тисячоліття до нашої ери виникло місто **Вавилон**. Назва походить від аккадського слова «бабілу», що означає «ворота бога». Згідно з віруваннями вавилонян, бог побудував місто на небі за один рік, а потім переніс його на землю. Вавилон розташувався на родючій рівнині, де не було ні лісу, ні будівельного каменю, але вдосталь — глини. Подекуди тут росли фінікові пальми. Головна споруда міста — **Вавилонська вежа**, яка, за свідченням грецького історика Геродота, стояла посеред квадратної площі й мала вісім сходинок.

У могутню державу Вавилон перетворив володар **Хаммурапі**, котрий правив упродовж 1792–1750 років до нашої ери. Він сформував велике військо, у якому запровадив сувору дисципліну. Водночас воїни отримували від правителя за службу землю, сад, будинок і худобу. Хаммурапі вдалося завоювати усю Месопотамію — від Перської затоки до верхів'їв Тигру і Євфрату.

За правління Хаммурапі в державі з'явилися **перші писані закони**, які замінили звичаєве право. Майже триста законів упорядковували відносини між жителями держави. Їх повинні були дотримувати всі мешканці. За порушення законів запроваджували різні покарання.

1. Як уявляли появу свого міста вавилоняни?
2. Яку територію вдалося підкорити правителю Вавилону Хаммурапі?
3. Коли в Давньовавилонській державі з'явилися писані закони?

Барвограй ідей

Разом із Кліо попрацюйте з історичною картою «Давньовавилонська держава». Дайте відповіді на запитання.

1. Які землі увійшли до складу Давньовавилонської держави?
2. На якій річці розташована її столиця?
3. Назвіть основні міста держави.
4. Які великі ріки протікали територією Вавилонії?
5. Із якими державами сусідили вавилоняни?

2. Господарство і вавилонське суспільство

Головним заняттям жителів Вавилонії було **рілляництво**, а головним багатством — **земля**. Поля називали «душею країни». Щоб отримати хороші врожаї, будували **іригаційні споруди**. За правління Хаммурапі та його наступників налагодили спорудження нових каналів, ремонтували старі. За цим стежили спеціальні чиновники. Найбільший

канал назвали «Хаммурапі — благословення народів». Сіяли ячмінь, рідше пшеницю, садили бобові, цибулю.

Центрами **ремесла, торгівлі, лихварства** (позика грошей або продуктів під певний відсоток) були міста. Вавилоняни славилися своїми гончарними, ковальськими, ювелірними виробами. Шанували будівничих і теслів. Проте особливих успіхів вони досягли у внутрішній і зовнішній торгівлі, яка здійснювалася під контролем держави. Спеціально призначені чиновники перевіряли дозвіл на прохід корабля. Його витискували на глиняній табличці, і за нього потрібно було сплатити податок сріблом. Торгували вавилоняни з Єгиптом, Сирією, Фінікією, Індією. Вавилон продавав їм зерно, ремісничі вироби, а купував у них деревину, метал, предмети розкоші.

Суспільство Давньовавилонської держави нагадувало піраміду. Найбагатшою людиною країни був **правитель**. Його оточували **вельможі та жерці**. За порядком стежили **судді, збирачі податків, чиновники, наглядачі**. Годувальники держави — **селяни**, котрі працювали на полях. Численним прошарком були **ремісники, торговці, лихварі**. Нижчу сходинку займали раби — безправні люди, життя яких цілком залежало від господаря. Рабами могли стати військовополонені, боржники. Рабів могли купувати в інших країнах і привозити до Вавилону.

1. Що забезпечило високі врожаї в Давньовавилонській державі?
2. Яку роль у житті вавилонян відігравала торгівля?
3. Чи можна стверджувати, що давньовавилонське суспільство нагадувало піраміду? Поміркуйте, від чого могло залежати місце людини в такій піраміді.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що закони Хаммурапі були знайдені французькими вченими під час археологічних розкопок у 1901–1902 роках у місті Сузи, столиці давнього Еламу? Вони написані на чорній скелі клинописом. У її верхній частині був зображений Хаммурапі, котрий отримує закони від бога Сонця і справедливості Шамаша. У них, зокрема, правитель пояснював, що писані закони створені: «... для того, щоб сильний не ображав

Хаммурапі
приймає закони
від бога Шамаша

слабкого; по відношенню до сироти і вдовиці була справедливість; щоб був суд у країні; щоб пригнобленому дати справедливість...».

1. Як пояснює Хаммурапі необхідність появи законів?

2. Чи є актуальною в наш час мета законів, визначена правителем?

3. Об'єднайтеся в мінігрупи. Перегляньте відео за покликанням <https://cutt.ly/E6ACBIId> або за QR-кодом і дайте відповіді на запитання: 1. Представників яких соціальних груп ви помітили у відео? 2. Чим, на вашу думку, зумовлені особливості одягу вавилонян? 3. Де саме ви порекомендували б побувати в Давньому Вавилоні?

3. Нововавилонська (Халдейська) держава

Наступники Хаммурапі змушені були відбивати напади гірських племен **касситів**, котрі у XVI столітті до нашої ери остаточно підкорили Давньовавилонську державу. Згодом вона була під владою могутньої Ассирії. Однак Ассирійська імперія з часом ослабла, чим скористалися вавилоняни. Із VII століття до нашої ери у Вавилонії зміцнилися племена халдеїв. У **612 році до нашої ери** Вавилон і держава Мідія захопили столицю Ассирії — місто Ніневію.

Після підкорення Ассирії правитель Вавилонії одержав частину земель, які належали ассирійцям, — Сирію, Фінікію, Палестину. Утворилася **Нововавилонська (Халдейська) держава**. Найвідомішим правителем Нововавилонської держави був Навуходоносор II. За його правління місто Вавилон стало великим торговельним і культурним центром Передньої Азії. На той час у ньому проживало майже 200 тисяч жителів. Щоб убезпечити Вавилон від нападів завойовників, Навуходоносор II перетворив місто у неприступну фортецю. Воно було оточене високим муром, товщина якого подекуди сягала дванадцяти метрів. До центра міста від головних воріт, названих на честь **богині Іштар**, вела **Дорога процесій**. Башти воріт та стіни будинків були облицьовані полив'яною плиткою із зображенням різних звірів — биків, левів, драконів. Поблизу воріт розташовувався палац правителя з «висячими садами», у яких росли різноманітні дерева, кущі, квіти. Їх облаштували на східчастих терасах, тому виникало враження,

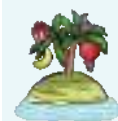
ніби вони піднесені в повітря. Звідси й походить їхня назва «висячих садів». У центрі міста розташовувалася Вавилонська вежа, висота якої сягала дев'яносто одного метра. Вавилоняни вірили, що вона поєднує Землю з небом.

Проте і в цей час для Нововавилонської держави не зникла загроза бути підкореною більш сильним суперником. Історія цього регіону складалася так, що зміцнювались одні держави і занепадали інші. У **539 році до нашої ери** до Вавилону підступило військо перського правителя Кіра, яке без бою заволоділо містом. Вавилон був приєднаний до могутньої Персії, перетворений на сатрапію. Так завершилась історія Нововавилонської держави, яка залишила помітний слід у розвитку людства.

1. Як склалась історична доля Вавилонії у XVI столітті до нашої ери?

2. Кому вдалося перетворити Вавилон у торговельний і культурний центр Передньої Азії? Що про це свідчило?

3. Ким, коли і до якої держави було приєднано Вавилон?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що, за легендою, Навуходоносор II наказав побудувати «висячі сади» для дружини — цариці Амітіс, що тужила за зеленими пагорбами своєї батьківщини Мідії? «Висячі сади» викликали захоплення в усіх. Греки вважали їх одним із чудес світу. До сьогодні «висячі сади» не збереглися і залишаються єдиним із стародавніх семи чудес світу, місце розташування яких достеменно невідоме.

«Висячі сади» Вавилону (художня реконструкція)

1. Які почуття викликають у вас зображення на ілюстрації?

2. Чи поділяєте ви думку давніх греків?

Галевина творчості

Клію запропонувала вам уявити себе радником правителя Хаммурапі. Який закон ви запропонували б йому запровадити в державі? Свої міркування запишіть у зошит за алгоритмом:

1. Чому варто запровадити цей закон?
2. Яким повинен бути його зміст?
3. Кого із жителів країни він стосуватиметься?

§ 21. ФІНІКІЙЦІ: ТІ, ЩО ФАРБУЮТЬ У ПУРПУРОВИЙ КОЛІР

Разом із Кліо розгляньте ілюстрацію «Фінікійське місто». Поміркуйте, яким видом господарської діяльності могли займатися містяни.

Фінікійське місто. Реконструкція

1. Природні умови. Господарське життя населення

На вузькій смужці східного узбережжя Середземного моря уздовж Ліванських гір розташовані землі, які називали **Фінікією**. В окремих місцях гори підходили впритул до моря, виступаючи в нього гострими мисами, розділяючи країну на окремі райони. Схили гір у ті часи були густо вкриті лісами, які стали джерелом хорошого дерева, насамперед **кедру** і **кипарису** — найголовніших експортних товарів країни. Невеликі тераси на західних схилах Ліванських гір і долин річок мали родючий ґрунт. Країна була небагатою на ресурси. Але безліч зручних заток, бухт та острівців сприяли розвитку мореплавства і торгівлі. Фінікійці були добрими мореплавцями, побудували наймогутніший на той час торговельно-військовий флот, що дало їм змогу контролювати середземноморську торгівлю.

Наприкінці XVI століття до нашої ери фінікійці відкрили секрет фарбування вовни в бузково-червоний і бузково-синій кольори. Фарбу називали **пурпуром**. Досвідчені плавці пірнали на дно моря і знаходили пурпурові мушлі. З молюсків добували рідину для фарбування

тканин. Забарвлення не втрачало яскравості навіть після багаторазового прання. Відтоді вивіз фарби та фарбованої вовни до інших країн Стародавнього світу став ще одним із найбільш прибуткових занять для тутешніх жителів. Власне назва **фінікійців** походить від давньогрецької «фойнікес», яка означає «ті, що фарбують у пурпуровий колір».

У Фінікії були розвинуті різні **ремесла**: ювелірне, виготовлення виробів із дерева, слонової кістки, скла різноманітних сортів, які використовували для прикрас, коштовні флакончики для пахоців. Фінікійці стали новаторами у суднобудуванні. Населення **вироснувало виноград, оливи**. Поширеним заняттям було **рибальство**.

1. Як клімат і рельєф вплинули на заняття фінікійців?
2. Що в перекладі означає назва «Фінікія»? Чому греки так їх назвали?
3. Якими ремеслами займалися жителі Фінікії?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що фінікійці відкрили Гібралтарську протоку, Канарські острови, першими вийшли в Атлантичний океан? За ініціативою єгипетського фараона Нехо II фінікійські моряки близько 600–594 років до нашої ери здійснили плавання навколо Африки. Цього було досягнуто завдяки створенню ними потужного флоту. Основним матеріалом для спорудження суден був ліванський кедр, якісна деревина якого робила їх міцними і стійкими до сильних штормів. Один такий корабель міг взяти вантаж у двадцять тисяч тонн. На бортах закріплювали ґрати, які захищали вантаж. Пряме вітрило, зазвичай пурпурового кольору, кріпили до щогли. Час використання такого судна міг досягати 80 років. Фінікійців вважають творцями триреми — військового бойового судна, поширеного в Середземномор'ї з VIII століття до нашої ери.

Фінікійська трирема

Фінікійське торговельне судно

1. Поміркуйте, які чинники забезпечили першість фінікійців у суднобудуванні.
2. Доведіть, що фінікійці були першокласними моряками.
3. За допомогою Google-карти прокладіть маршрут експедиції фінікійців навколо Африки.

2. Виникнення міст. Фінікійське суспільство

У II тисячолітті до нашої ери у Фінікії виникли перші міста. Найраніше було засновано **Бібл**, згодом — **Тір**, **Сідон**. Фінікійські міста розташовували на перехресті торговельних шляхів, відтак основним заняттям містян була **морська торгівля**.

Тір. Руїни давнього міста. Фото

Фінікійці не були войовничим народом. Вони не нападали на інших, проте самі не раз потерпали від таких нападів. Для захисту від ворогів деякі міста будували на прилеглих островах. Місто Тір (це слово означає «скеля») стояло на неприступному для чужинців острові неподалік від берега. Як найважливіший центр Фінікії, воно вражало своєю пишнотою, багатим оздобленням палаців та храму бога Мелькарта — покровителя міста. Оборонні споруди, що зводилися навколо міст, захищали населення від нападів чужинців. **Міста були комфортними для проживання і вражали неповторною архітектурою.** Зазвичай приватні помешкання, храми, гробниці споруджували з каменю. Будинки зводили добротними, прямокутної форми, часто один біля одного. Іноді вони мали кілька поверхів. Дороги були викладені з каменю. У містах росло багато зелені.

Кожне фінікійське місто було **самостійною державою**, мало **правителя, закони, армію**. Владу правителя обмежувала **рада старійшин**. Міські общини змушували правителів зважати на їхню думку під час вирішення питань внутрішнього життя міста. Наступну після правителя сходинок у суспільстві займали ті, хто належав до родин-засновників міста, та їхні нащадки. На одному рівні з ними були купці. Найбільш численна група — ремісники та селяни. Останній щабель займали раби.

1. Які міста були засновані фінікійцями?
2. Чому навколо міст будували укріплення?
3. Визначте соціальний склад фінікійських міст.

Барвограй ідей

Клію запропонувала вам підготувати розповідь на тему: «Чи хотіли б ви жити у фінікійському місті?». Зверніть увагу на:

1. Дату заснування міста.
2. Його розташування.
3. Що означає назва міста?
4. Заняття містян.
5. Міський простір: забудову, розташування вулиць, стан доріг.
6. Устрій та основні групи населення.

Для підготовки розповіді використовуйте інтернет-джерела. Ознайомте Клію, однокласників і однокласниць зі своїми міркуваннями.

3. Фінікійська колонізація

З розвитком міст зростала і чисельність їхнього населення. Частина з них почала масово переселятися на неосвоєні землі і засновувати там нові міста. Таке заселення і господарське освоєння вільних земель називають **колонізацією**, а засновані міста — **колоніями**.

Найдавніші фінікійські колонії виникли у XII столітті до нашої ери на **острові Кіпр** та в **Північній Африці**.

Згодом фінікійці дісталися **Пиренейського півострова, Англії та узбережжя Західної Африки**. Колонії відіграли визначальну роль у морській торгівлі фінікійців.

Однією із найбільших і знаних колоній став **Карфаген**, заснований жителями міста Тір на півночі Африки у IX столітті до нашої ери. Фінікійці вимовляли його назву **Нове місто**. Вигідне географічне положення, зростання торгівлі та ремесла доволі швидко перетворили Карфаген в одне з найбагатших міст-держав з населенням близько двохсот тисяч осіб. Згодом він почав створювати власні колонії на островах Сицилія, Сардинія, у Північній Африці. Влада в Карфагені належала Раді 30-ти і Раді старійшин. Головними урядовцями були два чиновники, котрих обирали на рік. Існували народні збори, однак суттєвого впливу на політику держави вони не мали. Боротьба з римлянами під час Пунічних воєн виснажила Карфаген. У 146 році до нашої ери місто було зруйноване, його територію поділено між Римом і Нумідією.

1. Що означає поняття «колонізація»?
2. Де фінікійці заснували міста-держави?
3. Визначте причини зростання могутності Карфагена.

Барвограй ідей

Разом із Кліо попрацюйте з історичною картою «Фінікійські колонії». Знайдіть на карті відповіді на запитання.

1. Де розташовувалася Фінікія?
2. На яких територіях були започатковані фінікійські колонії?
3. Де був заснований Карфаген?

Галіявина творчості

Кліо настільки вразила фінікійці, що вона запропонувала вам скласти сенкан — вірш з п'яти рядків.

Його структура:

1. Перший рядок — тема (іменник).
2. Другий — опис теми (два прикметники).
3. Третій — дія, пов'язана з темою (три дієслова).
4. Четвертий — фраза, здебільшого з чотирьох слів, які висловлюють ваше ставлення до теми.
5. Останній рядок — одне слово-синонім до теми (висновок вірша).

§ 22. ІЗРАЇЛЬСЬКО-ЮДЕЙСЬКЕ ЦАРСТВО

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Висловіть припущення, як вони пов'язані з темою параграфа. Наприкінці уроку перевірте правильність свого припущення.

1. Природні умови. Заселення Палестини

Палестина розташована на **східному узбережжі Середземного моря**. Через її землі протікає річка Йордан, яка утворює на своєму шляху Генісаретське озеро і впадає в солоне Мертве море. Родючі ґрунти в її середній і нижній частині тутешні жителі вважали «райським садом».

У давнину Палестину називали Ханааном, а місцевих мешканців — **хананеями**. Вони займалися **рільництвом і скотарством**. Окрім хананеїв, на узбережжі Середземного моря жили племена **філістимлян** (староєврейською — пелештим), від яких походить назва території **Палестина**. Згодом сюди прийшли кочові народи **ібрі** — **зарічні люди**. Так називали **давніх євреїв** (від староєврейського слова «івриш» — країна). Цей народ мешкав на околиці Палестини, на береговій смугі.

Згодом євреї опинилися в **Єгипті**. Там вони займалися ремеслом, будівництвом. Через деякий час єгипетський фараон відпустив євреїв на Батьківщину. Їхній вихід з полону, за біблійною легендою, очолив пророк Мойсей, котрий сорок років вів свій народ у Палестину.

1. З якою територією пов'язані географічні назви **Йордан, Генісаретське озеро**?
2. Які племена заселили територію Палестини?
3. Про що йдеться в біблійній легенді?

Барвограй ідей

Допоможіть Клію розібрати історичну плутанину. Запишіть у зошит виправлений текст.

«Палестина розташована на узбережжі Мертвого моря. Річка Йордан, яка протікає через її територію, впадає в Середземне море. Здавна ці землі заселяли племена «зарічних людей». Так називали філістимлян. Згодом сюди прийшли племена хананей, завойовані єгиптянами і переселені до Єгипетської держави.

2. Ізраїльсько-Юдейська монархія за правління Давида і Соломона

Наприкінці XII століття до нашої ери на півночі Палестини євреї утворили державу **Ізраїль**. За легендою, її засновником і першим правителем був Саул. На півдні виникла ще одна єврейська держава — **Юдея**. Згодом вони об'єдналися в **Ізраїльсько-Юдейську монархію**, де правив зять Саула — **Давид**. За його володарювання створено систему управління, розбудовано місто **Єрусалим** і проголошено його столицею країни.

Правління сина Давида **Соломона** в XI столітті до нашої ери називають **золотим віком**. Він розширив територію Ізраїльсько-Юдейського царства, захопивши сусідні землі. Соломон був мудрим і справедливим правителем. За його наказом збудовано торговельний флот, кораблі якого плавали зазвичай разом з фінікійцями. Навколо більшості міст зведено оборонні укріплення. У Єрусалимі споруджено палац правителя і храм бога Ягве. Жерці храму стали потужною силою в країні. Соломон упорядкував управління державою. Вона була поділена на 12 округів, населення яких сплачувало податки в певний місяць року.

Барвограй ідей

Розгорнувши підручник на сторінці 106, Клію знайшла історичну карту, але її назва була пошкоджена. Допоможіть Клію відновити назву карти. Поясніть, чому саме так вона має називатися.

3. Розпад Ізраїльсько-Юдейського царства

Після смерті Соломона Ізраїльсько-Юдейська монархія розпалася на **Ізраїль** та **Юдею**. Саме тоді сформувався **юдаїзм** — **віра в бога Ягве**. Назва походить від Юди — сина біблійського патріарха Якова. Юдаїзм став найдавнішою монотеїстичною релігією.

Після розпаду Ізраїльсько-Юдейської монархії обидві держави ворогували між собою. Їхньою ворожнечею скористалися більш сильні сусіди. Упродовж I тисячоліття до нашої ери єврейські землі захоплювали різні завойовники, а населення щораз потерпало від військових дій. У 722 році до нашої ери владу над ними установив асирійський правитель **Саргон II**. У VI столітті до нашої ери **авілоняни** на чолі з Навуходоносором II захопили і зруйнували **Єрусалим**. Храм і палац спалили, жителів забрали в рабство — «авілонський полон». Завоювавши Вавилон, перський правитель Кір I відбудував храм бога

Ягве і дозволив євреям повернутися на Батьківщину. Проте більшість з них залишилася на чужині.

У IV столітті до нашої ери єврейські землі захопив **Александр Македонський**. Востаннє в той час територією Палестини володіла Римська імперія. Тут була утворена римська провінція. Однак після повстання євреїв у I столітті нашої ери римляни знищили Єрусалимський храм і розселили євреїв по всій території імперії.

1. Доповніть речення: «Юдаїзм — це ...».
2. Як склалась історична доля єврейських земель після розпаду Ізраїльсько-Юдейського царства?
3. Чому євреї були розселені по всій території Римської імперії?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що священною книгою християн та юдеїв є Біблія? Її назва походить від фінікійського міста Бібл, жителі якого одними з перших почали виробляти папір. Книги з паперу стали називати біблями. Біблія складається зі Старого і Нового Завіту. Давньоєврейська історія міститься у Старому Завіті. У ньому розповідається, що засновником єврейського народу був Авраам, одного з онуків якого звали Ізраїлем. Його ім'я стало спільним для всіх євреїв — ізраїльтян. На горі Синай Ягве вручив Мойсею скрижалі — кам'яні таблички — з Десятьма Заповідями, які євреї прийняли.

Тривалий час вважали, що Біблія — це просто зібрання релігійних правил і оповідань. Проте згодом учені знайшли підтвердження окремих фактів, згаданих у Біблії.

1. Чи знайомі ви з Десятьма Заповідями, записаними в Біблії?

Галявина творчості

Клію дізналася, що про дивовижне рішення правителем Ізраїльсько-Юдейського царства Соломоном важких судових справ збереглося багато легенд. Тому праведний і мудрий суд стали називати судом Соломона, а мудре (або дотепне) рішення важкої і запутаної ситуації — соломоновим рішенням. Клію запропонувала вам об'єднатися в три групи. Кожній групі підготувати та розповісти однокласникам і однокласницям одну із таких легенд. Скористайтеся інформацією з інтернет-ресурсів і додаткової літератури.

§ 23. ПЕРСЬКА ДЕРЖАВА

Разом із Клію розгляньте ілюстрації. Поміркуйте, що поєднує зображене на них.

Творець Перської імперії Дарій I

Бегістунський напис про діяння Дарія I

1. Утворення Перської держави

Іранське нагір'я розташоване в Азії. У найдавніші часи тутешні мешканці були споріднені з народами Індії. Згодом з півночі на ці землі переселились індоіранські племена **мідійців** і **персів**, які називали себе **ар'я** — **благородні**. Прийшли народи змішалися з корінним населенням. Природні умови в цьому регіоні виявилися не зовсім сприятливі: нагір'я мало багато пустель, річки та озера в спекотну пору зазвичай пересихали. Тому життя зосередилося в нечисленних оазах. Головне заняття населення — скотарство. Розводили коней, овець, верблюдів. Ґрунти були неродючі. Для розвитку землеробства споруджували зрошувальні системи.

Згодом усіх індоіранців почали йменувати **аріями**, від яких і походить назва **Іран** — **країна аріїв**. З початком I тисячоліття до нашої ери більшу частину території Ірану зайняли **перси**, які дали йому назву **Персія**. Крім Персії, на цих землях утворилися Мідія, Лідія та інші країни.

У 550 році до нашої ери правитель Персії **Кір II** здобув перемогу над Мідією. Із цієї події розпочалась історія **Перської держави**. Упродовж наступних років Кір II приєднав значні території і створив найбільшу державу в

тогочасному світі. Кожен з підкорених народів мав своїх жерців, чиновників, котрі не чинили опору завойовникам і справно збирали податки з місцевого населення.

1. Як природні умови Іранського нагір'я вплинули на заняття місцевого населення?
2. Кого називали аріями?
3. Від якої події розпочалась історія Перської держави?

Барвограй ідей

Разом із Кліо попрацюйте з уривком з «Історії» Геродота. «Головна доблесть персів — це мужність. Після воєнної доблесті в них вважається великою заслугою мати якомога більше синів. Тому, у кого найбільше синів, правитель посилає дарунки. Немає нічого гіршого для персів, ніж говорити неправду і робити борги. У річку перси не плюють, рук вони також не мийуть у річці і нікому не дозволяють цього робити. До річок вони взагалі ставляться з пошаною».

1. Поміркуйте, на які доблесті персів звертає увагу Геродот.
2. Чому в персів було таке шанобливе ставлення до річок?

2. Правління Дарія I

Розбудова Перської держави пов'язана з Дарієм I. Велика країна була поділена ним на 20 округів — **сатрапій**. Чиновники-сатрапи відповідали за господарство і торгівлю, збирали податки. Натомість для нагляду за сатрапами та іншими підданими створено спеціальну службу — своєрідну таємну поліцію. Між різними областями великої держави були прокладені широкі рівні дороги, вимощені камінням. Шляхи ретельно охороняли. Через певні віддалі розташовували станції для передачі вантажів, листів-розпоряджень правителя та посадових осіб. З метою покращення господарства і торгівлі впроваджено золоту монету — **дарик** вагою у 8,4 грама і срібну — **сикль** (5–6 грамів). Не залишив поза увагою Дарій I військо. Його армія складалася з кінноти, в якій служили представники знаті та піхоти, до котрої вербували простий люд. Військові частини злагоджено взаємодіяли на полі бою, завдяки чому перси здебільшого перемагали ворогів.

Під час воєнних кампаній підвладні їм народи постачали армію певною кількістю воїнів. Ядром армії були десять тисяч добірних вояків — **безсмертні**. Так їх називали, бо кількісний склад завжди залишався сталим: коли хтось із воїнів вибував, на його місце відразу ж брали іншого.

Головні резиденції правителя розташовувалися в кількох містах — Екбатані, Сузах, Персеполі, Вавилоні. У кожному з них Дарій I жив упродовж однієї пори року.

За правління Дарія I (522–486 роки до нашої ери) Перська держава значно зміцніла і перетворилася в **імперію**, до якої увійшли підкорені країни. Її володіння простяглися від Іонічного моря до Індії, від Чорного моря до Єгипту. Свої досягнення правитель увічнив у Бегістунському написі на скелі, розташованій у Західному Ірані давньоперською, вавилонською та еламською мовами.

1. Які реформи провів Дарій I?
2. Назвіть найвідоміші центри Перської держави.
3. Покажіть на карті, які території входили до Перської імперії.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що 513 року до нашої ери Дарій I прийшов з війною на терени сучасної України, де в той час проживали племена скіфів? Грецький історик Геродот розповів, що скіфи

вирішили не давати відкритого бою могутній армії персів, а виснажити її, засипаючи криниці і джерела на її шляху, підпалюючи траву, відбиваючи напади. Довідавшись, що перська армія потрапила в скрутне становище, скіфські царі послали Дарію I птаха, мишу, жабу і п'ять стріл. Перси запитали вісника з дарами, що вони можуть означати. Той відповів, що йому було наказано віддати дари і якнайшвидше віддалитися. Принесені дари спантеличили персів, і вони не відразу зрозуміли їхнє значення. Один зі сподвижників Дарія I висловив думку, що дари можуть означати таке: «Якщо ви не станете птахами і не полетите в небо, або мишами і не сховаєтеся в землю, або жабами і не пострибаєте в болота, то згинете від наших стріл». Згодом перси змушені були відступити.

1. Яку тактику боротьби з персами застосували скіфи?
2. Чим закінчився похід персів проти скіфів?

3. Загибель Перської імперії

Великою країною завжди складно керувати і тримати у покорі населення. Не стала винятком Перська держава. Після смерті Дарія I країна почала слабнути. **Повстання підкорених народів, заколоти, боротьба за владу**, що точилися в столиці, знесилювали її. Водночас багатства Перської держави робили її привабливою для завойовників.

Майже півстоліття, з **500 по 449 рік до нашої ери**, Персія вела виснажливу боротьбу з грецькими містами-державами, яка завершилася для неї поразкою.

У IV столітті до нашої ери на Персію рушила армія Александра Македонського. У кількох битвах з македонцями перси зазнали поразки, а **330 року до нашої ери** Персія була завойована македонською армією. Вона стала частиною держави Александра Македонського.

1. Назвіть причини послаблення Перської держави.
2. Чим завершилася боротьба персів з греками?
3. Порахуйте, скільки років проіснувала Перська держава.

Гаявина творчості

Кліо зацікавилась історією Перської держави і запропонувала вам створити лепбук на тему: «Минуле не зникає». Для підготовки використайте художню літературу, інтернет-ресурси.

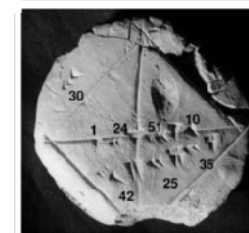
§ 24. КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ ЦИВІЛІЗАЦІЙ ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Про які галузі знань мешканців Дворіччя можуть свідчити зображені артефакти?

Фінікійське письмо

Вавилонська табличка з математичними розрахунками

1. Писемність. Освіта. Наукові знання

Месопотамія була одним із важливих центрів світової культури. Її основу заклали шумери, а продовжили вавилоняни. Найвідомішим винаходом шумерів став **клинопис**. Жителі Дворіччя писали гострою паличкою на малих табличках, виготовлених з вогкої глини. На них витискували окремі знаки — **klinці**, які могли позначати склад чи слово. Існувало близько тисячі таких знаків. Табличку висушували на сонці або випалювали. Письмо поширилося серед жителів Передньої Азії. Його могла читати будь-яка грамотна людина — шумер, аккадець, асирієць. Інший вид письма дали світові фінікійці. Воно називалося **абетковим**, але мало лише приголосні. На його основі створено грецький, латинський алфавіти та кирилицю.

Для навчання дітей відкривали **школи**, які називали «будинками табличок». Уроки відбувалися щоденно від сходу до заходу сонця. Ледачих учнів карали. Натомість випускників шкіл призначали на вигідні посади: писаря, чиновника, воєначальника, збирача податків.

Розвивалися наукові знання. Найбільших успіхів було досягнуто в **математиці** й **астрономії**. Тутешні мешканці поділяли день на 24 години, годину — на 60 хвилин, одну

хвилину — на 60 секунд. Місцевий календар складався з 354 днів. Помилку порівняно із сонячним роком виправляли додаванням тринадцятого місяця у високосному році. Вавилонські жерці створили карту зоряного неба, зокрема встановили всі дванадцять знаків зодіаку. У Дворіччі вважали, що зорі впливали на долю людей, тому практикували ворожіння по зорях. Людей, котрі цим займалися, називали астрологами. Вавилоняни знали чотири арифметичні дії, залишили нащадкам таблиці множення і ділення від 1 до 180 000. Певних успіхів досягла **медицина**. Причиною хвороби називали вселення в організм людини злого духа. Відтак лікарі різноманітними заклинаннями, молитвами виганяли його звідти. З рослин виготовляли різні ліки, мазі, настойки. Вавилонські лікарі вміли робити складні операції на очі. Як у Єгипті, так і в Дворіччі за невдале лікування чи операцію лікаря карали.

1. Чому в Дворіччі писемність виникла у формі клинопису?
2. Як відбувалося навчання дітей?
3. Назвіть наукові знання, поширені в Передній Азії.

Барвограй ідей

Клію запитала у вас: «Чи в наш час використовується щось із творінь мешканців Дворіччя?» Свою відповідь сформулюйте за алгоритмом:

Я вважаю, що ...

Жителі ХХІ століття користуються (не користуються) ...

Варто відзначити ...

2. Міфи. Релігія. Література

У Дворіччі були поширені **міфи**, які відображали фантастичні уявлення про природу, події із життя предків. Примхливий клімат сформував у місцевих жителів образ природних сил як могутніх істот, котрих треба шанувати і задобрити. До наших днів дійшли міфи про створення світу, Всесвітній потоп, райське життя.

Мешканці Дворіччя вірили, що все, чим вони володіли, створене **богами**, яких зазвичай ототожнювали з силами

природи. Тут співіснувало багато різних богів, яким споруджували храми. Кожне місто мало свого бога-покровителя. Головним для всіх жителів Шумеру були Ану (бог неба), Енліль (бог вітру), Енкі (бог води). Мешканці Аккаду поклонялися Шамашу (богу Сонця), Іштар (богині кохання і родючості), вавилоняни — верховному богу Мардуку. Жителі Персії спочатку також вірили в різних богів. Згодом їхньою релігією став **зороастризм**. Назва походить від її засновника — пророка Зороастра. У ній закликали людину жити праведно, бути працьовитою, не зневажати бога — тоді душа потрапить до раю. А після остаточної перемоги добра над злом мертві воскреснуть і зіллються зі своїми душами.

Поширеним видом літературних творів були **епоси**, в яких йшлося про події, що нібито відбувалися в минулому і згадуються розповідачем. Найвідомішою пам'яткою шумерської літератури є «Епос про Гільгамеша». Головний його герой — легендарний правитель міста Урук — шукав секрет вічного щастя. Гільгамеш і його друг Енкіду здійснюють безліч подвигів. Після смерті Енкіду Гільгамеш не може примиритися з тим, що, на відміну від богів, люди не живуть вічно. Наприкінці подорожі, подолавши багато різних перешкод, він зрозумів: вічно живе в пам'яті нащадків той, хто здійснює добрі справи.

1. Які сюжети були поширені в міфах жителів Дворіччя?
2. Назвіть релігійні вірування мешканців Дворіччя.
3. Доповніть речення: «Найвідомішим літературним твором Дворіччя є ...».

Барвограй ідей

Прочитайте уривок із «Епосу про Гільгамеша» і дайте відповідь на запитання: «Якими рисами автор твору наділяє головного героя епосу?»

Про того, хто бачив усе, оповім я світу,
Про того навчу, хто звідав його глибини,
Хто країни усі побачив,
Мудрістю повен, все осягнув він:
Приніс нам вість про дні до потопа.
Оповідь про труди вкарбував у камінь.

3. Архітектура та скульптура

Цивілізації Дворіччя вражали своєю **архітектурою**. Храми і палаци розташовували на високих земляних платформах. Споруди мали прямокутну або квадратну форму. Кожна будівля — житла, храми, палаци — були своєрідними фортецями, бо доводилося захищатися від ворогів. Водночас зведення їх на штучних підвищеннях дозволяло вберегтися від повеней. Прикладами можуть слугувати палаци Саргона II у Дур-Шаррукіні, Ашшурбанапала в Ніневії, Дарія I в Персеполі. Навколо міст також зводили захисні мурів із зубцями і баштами.

Галевина творчості

Розгляньте реконструкції давніх палаців. Визначте спільні риси в їхній будові.

Палац Саргона II. Реконструкція

Палац Дарія I. Реконструкція

У центрі кожного великого міста Дворіччя на честь головного бога зводили **зикурат** (походить від аккадського «вершина»). Цю традицію започаткували шумери, але її перейняли інші цивілізації регіону. Зазвичай зикурат споруджували у формі башти, у якій розміщували одну на одній платформи, звужені догори. На верхньому майданчику розташовували святилище — «житло Бога». Тераси зикурату розфарбовували в яскраві кольори і з'єднували сходами. У середині були помешкання для священників. Поруч зводили храм. Його вважали оселею богів. Окрім святилищ, зикурати стали центрами науки, своєрідними обсерваторіями, де жерці спостерігали за небесними

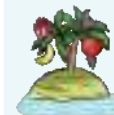

Зикурат у місті Урі

світилами. **Скульптура** Дворіччя представлена переважно статуями і рельєфами. Статуї зображали шумерських, вавилонських правителів і богів, а рельєфи кам'яних стел — їхні діяння.

Проте **більшість архітектурних споруд не збереглися до наших днів**. Зазвичай їх будували з необпаленої цегли або інших матеріалів, які порівняно швидко руйнувалися. Вони знищувалися також під час воєн і військових конфліктів, які траплялися тут нерідко.

1. Які види архітектурних споруд були поширені у Дворіччі?
2. Що таке зикурат?
3. Чому більшість архітектурних споруд і скульптур не збереглися до наших днів?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що один із войовничих народів Передньої Азії — асирійці — споруджували храми з каменю і прикрашали їх скульптурами й рельєфами зі сценами військових битв? Поширеними були фриз — оздоба з вапняку на стінах палаців, які фарбували і вкривали поливою — здебільшого жовтою або синьою фарбою. Ця прикраса вважається притаманною лише асирійському мистецтву. Володар Ассирії Ашшурбанапал, котрий правив у VII столітті до нашої ери, заснував у столиці держави Ніневії найбільшу бібліотеку, зібрав у ній шумерську й аккадську літературу, релігійні тексти, написані клинописом на глиняних табличках. Відкриття бібліотеки у XIX столітті сприяло пізнанню культурних здобутків Месопотамії та дешифруванню клинопису.

Ассирійський фриз

Бібліотека Ашшурбанапала

Які культурні надбання залишили нащадкам асирійці?

Галевина творчості

Клію настільки вразили здобутки народів Передньої Азії, що вона вирішила запропонувати вам створити туристичний маршрут «Скарби цивілізацій Дворіччя». Готуючи його, зверніть увагу на архітектурні споруди Месопотамії; музеї, де зберігаються історичні пам'ятки цивілізацій Дворіччя. Результати роботи представте у класі та/чи на своїй сторінці в соціальній мережі.

§ 25. ДАВНЯ ІНДІЯ

Разом із Кліо розгадайте ребус. Складіть із розшифрованим поняттям два речення.

1. Перші цивілізації долини Інду

Давня Індія розташована на півострові Індостан. Майже через всю її територію протікають дві великі ріки — Інд і Ганг — і багато менших, які густо мережать півострів. За природними умовами ці землі поділяють на три області. Північно-західну частину, сприятливу для рільництва, становить долина Інду з гірськими хребтами. Північно-східна зона півострова — долина Гангу — розташована в тропічному кліматі. Тут сіяли здебільшого рис. На півдні розташоване Деканське нагір'я з невеликою кількістю опадів і значними запасами золота й алмазів.

Корінне населення Індії — **дравіди** — **рільники** і **скотарі**. Рільники вирощували пшеницю, ячмінь, дині, кунжут, рис, бавовник. Урожай збирали двічі на рік. У долині Інду та інших річок будували іригаційні споруди. Скотарі розводили корів, буйволів, свиней, овець, приручили слона. Більшість мешканців проживала в невеликих поселеннях, оточених суцільною стіною або парканом для захисту від ворогів чи диких звірів.

Перші цивілізації виникли в долині Інду в III тисячолітті до нашої ери з розвиненими містами, ремеслом і торгівлею. Виявлені руїни великих міст **Мохенджо-Даро**, **Хараппа** та інших, які вирізнялися високим рівнем культури і техніки. У них існувала власна система письма, яке не розшифроване досі. Цивілі-

Ювелірні прикраси майстрів Хараппської цивілізації

зацію називали **Хараппською** (від назви міста Хараппа). Чисельні, майстерно виконані артефакти свідчать, що давні мешканці опанували технологію виплавки міді та бронзи, використовували гончарне коло, виготовляли глиняний і фаянсовий посуд, тканини з бавовни. Ювеліри робили намиста, браслети й обручки із золота, срібла з коштовними і напівкоштовними каменями: сердоліком, червоним кварцом або перламутровими черепашками. З мінералу стеатит виготовляли безліч різьблених виробів.

1. На які природні області поділений півострів Індостан?
2. Назвіть заняття корінного населення Індії.
3. Доповніть речення: «Мохенджо-Даро і Хараппа — ...».

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що залишки давнього міста Мохенджо-Даро було відкрито в 1922 році індійським археологом Рахал Дасом Банерджівіном? До 1931 року дослідження в долині Інду проводили британські археологи на чолі з Джоном Маршаллом. Установлено, що Мохенджо-Даро — одне з найбільших міст Індської цивілізації і, можливо, колишня її столиця. Археологів вразило, наскільки продуманими і геометрично вивіреними були параметри споруд і житлових кварталів. Майже всі будівлі Мохенджо-Даро зведені з червоної обпаленої цегли і розташовані по обидва боки вулиць, ширина яких подекуди сягала 10 метрів. Напрямки кварталів розподілялися за сторонами світу: північ — південь або схід — захід. Практичним було облаштування внутрішньої частини будинку: його центр — двір, навколо якого розташовували житлові приміщення, кухню і ванну кімнату. Окремі будинки мали два або три поверхи. Ретельно продумані системи каналізації та водопроводів. Існували громадські вбиральні. Майже до кожного будинку була підведена труба, з якої надходила вода, а нечистоти виводили за межі міста. У Національному музеї Індії експонують різноманітні артефакти, знайдені на цій території. У 1980 році Мохенджо-Даро було занесене до Світової спадщини ЮНЕСКО.

Руїни Мохенджо-Даро

Що може свідчити про високий рівень побутової культури Індської цивілізації?

2. Ведійська цивілізація

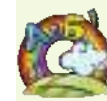
Близько 1500 років до нашої ери на землі Індії прийшли племена кочівників — аріїв. В історії Давньої Індії розпочався **Ведійський** період. Саме в той час на **санскриті** — мові аріїв — були складені священні тексти **Веди** на честь арійських богів. Вони стали важливим джерелом наших знань про історію Давньої Індії.

Кочівники арії перейняли культурні надбання Індської цивілізації. Головним заняттям благородних (так називали себе арії) було **рільництво**. Здебільшого вирощували рис, збираючи кілька врожаїв на рік. Поширення залізних знарядь праці дозволило збільшити посівні площі. Корінним жителям забороняли обробляти землю. Вони здебільшого жили за межами поселень, займаючись ремеслом або наймитували. Розвивалася **внутрішня** і **зовнішня торгівля**, спочатку обмінна, згодом почали карбувати монети. Установлено загальну систему мір і ваги.

Арії були об'єднані в союз племен. Вождя племені називали **раджою**. На чолі всього союзу стояв **магараджа**. Згодом серед аріїв долини Гангу утворилися державні осередки, правителями яких стали раджі, котрі перетворили свою владу на спадкову. Вони були розпорядниками майна, командували військом, очолювали управління і вважалися захисниками правил благородного життя — **дхарми**. Однак єдиної держави не існувало. Для правителів споруджували міста-резиденції, обнесені дерев'яними огорожами або земельними валами. До корінного населення арії ставилися зверхньо, подекуди жорстоко.

1. Хто такі арії? Коли і звідки вони з'явилися на землях Давньої Індії?
2. Назвіть заняття мешканців Давньої Індії у Ведійський період.
3. Якою була суспільна організація аріїв?

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте хмаринку слів. Складіть речення із зображеними в ній поняттями.

3. Держава Ашоки

Об'єднання аріїв у єдину державу розпочав **Чандрагупта** з роду **Маур'їв**. У IV столітті до нашої ери під його владу перейшли Північна і Центральна Індія. Утворено могутню державу **Маур'їв** зі столицею Паталіпутра.

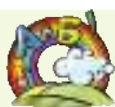
За правління внука Чандрагупти **Ашоки** в III столітті до нашої ери приєднано землі Південної Індії. Відтак майже вся територія півострова увійшла до держави Маур'їв. Її було поділено на кілька великих провінцій на чолі із намісниками. Індійські джерела розповідають, що Ашока сприяв будівництву іригаційних споруд, численних лікарень у містах. Він запровадив єдину релігію — **буддизм**. Імперія Ашоки підтримувала дипломатичні відносини із сусідами. У середині III століття до нашої ери імперія Маур'їв досягла найбільшої могутності та розквіту.

Однак після смерті Ашоки розпочався період послаблення і розпаду держави. Роздрібнена й знесилена, вона стала легкою здобиччю нових завойовників. На її землях утворилася Кушанська імперія, велика, але неоднорідна за територіями й народами, котрі її населяли. Після нетривалого існування цієї імперії Індію об'єднала династія Гуптів. Її правителі були покровителями науки і мистецтва. Проте боротьба з гуннами — кочовцями, котрі прийшли з Центральної Азії, — виснажила імперію Гуптів, і вона розпалася на безліч дрібних держав.

Ашока — правитель
Маур'їв

1. Хто утворив державу Маур'їв?
2. Назвіть досягнення правителя Ашоки.
3. Яка історична доля держави Маур'їв?

Барвограй ідей

Разом із Клію попрацюйте з історичною картою «Давня Індія». Допоможіть Клію знайти на карті відповіді на запитання.

1. Які найбільші річки протікають на території Індії?
2. Де проживали найдавніші жителі півострова?
3. Які найдавніші цивілізації виникли на землях Індії?
4. Які території входили до складу держави Маур'їв?

Галєвина творчості

Клію дізналася, що Мохенджо-Даро залишило нащадкам таємницю. Невідомо, з якої причини майже через тисячу років від часу появи його мешканці залишили місто. Намагаючись з'ясувати цю таємницю, учені висунули кілька гіпотез: мешканці покинули місто через повінь; через напад завойовників; через великий вибух, схожий на атомний.

Клію запропонувала вам ознайомитися докладніше з існуючими версіями щодо історичної долі міста Мохенджо-Даро і вибрати найбільш варту довіри або запропонувати свій варіант причин загибелі Мохенджо-Даро.

§ 26. РЕЛІГІЯ І КУЛЬТУРА ДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Разом із Клію розгляньте хмаринку слів. Чи знаєте ви поняття, які в ній закодовані? Ознайомившись із текстом параграфа, поясніть їхній зміст і складіть з ними речення.

1. Релігія населення Давньої Індії

Релігійні вірування давньоіндійського суспільства вирізнялися різноманітністю. Вони **відображали уявлення про Всесвіт, богів, життєвий шлях людини**. Інформацію про релігію аріїв отримуємо з «Вед» — збірки релігійних гімнів, наспівувань, жертовних молитов. Боги аріїв були пов'язані з явищами природи. Люди зверталися до них із різними проханнями: дати корів, допомогти впоратися зі злом, здобути перемогу в битві.

Згодом сформувався **індуїзм**. Його прихильники головними богами вважали Брахму — творця і правителя світу; Вішну — бога-охоронця, котрий завжди був присутній в оселях, щоб допомагати людям; Шиву — володаря тварин, джерела руйнівної сили. Індуїзм проповідував **сансару** — переселення душ померлих в інші тіла. Натомість ким буде людина в результаті сансари, вирішується **кармою** — сукупністю добрих і поганих справ, учинених у попередніх життях. Індуїсти вшановували священних тварин: корову, змію, обожнювали річку Ганг.

У середині I тисячоліття до нашої ери виник **буддизм**. Його засновником вважають принца Гаутама. За легендою, новонароджений Гаутама мав на своєму тілі знаки майбутнього видатного мудреця чи правителя. Батько, прагнучи, щоб принц став правителем, поселив його у палаці, відгородивши від прикросів життя. Проте якось під час полювання Гаутама побачив страждання інших людей — поховальну процесію і зрозумів, що люди смертні; побачив хворого і виявив, що ніхто не може уникнути хвороб; жебрака — і усвідомив, що кожна людина може стати бідною. Зустрівши мудреця, він зрозумів, що шлях пошуку причини людських страждань — роздуми. Гаутама зрікся влади, багато мандрував. Під час відпочинку в саду на нього зійшло божественне осяяння. Він знайшов істину і відтоді став **Буддою** (на санскриті — просвітленим), бо відчув, що прийшов у цей світ, аби вказати шлях до життя без страждань. Так сформувався буддизм. Його сутність складають чотири «святі істини»: життя — це страждання; причини страждань — бажання; щоб не страждати, потрібно позбутися бажань; щоб позбутися бажань, необхідно дотримувати вчення Будди. Виконання правил приведе до **нірвани** — особливого стану щастя і заспокоєння. Буддисти будували монастирі. Індійські правителі, починаючи з Ашоки, надавали їм землі та інші дарунки.

Статуя
Будди в музеї
Сарнатха, Індія

1. Якими були релігійні вірування аріїв?
2. Що проповідував індуїзм?
3. Чому і як виник буддизм? Назвіть основні його засади.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що Будда встановив прості і зрозумілі моральні правила: не вбивати нічого живого, не брати чужого,

не говорити неправду, не їсти надмірно, вживати лише рослинну їжу, любити весь світ? Він навчав, що однаково погано жити як у розкоші, так і в бідності. Правильно живе та людина, яка обмежує свої бажання, живе скромно, чесно, спокійно, прагне пізнати істину.

Більше трьох десятиліть проповідував Будда своє вчення. Але й після його смерті буддизм не втратив популярності й став однією з трьох світових релігій, поширених у багатьох країнах світу.

Чому буддизм перетворився у світову релігію?

2. Варни і касты в індійському суспільстві

Усе індійське суспільство складалося з **варн** — великих груп людей, які різнилися своїми правами. Жителі Індії так пояснювали цей стан. Головний бог Брахма поділив людей на групи, надавши їм заняття на все життя. З власних уст він створив **брахманів** — жерців, які спілкувалися з богами, зверталися до людей від їхнього імені, здійснювали жертвоприношення. Із рук він створив **кшатріїв** — воїнів, котрі займалися військовою справою та управляли державою. Зі стегон Брахми з'явилися **вайш'ї** — селяни, ремісники, торговці; зі стоп — **шудри** — неповноправні жителі, котрі повинні були служити першим трьом.

Приналежність до будь-якої варни визначалася походженням. Наприклад, син брахмана міг бути тільки брахманом, син шудри міг належати тільки до варни шудр. Шлюби між представниками різних варн заборонялися.

Згодом у суспільстві виникли **касти** — нечисленні групи людей, утворені представниками однієї професії. Їх налічувалося кількасот. Кожна каста жила за своїми звичаями і традиціями. Найнижча з-поміж них — каста **недоторканих**. Таких людей вважали нечистими від народження, бо вони нібито забруднювали все, до чого торкалися. Належність до певної касты зберігалася на все життя.

1. Що таке варни? Назвіть їх.
2. Як регулювали стосунки між варнами?
3. Доповніть речення: «Кастами в індійському суспільстві називали ...».

Барвограй ідей

Разом із Кліо створіть схему «Варни Давньої Індії» у формі піраміди. Намалюйте її в зошиті. Поясніть місце кожної варни в індійському суспільстві.

3. Культурні надбання Індської цивілізації

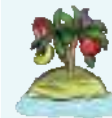
Цивілізації Давньої Індії мали розвинену культуру. Захоплюють своєю поетичністю найдавніші **літературні твори** — епічні поеми «**Рамаяна**» і «**Магабгарата**», які знайомлять із життям індійців, їхніх правителів, богів. До прикладу, казки, легенди, тексти поеми «Магабгарата» розповідають про боротьбу правителів за владу при сприянні богів. Подвиги володаря Рами, котрий рятував свою дружину, викрадену демонами, описані в поемі «Рамаяна».

Філософсько-релігійні погляди індусів утілилися в будівництві **храмів, монументальній скульптурі й живописі**. Для зберігання реліквій Будди споруджували **ступи**. За легендою, Будда сам визначив форму ступи. Він перевернув круглу чашу для збирання податків. Так ступа мала півсферичну форму. В буддизмі вона означає нірвану Будди й самого Будду. У центрі ступи — уявна вісь Всесвіту, яка нібито з'єднувала небо та землю. Поширеним видом буддійської архітектури був **печерний храм**. Унікальний скельний комплекс із двадцяти дев'яти печер-храмів із великими молитовними залами, складними лабіринтами, прикрашений фресками й скульптурами, розташований в Аджанті. Фігури чотирьох левів на кам'яній колоні Ашоки — герб Республіки Індія. Цінувалися вироби художніх ремесел: різьблені по дереву, після обробки металів, меблі із червоного, чорного і рожевого дерева; ткацькі, особливо найтонші бавовняні тканини з яскравою палітрою кольорів і відтінків натуральних барвників. Їх образно називали «виткане повітря». Торговельні каравани з тканинами, посудом, зброєю досягали Середземномор'я.

Знаними є досягнення індійських учених у **математиці й астрономії**. Вони створили десяткову систему числення, ввели в рахунок цифру «нуль». Індійське походження має термін «цифра». Власне цифри, які називають арабськими,

були запозичені арабами в Давній Індії. Ми користуємося ними до сьогодні. Індійські вчені встановили, що Земля має форму кулі й обертається навколо своєї осі. В Індії було також створено гру в **шахи**. Високого рівня досягла **медицина**. Хвороби лікували за допомогою рослинних і мінеральних ліків, дієти, гігієнічних процедур. Хірурги вміли робити складні операції.

1. Про кого і про що йдеться у «Магабгараті» і «Рамаяні»?
2. Який вплив мав буддизм на архітектуру?
3. Назвіть наукові досягнення індійських учених.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що однією з найстаріших та найвеличніших ступ Індії вважають Велику ступу в Санчі, яку звели в середині III століття до нашої ери? Ворота огорожі покриті різноманітними скульптурами та рельєфами із зображенням людей, птахів, тварин (слонів і левів), рослинних орнаментів. Це своєрідна збірка релігійних, історичних, побутових сцен, легенд про Будду. Разом із скульптурами вони утворюють єдиний архітектурний ансамбль, внесений до списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО. Зображення воріт розтиражоване в буклетах, присвячених Індії. Їх можна бачити також на індійських банкнотах. Фігури зображених на воротах якшин — жіночих божеств природи — визначили ідеал жіночої статури в мистецтві Індії на багато століть.

Велика ступа в Санчі

Поміркуйте, як використовують індійці архітектурну спадщину країни з метою популяризації її історії у світі.

Галіявина творчості

Кліо настільки вразили здобутки мешканців Давньої Індії у сфері культури, що вона вирішила створити проєкт рекламного буклета «Подорожуємо Індією». Пропонує долучитися до його підготовки вам. Готуючи проєкт, зверніть увагу на:

- досягнення і відкриття жителів Давньої Індії, які сьогодні є візитівкою країни;
 - архітектурні та скульптурні ансамблі;
 - вироби індійських умільців, які сягають своїм корінням давнини.
- Результати роботи представте у класі та / чи на своїй сторінці у соціальній мережі.

Для пошуку інформації скористайтеся інтернет-ресурсами.

§ 27. ДАВНІЙ КИТАЙ

Разом із Кліо розв'яжіть ребус. Висловте припущення, як розшифроване поняття пов'язане з темою параграфа. Наприкінці уроку перевірте правильність свого припущення.

1. Природа та населення

На північний схід від Індії розташований **Давній Китай**. На заході засніжені вершини гір Гімалаїв і Тянь-Шаню відділяють його від інших країн. Зі сходу Китай омивають води Жовтого і Східно-Китайського морів. На півночі простяглася пустеля Гобі, про яку давній автор писав: «Ні птаха не видно в повітрі, ні звіра на землі. Скільки не вдивляйся в пустелю, не довідаєшся, як її можна здолати». З півдня цю землю оточують непрохідні ліси. Через таке розташування місцеві жителі називали свою країну «**Чгунго**» («Серединне царство»), бо вважали, що вони живуть у центрі Землі. Для клімату Західного та Центрального Китаю властива затяжна і сувора зима та коротке спекотне літо. Природні умови малоприсадибні до господарської діяльності. Східний Китай мав значно м'якший клімат. Найбільш привабливою для заселення була **Східно-Китайська рівнина**, де протікають дві могутні ріки **Хуанхе** («Жовта ріка») і **Янцзи** («Довга ріка»). Ліси були багаті на різних тварин: слонів, носорогів, буйволів, тигрів, антилоп, леопардів.

Береги Хуанхе утворювали **лесові ґрунти**, які складаються із гірських осадових порід жовтуватого, іноді бурого кольору, вони й надають жовтого кольору воді. Їх легко розмивали дощі: ріка розливалася, поглинаючи селища й поля. Час від часу вона обирала інше русло, продовжуючи шлях до моря за кілька кілометрів від поперед-

нього. Місцеві жителі називали Хуанхе «лихом Китаю». Проте родючі лесові ґрунти здавна приваблювали людей у цю місцевість. Долину Янцзи вкривали густі ліси, тому її заселили дещо пізніше.

Давні люди заселили цю місцевість ще в палеоліті. У П'яти тисячолітті до нашої ери вони вже вміли **обробляти землю**. У Північному Китаї вирощували чумизу (вид проса), а в Південному — рис.

1. Визначте, в яких природно-географічних умовах був розташований Давній Китай.
2. Чому, попри примхливість ріки Хуанхе, її береги заселили люди?
3. Назвіть заняття давніх жителів Китаю.

Барвограй ідей

Допоможіть Кліо знайти на історичній карті «Давній Китай» відповіді на запитання.

1. У басейні яких річок мешкали жителі Давнього Китаю?
2. Які моря були східною межею проживання населення?
3. З якого боку існувала загроза нападу кочових племен?

2. Давньокитайські імперії

Із II тисячоліття до нашої ери в Давньому Китаї існувало кілька малих держав. Вони то жили мирно, то час від часу ворогували між собою. Згодом зміцнилася держава Цінь. У 221 році до нашої ери під її владою було об'єднано майже весь Давній Китай. Відтоді почала існувати імперія Цінь. Її володар прийняв титул Цінь Ши Хуан-ді, тобто перший імператор династії Цінь. Він провів низку реформ для впорядкування державних справ. Усю країну було поділено на області на чолі з намісниками, котрі підпорядковувались імператорові. Піддані правителя мали єдині закони, міру ваги, монету, ієрогліфічне письмо.

Щоб захистити державу від кочівників, він продовжив будівництво Великого китайського муру. Окремі прикордонні укріплення, які почали споруджувати ще в VII столітті до нашої ери, з'єднали в суцільний фортечний мур. Його загальна довжина 6700 кілометрів, висота подекуди сягала 16 метрів, ширина — 4–8 метрів. По верхів'ю муру пролягав широкий кам'яний шлях, на якому могли розминутися дві колісниці.

Невдовзі після смерті Цінь Ши Хуан-ді спалахнуло повстання, яке очолив сільський староста Лю Бан. Він заснував нову династію Хань, що правила в Давньому Китаї з 206 року до нашої ери до 220 року нашої ери. Лю Бан скасував обтяжливі податки, припинив збиткові будівництва. У прикордонні засновано поселення для захисту від кочівників. Розквіт держави Хань припав на правління імператора У-ді (141–

Великий китайський мур.
Фото

Перегляньте відео за покликанням
<https://cutt.ly/C6ABtwp>
або за QR-кодом та дайте відповіді на запитання:

1. Які природні особливості ландшафту використані при будівництві муру? 2. Як діяла система оповіщення між сторожовими вежами?

87 роки до нашої ери), назване «золотою добою». Державі належало виняткове право карбувати монети, продавати сіль та залізо. Імператор розширив її кордони, забезпечивши безперешкодний перехід торговельним караванам. Так було започатковано Великий шовковий шлях. Одне з визначних діянь У-ді запровадження конфуціанства як офіційної релігії.

1. Які реформи Цінь Ши Хуан-ді сприяли об'єднанню Давнього Китаю?

2. Продовжіть речення: «Великий китайський мур ...».

3. Полічіть, скільки століть існувала імперія Хань.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що під час археологічних розкопок 1970-х років поблизу міста Сіаня була виявлена теракотова армія — глиняні воїни на повний зріст, коні і колісниці? Теракотові воїни повинні були захищати інтереси китайського імператора Цінь Ши Хуан-ді в потойбічному світі. Вони були поховані разом з імператором у 210-209 роках до н. е. Серед них неможливо знайти навіть двох однакових: всі особи та зачіски індивідуальні. За їхніми обличчями можна навіть дізнатися, представниками яких народів були воїни імперії Цінь. Обладунки, одяг і взуття відтворені з ювелірною точністю. Цю знахідку називають Восьмим чудом світу. Вона є об'єктом Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Глиняні фігурки воїнів із гробниці Цінь Ши Хуан-ді. Фото

1. Які обов'язки покладалися на теракотову армію?

2. Про що може свідчити, на вашу думку, ця археологічна знахідка?

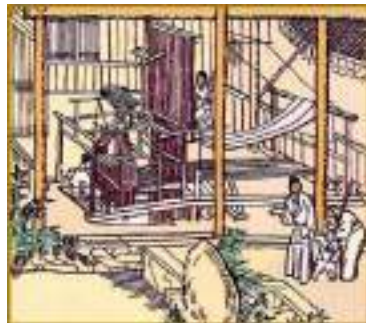
3. Суспільний устрій. Господарство

Населення Давнього Китаю поділяли на ранги — групи людей, які мали визначені права й обов'язки. Ранг визначав не тільки місце людини в суспільстві, але й умови її життя, їжу, одяг. На вершині піраміди був імператор. Китайці вважали, що він має божественне походження,

тому його називали «Сином Неба», а державу — **Піднебесною**. До вищих прошарків належали знать, воїни, жерці. Імператор та його чиновники опікувалися збором податків, спорудженням дамб, іригаційних систем.

У рільництві — основній галузі господарства — працювали **селяни**, які сплачували податки і служили у війську. Допоміжну роль у господарстві відігравали **садівництво** і **городництво**. На плоскогір'ях займалися **скотарством**. Розводили коней, корів, овець, свиней.

Центрами ремесла і торгівлі були **міста**. З-поміж ремесел особливого розвитку набуло **гончарство**. Керамічні вироби виготовляли з високоякісної білої глини каоліну. Використовували гончарний круг. Ремісники робили речі з **бронзи** і **заліза**. Китайці вміли виготовляти **шовк** — натуральну тканину, волокна для якої отримують із коконів личинки шовкопряда.

Виготовлення шовку.
Давньокитайське
зображення

1. Що таке ранги?
2. Назвіть основні заняття жителів сільської місцевості.
3. Які ремесла розвивалися в Давньому Китаї?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що Великий шовковий шлях — це найвідоміший караванний маршрут давнини, що виник у перші сторіччя нашої ери? Ним товари з Китаю потрапляли до Європи, Близького Сходу, Північної Африки. Каравани верблюдів долали його за один-два роки. Цим шляхом китайці доставляли на Захід шовк, метали, ремісничі вироби. А назад завозили коней, пурпурові тканини, скло, продукти, вовняні й ювелірні вироби. Саме так згодом до країни потрапили квасоля, виноград, горіх, гранат.

Прокладіть на Google-карті ймовірний маршрут Великого шовкового шляху.

Галявина творчості

Кліо запропонувала вам скласти кросворд на тему: «Історія Давнього Китаю». Запропонуйте розв'язати його однокласникам / однокласницям.

§ 28. РЕЛІГІЯ І КУЛЬТУРА ДАВНЬОГО КИТАЮ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Поміркуйте, як вони пов'язані з назвою параграфа.

Бронзовий посуд

Виріб з нефриту

Живопис
на шовку

1. Конфуціанство. Даосизм

Культурні традиції Давнього Китаю збереглися до наших днів. Цьому сприяли, зокрема, релігійні вчення — **конфуціанство** та **даосизм**. Засновник конфуціанства, яке виникло на рубежі VI–V століття до нашої ери, мандрівний проповідник **Кун-цзи**, латинською мовою — **Конфуцій** — виклав своє вчення у формі бесід з учнями. Пізніше вони були зібрані в книгу «Бесіди і судження». Конфуцій пропагував моральний ідеал людини: бути гуманним і мати почуття обов'язку. Своїх учнів він учив грамоти, доброчесності, поваги до старших. Мислитель вважав, що кожна людина має визначене місце в суспільстві, в якому існує поділ на тих, хто думає й управляє державою, і тих, хто підкорюється. Він сформулював «золоте правило» моралі: «Не роби людині того, чого не

Конфуцій.
Зображення з книги
«Міфи та легенди
Китаю»
Вернера Едварда

бажаєш собі». Ці ідеї і стали основою релігії китайців — конфуціанства, яке багато століть визначає традиції Китаю.

У повсякденному житті мешканці Давнього Китаю повинні були дотримувати встановлених конфуціанством правил поведінки. Звернення молодшого до старшого, підданого до імператора чи вельможі супроводжувалися певними діями, які виконували у визначеній послідовності. З часом такі обряди, або правила виконання обряду, стали називати **китайським церемоніалом**. Усталилося правило, що молодші повинні підкорюватися старшим, діти — батькам. Сформувався культ добрих побажань. Прийнято було бажати **багато років, синів, багатства**.

Гармонію в стосунках людини і природи проповідував мислитель **Лао-цзи**. Він є автором «Книги про шлях і добродійність». Його вчення названо **даосизмом**. У китайській філософії слово «дао» означає «шлях», це шлях людини до розуміння природи та світу загалом. Сенс життя людини та її щастя полягає в пізнанні «дао» через самовдосконалення. Послідовники Дао практикували особливі дихальні вправи — глибоке дихання, його затримку. Вважалося, що вони нібито сприяли зміцненню здоров'я і забезпечували безсмертя. Філософ пропагував рівність між людьми, що робило його вчення популярним серед народу.

Зображення
Лао-цзи у праці
«Міфи та легенди
Китаю»
Вернера Едварда

1. У чому суть морального ідеалу людини за Конфуцієм?
2. Що таке «китайський церемоніал»?
3. Доповніть речення: «Даосизм проповідував ...».

З джерела мудрості

Прочитайте вислів Конфуція з твору «Бесіди і судження». Чи готові ви взяти його собі за правило?

«Марне навчання без думки, небезпечна думка без навчання».

Відповідь побудуйте за такою схемою: «Вважаю, що...», «Міркую про...», «Пораджу...».

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що однією із найвідоміших китайських церемоній, яку практикують сьогодні, є чайна? Вона покликана розкрити аромат і смак цієї дивовижної рослини, яку тут вважали «наймудрішою». Обов'язкові умови проведення церемонії — мир та спокій. У різних місцевостях Давнього Китаю вона мала свої особливості. Сформувалося безліч різноманітних способів заварювання чаю, залежно від обставин, матеріальної забезпеченості учасників та різновидів чаю. Церемонія вимагала дотримання етикету як при заварюванні чаю, подачі його гостеві, так і при самому питті. Порушення обряду свідчило про невихованість, було ганьбою. Вважалося, що така людина не поважає себе і присутніх.

Спробуйте провести чайну церемонію, долучившись тим самим до давньої китайської традиції, яка сьогодні практикується у Східній Азії. У пригоді вам стануть покликання <https://cutt.ly/swqirnJi> або QR-код

Чайна церемонія.
Репродукція

2. Писемність. Освіта. Література. Наукові знання

До видатних пам'яток світової культури належить **китайська писемність**, яка складається з **ієрогліфів**. Їх налічували кілька тисяч. Спочатку писали пензликами на дощечках із бамбука або деревини та шовкових полотнах. У I столітті до нашої ери китайці першими винайшли спосіб виготовлення **паперу** з кори дерев, ганчірок і бамбука. Сформувалися певні канони, як писати ієрогліф. У Давньому Китаї існували школи для хлопчиків, де навчали грамоти, читати, писати ієрогліфи. У школі панувала дисципліна. За непослух карали. Засновували вищі школи, де юнаків готували до політичної і дипломатичної кар'єри,

навчали філософії, логіки, красномовства, ораторського мистецтва, уміння вести полеміку.

У китайській літературі були поширені поезія, народні пісні, оповіді. У них відображено уявлення про давні шлюбні обряди, добро і зло, явища природи, про сите, але неспокійне життя чиновників, про хороших і поганих правителів, про військові походи, про сум за покинутою домівкою.

Значного розвитку в Давньому Китаї досягли наукові знання. У I столітті до нашої ери створено перший вищий навчальний заклад — Академію Цзіся. Китайські астрономи склали карту зоряного неба та один з найточніших календарів, пов'язаний з господарською діяльністю та побутом населення, уміли передбачати місячні й сонячні затемнення, появу комет. Китайці володіли глибокими знаннями з медицини, добре знали людський організм, відкрили цілющі властивості багатьох трав, особливо женьшеню. Місцеві лікарі практикували голковколювання в особливі, біологічно активні точки на тілі людини, масаж, покращуючи стан організму, застосовували знеболювання. Уперше в історії людства тут навчилися виробляти порох, туш, лак, виготовили перший компас і сейсмограф — прилад для вимірювання сили землетрусів. Сима Цянь написав 130-томну історію Китаю від найдавніших часів до кінця правління імператора У-ді.

1. З чого складалася китайська писемність?
2. Які жанри були поширені в китайській літературі? Про кого і про що в ній йшлося?
3. Назвіть наукові досягнення жителів Давнього Китаю.

Барвеограй ідей

Клію запропонувала вам спробувати себе в ролі каліграфа. Запишіть у зошиті ієрогліфами своє ім'я. Скористайтесь для цього інтернетом.

Людина

Небо

Китайські ієрогліфи

3. Мистецтво. Архітектура

Живопис у Давньому Китаї дуже цінували. Китайські митці створювали яскраві картини на шовкових тканинах, які тривалий час зберігали насичений колір. Поширеним було художнє різьблення по дереву, вироби з бронзи і нефриту: зброя, посуд, культові фігурки. Спорідненою з мистецтвом є китайська каліграфія.

З давнього періоду збереглися споруди **китайської архітектури**. Вони були різноманітними і втілювали кращі традиції китайського зодчества. Головний будівельний матеріал — дерево і камінь. Монументальною пам'яткою стала гробниця імператора Цінь Ши Хуан-ді. Стіни підземної усипальниці оздоблені нефритом і мармуровими плитами, на підлозі є карта Китаю, викладена кольоровим камінням. Будувалися також культові споруди. В містах зводили переважно одноповерхові будинки. Китайські архітектори прагнули зберегти в житлових помешканнях відкритість небесному простору. З усіх сторін територію міста огорожували високими мурами. У його центральній частині розташовували палаци знаті, позаду був ринок, а з боків — житла простих людей. Усю територію прямими вулицями поділяли на квартали.

Упродовж багатьох століть китайська культура зберігала **самобутність** у письмі, живописі, архітектурі. **Китайська цивілізація** зробила значний внесок у скарбницю світових надбань, збагатила її науковими знаннями і мистецькими витворами.

1. Назвіть поширені в Давньому Китаї форми живопису.
2. Як забудовували китайські міста?
3. Доповніть речення: «Китайська цивілізація збагатила світову культуру ...».

Галєвина творчості

Клію запропонувала вам поміркувати над запитанням «Які досягнення культури Давнього Китаю ви додали б до Семи чудес світу?» Поясніть свій вибір однокласникам / однокласницям.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ «ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ»

Любі діти! Добігла до завершення ваша мандрівка цивілізаціями Стародавнього Сходу. Ви дізналися про їхні злети і падіння, познайомилися зі спадком, який вони залишили нащадкам. Супутницею в цій цікавій подорожі була ваша давня знайома і порадиця Кліо. Вона запросила вас знову поринути в захоплюючий світ давніх цивілізацій. Щоб потрапити в цю добу, вам доведеться пройти п'ять зупинок — виконати п'ять завдань. Їх можна виконати як у зошиті, так і в ґаджеті, використавши QR-код. Цікавої і незабутньої вам мандрівки!

Зупинка «Кмітлива»

Попрацюйте з логічними ланцюжками.

З'ясуйте, яке слово зайве і чому.

<https://cutt.ly/k6Hltp6>

- А) Клинопис, санскрит, ієрогліфи, папір, абеткове письмо.
- Б) Пурпур, Тір, Бібл, Сідон, зикурат.
- В) Брахмани, кшатрії, вайш'ї, шудри, зороастризм.
- Г) Конфуціанство, даосизм, ієрогліфи, ранги, варни.
- Д) Арії, хананеї, філістимляни, ібрі, юдаїзм.

Зупинка «Реставраційна»

В історичному тексті «Перська держава» були пошкоджені окремі слова. Відновіть його і запишіть у зошит.

<https://cutt.ly/s6HlfHx>

«У _____ правитель Персії _____ переміг Мідію. З цієї події розпочалась історія Перської держави. Її розбудова пов'язана з _____. Велика країна була поділена ним на 20 округів — _____. З метою покращення

господарства і торгівлі впроваджено золоту монету — _____. Столицею держави було місто _____. Персія була завойована македонською армією в _____. Вона стала частиною держави Александра Македонського.

Зупинка «Допитлива»

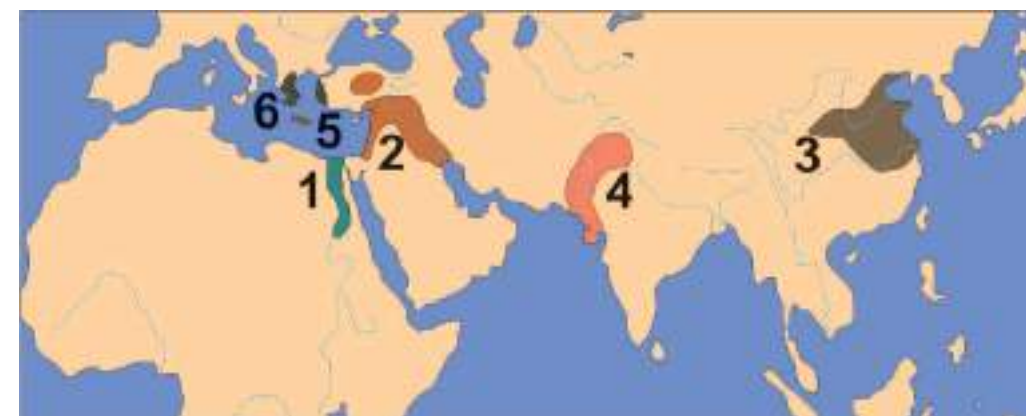
Допоможіть Кліо виконати завдання «Кросворд навпаки». Складіть запитання до кросворда і дайте йому назву. Запитання та назву запишіть у зошит.

<https://cutt.ly/x6HlvwJ>

Зупинка «Картографічна»

Розгляньте карту. Якими цифрами позначені цивілізації Стародавнього Сходу? Яку з них ви хотіли б відвідати, якби могли подорожувати в часі?

Зупинка «Творча»

Поміркуйте, чому перші цивілізації називали ще «річковими». Яку роль відігравала вода в їхньому житті?

Розділ 3

ДАВНЯ ГРЕЦІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ

Мандрівниця Кліо побувала в Афінському акрополі. Акрополь — частина міста, яка розташована на височині. Афінський акрополь розташований на пагорбі заввишки 156 м. Чому, на вашу думку, давні греки будували свої міста на пагорбах?

§ 29. ПРИРОДНІ УМОВИ ТА НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Разом із Кліо розгляньте світлини. Висловте припущення, як ці зображення пов'язані з темою уроку. Наприкінці заняття перевірте правильність свого припущення.

1. Природні умови

На півдні Європи розташований Балканський півострів. Його південна частина пронизана морськими затоками та гірськими хребтами. Саме тут, поміж Егейським та Іонічним морями, виникла **Давня Греція**. Вона складалася з материкової Греції та безлічі дрібних островів. Греки вели свій родовід від **міфічного героя Елліна**, якого вважали прабатьком усього народу. Тому свою країну мешканці називали Елладою, а себе — **еллінами**.

Гори поділили материкову Грецію на три частини: **Північну, Середню й Південну Грецію**. З однієї частини в іншу можна дістатися лише через невеличкі проходи. Північна й Середня Греція з'єднані дорогою через **Фермопільську ущелину**. Шлях із Середньої в Південну Грецію пролягає через **Коринфський перешийок**. Кожна частина Греції поділена горами на дрібніші області. Ця природна особливість зумовила самостійний розвиток кожної області.

Поміж гір, у долинах мешкало населення Давньої Греції. Зима тут коротка й малосніжна. Хоча далі на північ клімат прохолодніший. Літо на всій території Еллади посушливе й спекотне. Тому річки влітку висихають і перетворюються на струмки. Особливості рельєфу Греції зумовлюють високий рівень її сейсмічності, тобто схиль-

ності до землетрусів. Природні умови Давньої Греції вплинули на особливості господарювання її мешканців.

1. Де була розташована Давня Греція?
2. На які три частини поділена країна?
3. Які особливості клімату Еллади?

Барвограй ідей

Клію вважає, що вивчення історії країни слід починати з її географічного розташування. Попрацюйте в парах з історичною картою «Давня Греція». Усно заповніть пропуски в реченнях.

Давня Греція розташована на півдні Балканського півострова, тож з трьох сторін омита морями. На заході береги Еллади виходять в ... море, а на сході — в ... море. Південну Грецію називають ще Вона омивається ... морем. На півночі Греції височіє гора Крім

материкової частини, до Греції належать і острови, найбільшим серед яких є острів Крит. Кілька міст греки заснували на східному узбережжі ... моря, на півострові Мала Азія. Зокрема, це міста Троя, Смірна й

2. Особливості господарювання

Кам'янисті ґрунти Греції малопридатні для ведення **рільництва**. У спеку вони пересихали, а під час повені гірські потоки розмивали землю. Усе ж греки боролися з природою за кожен клаптик землі, який старанно обробляли. У долинах річок та на плоскогір'ях із зернових культур сіяли невибагливий **ячмінь**. З ячмінного борошна пекли хліб, варили каші та юшки. Вирощували **овочі й фрукти**. Гарні врожаї збирали у **виноградниках** та з **маслинових** дерев. З винограду робили вино, а з плодів маслинового дерева, оливок, виготовляли поживну олію. Її використовували для приготування їжі, освітлення помешкань, як лікарський і косметичний засіб. Оливки їли свіжими й солили.

У **гірських районах** розводили кіз та овець. Козяче молоко й овечий сир складали щоденний раціон харчування. М'ясо споживали доволі рідко. На **рівнинах** тримали велику рогату худобу, коней, свиней, курей.

Еллада багата на **корисні копалини**. Тут добували мідь, залізо, срібло, глину й мармур. Греки уславились як майстерні ремісники. **Ковалі** із заліза робили знаряддя праці для обробки ґрунту, зброю та обладунки. **Ювеліри** виготовляли неперевершені прикраси із міді й срібла. **Гончарі** ліпили посуд та черепицю із червоної й сірої глини. **Будівничі** зводили громадські споруди й будинки.

1. Що вирощували в долинах річок давні греки?
2. Чому греки розводили переважно дрібну рогату худобу?
3. Які ремесла розвивалися в Давній Греції?

Давньогрецька тарілка

Назвіть 2–3 історичні факти, про які можемо дізнатися завдяки цій знахідці.

3. Еллада — морська країна

Як ви вже дослідили, Давню Грецію омивали три моря. Закономірно, що **море відігравало велику роль у житті греків**. Тут виловлювали молюсків, кальмарів, креветок та багато риби: тунців, осетрів. У морі добували **сіль**.

Щоб обмінюватися результатами своєї праці, греки вели жваву **торгівлю**. Море поєднувало розрізнені частини Греції та сотні островів. Саме через море пролягали основні торгові шляхи як у самій Греції, так і торгові маршрути до інших країн. Греки продавали оливкову олію, вино, ювелірні вироби, глиняний посуд, вироби з металу. А назад в Грецію привозили те, чого не вистачало — зерно, деревину.

Подорожували греки на дерев'яних суднах. Оскільки на них виходити в море було ризиковано, то плавали вдень лише за спокійної погоди, уздовж берега або від острова до острова. На ніч судна витягали на берег. Зранку продовжували мандрівку. З удосконаленням суден греки наважилися долати й більші відстані. Отже, Давня Греція — земля працьовитих **землеробів і скотарів**, талановитих **ремісників**, **відважних мореплавців** і **успішних торговців**.

1. Які морепродукти споживали давні греки?
2. Чому море відігравало важливу роль у грецькій торгівлі?
3. Чи можемо назвати греків відважними мореплавцями? Чому?

Барвограй ідей

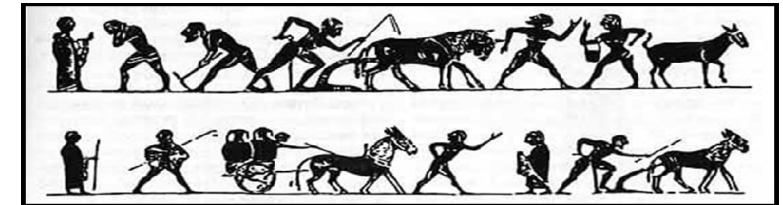
Батьки Кліо захоплюються історією Давньої Греції, тому вирішили здійснити сімейну подорож автомобілем до історичних пам'яток Греції. Об'єднайтеся в малі групи та допоможіть Кліо підготуватися до поїздки.

1. З'ясуйте, які документи необхідні для здійснення подорожі з України до Греції.
2. Скориставшись атласом, картою Європи чи програмою Google-maps, прокладіть найбільш оптимальний маршрут пересування родини Кліо з Києва до Афін.
3. Дослідіть, через які країни пролягатиме шлях мандрівників.
4. Порівняйте результати свого дослідження з результатами інших груп та обговоріть їх у класі.

§ 30. РАБСТВО В ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації — фрагменти розпису давньогрецьких ваз. Що їх об'єднує? Висловіть припущення, як ці ілюстрації пов'язані з темою уроку. Наприкінці заняття перевірте правильність свого припущення.

1. Перехід від первісності до рабовласництва

Початково греки жили **первіснообщинним** ладом. У материковій та острівній Греції співіснували різні племена. Кожне з них складалося з кількох родів, а рід — з кількох родин. Земля перебувала у власності всього роду, але кожна родина самостійно обробляла свій наділ. Спільним було пасовисько, де випасали худобу. Родичі не були рівними: одні збагатіли, а інші збідніли, дехто навіть жебракував. Управління племенем здійснювали рада старійшин та вождь. Згодом їхня влада і їхнє багатство стали спадковими. Щоб закріпити свій особливий статус у суспільстві, знатні люди почали вести свій родовід від богів. Якщо хтось виражав своє незадоволення владою, його опір придушували силою. Народні збори скликали дуже рідко.

Знатні люди самі трудилися у своєму господарстві й на своїй землі. Але що більше землі вони одержували чи

захоплювали, то важче було самим на ній працювати. Тому вони почали наймати **поденників**. Це були бідні люди, які не мали своєї землі і працювали за щоденну плату. Наприкінці робочого дня їм платили харчами чи одягом.

Виплавка заліза та виготовлення залізних знарядь полегшили обробіток землі. Тому знатні люди намагалися примножити свої наділи. Для обробітку землі вони почали використовувати працю рабів. **Раби** — це люди, які позбавлені будь-яких прав і були власністю свого володаря-рабовласника. Витрати на утримання рабів були мінімальними, за їхню роботу їм нічого не платили. Поява рабства в Давній Греції зумовила перехід від первісності до рабовласництва.

1. Наведіть 2–3 докази того, що греки жили первісним ладом.
2. Кого називали поденниками?
3. Які особливості становища рабів?

2. Джерела рабства

Літні посухи та осінні й весняні повені часто призводили до розорення селян. Утративши все, у що вони вкладали стільки зусиль і грошей, селяни змушені були брати позику в знатних людей. Крім позиченої суми, їм доводилося платити великі відсотки. На землі селянина ставили **борговий камінь**. На камені зазначалося, коли, кому і яку суму повинен повернути власник ділянки. Якщо в передбачений строк селянин не зміг повернути позику й відсотки, то втрачав належне майно або з усією сім'єю потрапляв у рабство. Якщо в Афінах боргове рабство згодом заборонили, то в інших грецьких містах воно зберігалося.

Рабами ставали **полонені під час війни**. Переможці брали в полон не тільки воїнів, а й жінок і дітей. До прикладу, коли племена дорійців завоювали область Лаконіку, то всіх її мешканців перетворили на рабів-ілотів. Якщо рабиня народжувала дитину, то **дитина рабині** з народження ставала власністю господаря матері. **Рабів привозили** також із узбережжя Чорного і Середземного морів. Тут греки обмінювали ремісничі вироби та інші грецькі товари

на рабів у місцевих мешканців. Морські розбійники, пірати, нападали на торгові кораблі і приморські поселення. **Бранці піратів** теж ставали рабами. Через це кількість рабів у Греції суттєво зросла.

Майже в кожному грецькому місті були ринки рабів. Центрами торгівлі невольниками були **острови Делос, Самос, Хіос, місто Афіни**. Найжахливіше те, що тут людьми торгували як товаром. Продавали чоловіків, жінок, дітей. У кожного на грудях висіла табличка із написом, звідки раб чи рабиня, вказані вік, навик і здібності. Покупці уважно розглядали рабів: повертали на всі боки, змушували бігати, стрибати. Щоб перевірити витривалість, наказували піднімати важкі речі.

1. Як грецькі селяни потрапляли в боргове рабство?
2. Які ще джерела рабства вам відомі?
3. Назвіть найбільші невольничі ринки в Греції, знайдіть їх на карті на с. 142.

Галєвина творчості

Клію впевнена, що ви чудові художники і художниці. Тож пропонує вам створити піктограми-загадки за змістом 2-го підпараграфу. Об'єднайтеся в мінігрупи. Порадьтеся, які джерела рабства закодуєте на піктограмах. Намалюйте 2-3 піктограми на альбомному аркуші чи на дошці. Відгадайте, що зобразили інші мінігрупи.

3. Праця і становище рабів

Особливостями рабовласницького ладу в Греції було **використання праці рабів майже у всіх сферах господарства і майже всіма вільними громадянами**. Раби були домашньою прислугою: готували їжу, прали, прибирали. Рабів залучали до сільського господарства. Вони обробляли землю, мололи зерно на борошно, чавили виноград на вино та маслини на олію, випасали худобу. Допомогали ремісникам у майстернях, веслували на кораблях, трудилися на соляних промислах. Незамінною була праця рабів на тих територіях, де видобували залізну руду і мармур. Робота на рудниках і каменоломнях була найважчою. Навіть найбідніші греки відмовлялись її виконувати.

Розпорядок дня рабів влучно охарактеризував грецький філософ Арістотель: «Робота, дисципліна, годування». За роботою і дисципліною рабів стежили наглядачі. За непослух чи погану роботу карали ударами батога. На кінці батога зашивали шматок свинцю, тож удари були болючими й залишали шрами. Витрати греків на їжу та одяг для рабів були мінімальними. Годували рабів лише так, щоб вони змогли продовжити працювати. Зовсім мало часу залишали для сну. Терпіти таке нелюдське ставлення було важко, тому **раби намагалися чинити спротив**. Вони працювали абияк, псували знаряддя праці й інструменти, калічили худобу, а інколи вбивали рабовласників. Бувало, що й тікали. Якщо господарю вдалося знайти втікача, то тоді зухвальця жорстоко катували. Іноді раби однієї області об'єднували зусилля й здійснювали повстання проти своїх мучителів.

Незважаючи на спротив невільників, греки й **надалі були зацікавлені в збереженні рабства**. Особливий зиск мали від того знатні люди. Використовуючи працю десятків, а то й сотень рабів, вони отримували не тільки те, що самі могли споживати чи використовувати, а значно більше. Надлишок продукції продавали і ставали ще багатшими. Купували для себе предмети розкоші: одяг, взуття, мідні й бронзові вироби, золоті прикраси. Оскільки раби виконували майже всі види робіт, то громадяни міста мали більше вільного часу для державних справ і дозвілля.

1. У яких сферах господарства греки використовували працю рабів?
2. Який спротив рабовласникам чинили раби?
3. Чому греки й надалі були зацікавлені в збереженні рабства?

Барвограй ідей

Дізнавшись про рабство в Давній Греції, Кліо дуже перейнялася долею рабів і рабинь. Вона переконана, що ніхто не має права поневолювати інших людей, змушувати їх безоплатно працювати, утримувати проти їхньої власної волі, а тим більше продавати як товар. Чи поділяєте ви думку Кліо? Попрацюйте в парах. Обговоріть тему рабства в Давній Греції та сформулюйте особисте ставлення до цієї проблеми.

§ 31. ПЕРША ЄВРОПЕЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Разом із Кліо розгадайте ребус. Пригадайте значення цього поняття та наведіть відповідні приклади.

1. Критська (Мінойська) цивілізація

Перша європейська цивілізація зародилася в Давній Греції. Працьовиті землероби й скотарі, талановиті ремісники, відважні мореплавці, успішні торговці — усього цього греки досягли завдяки наполегливій та самовідданій праці. Особливістю грецького суспільства було широке застосування рабської праці, з одного боку, та поява ідеї рівності усіх громадян і виборності органів влади — з іншого. Еллада відома своєю унікальною культурою, важливими науковими відкриттями, розвитком писемності і мистецтва: архітектури, скульптури й театру.

Зародження цивілізації в Давній Греції відбулося на **острові Крит** наприкінці III тисячоліття до нашої ери. Її піднесення пов'язують з легендарним царем Міносом. Тому першу європейську цивілізацію називають **Критською**, або ж **Мінойською**. Першовідкривачем цієї цивілізації став англієць Артур Еванс. Археолога до пошуків надихнув міф про хороброго героя Тесея. Розкопки на острові Крит почалися в 1900 році. Дослідники віднайшли залишки давньогрецьких міст: Кносс, Фест, Маллія, Агіа-Тріада. У кожному з них та їхніх околицях проживало кілька тисяч людей. Учені вважають, що міста були центрами чотирьох держав на острові, які вдалося об'єднати **правителю Кносса — Міносу**. Під його владу також потрапили окремі острови Егейського моря.

Жителі Криту займалися **рільництвом, скотарством, ремеслами**. Особливою майстерністю уславились ювеліри, зброярі та гончарі. Їхні вироби мали попит навіть у Єгипті,

Фінікії, Сирії, Межиріччі. Оскільки критяни вели жваву торгівлю з іншими країнами, то подбали про будівництво потужного флоту. Вони були господарями моря. За однією з гіпотез учених, Критська цивілізація загинула в результаті виверження вулкана на одному з островів Егейського моря. Сталося це в середині XV століття до нашої ери. Сильний підземний поштовх і висока морська хвиля зруйнували судна й будівлі, знищили угіддя та забрали життя багатьох людей. Раніше могутній острів став легкою здобиччю для завойовників — **племен ахейців**, які утвердилися на Балканському півострові та островах Егейського моря й давно мріяли захопити Крит.

1. Які характерні риси першої європейської цивілізації?
2. Де й коли зародилася цивілізація в Давній Греції?
3. Які господарські заняття критян вам відомі?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що найбільший палацовий комплекс на острові Крит був побудований у Кноссі? Він налічував близько тисячі приміщень житлового й господарського призначення. Особливе історичне й мистецьке значення мають фрески — розписи олійними фарбами по сирій штукатурці, якими оздоблювали стіни палацу.

1. Об'єднайтеся в мінігрупи. Перегляньте відео за покликанням <https://cutt.ly/SZXJdUd> або за QR-кодом і поділіться враженнями від переглянутого.
2. Поміркуйте, чому палац у Кноссі називали лабіринтом.
3. Висловте припущення, що могли зберігати критяни в горах заввишки з людський зріст.

4. Розгляньте фрески, що збереглися на руїнах палацового комплексу, та придумайте їм назви. За допомогою програми Google-lens дізнайтесь, які назви фрескам дали науковці.

2. Ахейська Греція

У дитинстві німець **Генріх Шліман** зачитувався поемою «Іліада» давньогрецького поета Гомера. Відтоді він загорівся ідеєю знайти місто Трою, про яку захоплено писав Гомер. У 1871 році археолог-любитель прокопав на 15 метрів углиб пагорб Гісарлик на північному заході Малої Азії (територія сучасної Туреччини) і виявив там руїни давнього міста. Продовжуючи розкопки, Генріх Шліман знайшов цінний скарб із понад 8 тисяч предметів. Намагаючись знайти інші міста, які згадані в «Іліаді», він продовжив розвідку в Південній Греції. У місті Тиринф археолог розкопав руїни царського палацу, а в місті Мікени — поховання знатних людей. І хоча згодом з'ясувалося, що виявлені знахідки значно давніші за поселення, описані в «Іліаді», але, без сумніву, Генріх Шліман зробив вагомий археологічний відкриття, хоча не був професійним археологом.

Отож **Генріх Шліман** відкрив **Мікенську цивілізацію** або **Ахейську Грецію**. Її назва пов'язана з племенами ахейців, котрі у II тисячолітті до нашої ери панували на території материкової Греції та на західному узбережжі півострова Мала Азія. Щоправда, єдиної ахейської держави не існувало. Як ви знаєте, гори поділили Грецію на дрібні області, в яких сформувалися самостійні держави. Для захисту міста споруджували високі фортечні мури. **Центрами Ахейської Греції** були **Тиринф, Пілос, Фіви, Мікени**. Їхнє суспільство було неоднорідним. Воно поділялося на селян, ремісників, знатних людей і правителів. Знатні люди і родина правителя жили в місті. У будинках знаті й царському палаці трудилося багато рабів і рабниць. Довкола міста жили селяни й ремісники. Під час небезпеки вони знаходили прихисток за фортечними мурами. Найбільше піднесення ахейських держав датують серединою II тисячоліття до нашої ери. Саме тоді ахейці змогли підкорити Критську державу та здійснити успішні походи до Малої Азії, які, ймовірно, описані в поемі «Іліада».

Проте відсутність єдності між розрізненими державами й часті міжусобні чвари послабили ахейців. Цим скористалися войовничі племена **дорійців**. Вони захопили всю материкову Грецію. Частина ахейців під час вторгнення чинила опір і загинула, частина залишила рідні домівки й помандрувала в пошуках кращої долі на острови Егейського моря та західне узбережжя Малої Азії. А частина змирилась і підкорилася завойовникам. Так припинила своє існування Ахейська Греція.

1. Руїни яких давньогрецьких міст розкопав Генріх Шліман?
2. Коли виникла й де існувала цивілізація Ахейської Греції?
3. Як склалася доля ахейців після нападу племен дорійців?

Барвограй ідей

Клію знайшла вироби ахейських ремісників і вражена їхньою майстерністю. Але написи під зображеннями від давності стали затертими. За допомогою інтернет-ресурсів з'ясуйте значення понять *діадема*, *кратер* (у мистецтві), *ритон*, призначення предметів із такими назвами і віднайдіть їх на ілюстраціях.

1

2

3

3. Дорійці

У Північній Греції, в області **Фессалія**, проживали племена **дорійців**. Скориставшись ослабленням ахейців від частих війн та внутрішніх суперечок, дорійці вторглися у Середню і Південну Грецію і підкорили її. Вони зайняли

острів Крит, південь Малої Азії і низку прилеглих островів Егейського моря. Відбулося це в XI столітті до нашої ери. Свою незалежність відстояло місто Афіни, хоча в битвах з дорійцями саме місто і землі області Аттика зазнали численних втрат.

На відміну від ахейців, у яких розвивалися міста й утворилися держави, **дорійці жили родовими общинами**. Зруйнувавши ахейські міста, вони не будували нові, а засновували на підкорених територіях невеликі поселення. Дорійці були войовничими племенами, проте значно поступалися ахейцям у суспільному і господарському розвитку. Вони не користувалися писемністю і не цікавилися мистецтвом, проте вміли користуватися залізом.

Відродження цивілізації в Давній Греції пов'язують із початком обробки заліза в I тисячолітті до нашої ери. Це призвело до пожвавлення господарського життя: розвитку рільництва, скотарства, відновлення старих і появи нових міст. Основними державними центрами стали **Спарта**, **Коринф**. Відбулося розшарування суспільства на **знатних людей — аристократів — та простих людей — демос**. Аристократи володіли багатством, складали основу грецького війська, а їхній статус передавався у спадок. Демос, хоча й був чисельнішою групою, але повністю залежав від аристократів. Отже, у результаті дорійського завоювання Еллада на тривалий час зупинилася у своєму розвитку. Завдяки відкриттю технології обробки заліза в історії Греції розпочався новий період розвитку.

1. Коли й чому дорійцям вдалося підкорити Ахейську Грецію?
2. Назвіть 2–3 ознаки, що відрізняють дорійців від ахейців.
3. Завдяки чому відродилася цивілізація в Давній Греції?

Галевина творчості

Міф про Тесея надихнув Артура Еванса до пошуків палацу царя Міноса, а поема «Іліада» запалила Генріха Шлімана знайти Трою та інші міста, описані Гомером. Намалюйте ілюстрацію (за вибором) до міфу про героя Тесея або ж до одного з епізодів «Іліади».

§ 32. ВЕЛИКА ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрацію та розв'яжіть ребус. Висловте припущення, як пов'язані ілюстрація та розгадане поняття. Своє припущення перевірте наприкінці уроку.

1. Причини колонізації

Колонізація — це процес освоєння нових територій переселенцями з іншої країни, а створені ними поселення названі **колоніями**. **Грецьку колонізацію називають великою** як за територією поширення, так і за кількістю переселенців. Вона тривала впродовж VIII–VI століть до нашої ери. З'ясуємо, що змусило близько двох мільйонів греків залишити рідну землю. На нових територіях шукали кращої долі селяни, які потрапили в скрутне становище. Багато з них нерідко брали позику грошима чи продуктами, щоб прогодувати сім'ю. Остерігаючись боргового рабства, селяни розпродавали майно і повертали позику. Втративши все на рідній землі, вони рушали на чужину.

Кам'янисті ґрунти Греції малопридатні для ведення **рільництва**. Населення Еллади зростало, тож нестача землі і продуктів харчування відчувалася гостріше. Посилилися **майнова нерівність, протистояння між аристократами і демосом**. Перемога одних змушувала інших залишати обжиті землі, щоб уникнути помсти чи переслідувань.

Вироби грецьких ремісників мали попит як у самій Елладі, так і за її межами. Але ремісники у своїй роботі потребували **сировини**, яку добували в Греції і завозили з інших країн. Так само завозили зерно. Відтак **ремісники й купці** були зацікавлені в освоєнні нових земель. Отже,

заснування поселень на інших територіях розв'язувало багато внутрішніх проблем грецького суспільства.

1. Що таке велика грецька колонізація?
2. Які причини змушували греків переселятися?
3. Чому в колонізації були зацікавлені ремісники і купці?

2. Особливості та напрямки колонізації

Щоб вибрати територію для заснування колонії, з Греції споряджали спеціальну експедицію. Керувалися кількома критеріями: наявністю питної води, родючої землі на морському узбережжі, зручній гавані. Керував експедицією, а пізніше й новим містом, **ойкіст**. У місті, що планувало створити колонію, відбувався запис охочих переселитися на нові землі. У пошуках кращої долі греки виїздили родинами. На честь заснування колонії елліни приносили дари богам. І лише після того розпочинали будівництво: зводили храми й житла, піднімали мури. Місто, що заснувало колонію, називали **метрополією** — материнським містом. Зв'язок між метрополією і колонією був тісним: вони активно торгували між собою, з метрополії прибували нові переселенці, за потреби, колонія отримувала зброю й кораблі. Деякі міста заснували кілька колоній, а вихідці з міста Мілет — понад сімдесят колоній.

Сформувалося три напрямки колонізації: західний, північно-східний та південний. У **західному напрямку** засновано найбільше колоній — близько 500. Греки заселили південне узбережжя сучасних Іспанії, Франції, Італії та острів Сицилію. **Північно-східний напрямок** передбачав освоєння території Фракії, узбережжя проток Босфор і Дарданелли, північного узбережжя Чорного моря й півострова Крим. На території сучасної України налічувалося близько 30-ти грецьких колоній. Менш інтенсивно греки освоювали **південний напрямок**. Тут вони заснували лише кілька колоній, адже у Північній Африці вже існували поселення, засновані фінікійцями, сирійцями, єгиптянами.

Заселення нових земель відбувалося переважно **мирно**, адже греки переходили на вільні території, а не захоплю-

вали їх у місцевого населення. Корінні мешканці були зацікавлені в торгівлі з Грецією, адже звідти завозили оливкову олію, вино, предмети розкоші. У колоніях греки займалися звичними для себе справами: **рільництвом, скотарством, ремеслами, торгівлею.**

1. Опишіть послідовність дій під час заснування колонії.
2. Які три напрямки колонізації? Простежте їх на карті.
3. Що сприяло мирному освоєнню греками нових земель?

Барвограй ідей

Клію трапився вислів давньогрецького філософа (мудреця) Платона «Грецькі міста, розкидані по берегах морів від Кавказьких гір до Гібралтара, нагадували жаб, які розсілися навколо водойми». Розгляньте карту «Велика грецька колонізація» та виконайте завдання.

1. Назвіть моря, на узбережжі яких було створено грецькі колонії.
2. Знайдіть грецькі міста, що були метрополіями.
3. Вкажіть по 3 колонії, засновані у західному, північно-східному і південному напрямках.
4. Скористайтеся Google-картою на своєму гаджеті і знайдіть місто, яке вважають найдавнішою грецькою колонією. Для цього введіть координати: 40°50'54" пн. ш. 14°03'12" сх. д. У якій сучасній країні розташоване це місто? Скільки кілометрів від Халкіді — материнського міста — до колонії? Скільки кілометрів від вашого населеного пункту до цього міста?

3. Наслідки колонізації

Велика грецька колонізація сприяла економічному піднесенню як самих колоній, так і метрополій. Міста стали центрами господарського життя області. Розвивалися ремесла. З'явилися нові прошарки людей: **професійні купці**, а згодом і **лихварі**. Греки почали **чеканити металеві гроші**. Через колонії пролягали нові торговельні шляхи. Будівництво нових міст дало поштовх розвитку грецької архітектури і різних видів образотворчого мистецтва.

Мешканці колоній спілкувалися **грецькою мовою**. Вони облаштували все так, як в Елладі. Вшановували тих самих богів, що й у Греції, і будували їм храми. У театрах ставили грецькі вистави, читали твори грецьких авторів, носили грецький одяг, дотримували грецьких обрядів. Отже, колонії ставали осередками грецької цивілізації.

Водночас греки знайомилися з культурою інших народів. Це знайомство розширювало їхній **світогляд** і заклало основи грецької філософії. На основі **фінікійської абетки виникла грецька**. З'явився новий тип міста з широкими вулицями, які перетиналися під прямим кутом. Отже, велика грецька колонізація призвела до культурного збагачення греків-колоністів, жителів Стародавнього Сходу, Середземномор'я і Північного Причорномор'я.

1. Які зміни відбулися в економіці Давньої Греції внаслідок колонізації?
2. Як мешканці колоній зберігали рідну культуру?
3. Що перейняли греки від місцевих мешканців?

Барвограй ідей

Клію любить малювати. Цього разу вона створила малюнки-загадки для вас. Розгляньте малюнки та визначте, які товари вивозили з Греції, а які — завозили.

§ 33. АФІНИ — БАТЬКІВЩИНА ДЕМОКРАТІЇ

Разом із Кліо розгадайте ребус та розгляньте ілюстрацію. Що їх об'єднує? Висловіть припущення, як розшифроване поняття й ілюстрація пов'язані з темою параграфа. Наприкінці уроку перевірте правильність свого припущення.

1. Утворення Афінської держави

У Середній Греції розташована область **Аттика**. Її жителі в давнину займалися сільським господарством і ремеслами. Вироби гончарів, ковалів, ткачів і ювелірів Аттики користувалися попитом у самій Греції та далеко за її межами. У II тисячолітті до нашої ери в затоці Егейського моря виникло **місто Афіни**. Невдовзі воно стало політичним, економічним і культурним центром Аттики. Тому всіх жителів Аттики почали називати афінянами — за назвою головного міста. Вони вистояли під натиском дорійців і зберегли свою незалежність.

Початково місто Афіни було невеликим. На вершині пагорба височіла укріплена мурами фортеця — **акрополь**. Містяни жили на схилі пагорба. У разі небезпеки вони ховалися за мурами фортеці. Афіни швидко розрослися. Центральною площею міста була **агора**. Тут продавали ремісничі вироби, вино, оливкову олію, худобу. У гаванях поблизу Афін стояли кораблі. На них вантажили товари. Їх везли або в інші області Греції, або в інші країни. В Афіни завозили пшеницю, сіль, солону рибу і рабів.

Управляли містом **рада старійшин** і **дев'ять правителів**, яких щорічно переобирали. Правосуддя здійснювали судді. Старійшини, правителі, судді — усі вони були знатного походження. Тому, як правило, приймали рішення на

користь знаті. Своє правління вони називали «владою кращих» — **аристократією**. Всі інші вільні афіняни становили **демос**. Це були селяни, ремісники, торговці, мореплавці. Але, незалежно від своїх статків, усі вони були підвладні аристократам. Демос був невдоволений своїм становищем і пануванням знаті. Протистояння між демосом і аристократією загострювало ситуацію в Афінській державі.

1. Де й коли виникло місто Афіни?
2. Що таке акрополь і агора?
3. Чому демос був невдоволений своїм становищем?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що місто Афіни назване в честь грецької богині мудрості, війни і ремесел? За легендою, засновником міста і його першим володарем був Кекроп — напівлюдина-напівзмій. За право дати ім'я місту і бути його покровителем змагалися богиня Афіна та бог моря Посейдон. Щоб вирішити суперечку, зібралися всі олімпійські боги й Кекроп. Вони вирішили, що переможе той, хто подарує місту цінніший подарунок. Посейдон ударив тризубцем по скелі — й потекло джерело, але вода в ньому була солоною, як у морі. Коли Афіна стукнула списом по землі, то виросло оливкове дерево. Усі одностайно вирішили, що подарунок Афіни цінніший.

Попрацюйте в мінігрупах та виконайте завдання 1–5.

1. Поміркуйте, чому всі одностайно вирішили, що подарунок Афіни цінніший.
2. Розгляньте світлинку. Як ви думаєте, що на ній зображено?
3. Перегляньте відео за покликанням або за QR-кодом і поділіться враженнями від переглянутого.
4. Обговоріть особливості грецької архітектури.
5. Кому з олімпійських богів присвячена золота статуя?

<https://cutt.ly/kXIJ3e7>

2. Реформи Солона

Демос не впливав на рішення влади й потерпав від утисків знаті, тому час від часу поставав. Інколи аристократи жорстоко придушували опір, а інколи йшли на поступки. У **594 році до нашої ери правителем Афіні** обрали Солон. Він здійснив реформи (перетворення в державі), які докорінно змінили становище демосу. Солон скасував **боргове рабство** та звільнив усіх, хто став рабом через несплачену позику. Він категорично заборонив поневолювати вільних громадян. Проте рішення Солон не поширювалися на рабів, привезених з інших країн. Їхня кількість в Афінах стрімко зростала.

Завдяки реформам посилилася роль народних зборів — еклесії, а **громадяни отримали право здійснювати владу**. Щоправда, громадянські права мали лише чоловіки і тільки ті, чиї мати і батько були корінними афініями. Тому **жінки, раби та приїжджі не могли брати участь в управлінні державою**. Майновий стан теж впливав на обсяг громадянських прав. Наприклад, голосувати в народних зборах чи здійснювати правосуддя мали право всі громадяни. А от урядові посади не могли посісти безземельні селяни. **Обов'язком кожного громадянина була військова служба**. На випадок війни всі громадяни прибували на службу із власною зброєю. Вид озброєння залежав від статків громадян. Найбагатші споряджали флот. Новим органом влади став суд присяжних.

Реформи Солон не припинили **протистояння аристократів і демосу**. Аристократи були незадоволені зменшенням свого впливу. Демос продовжував боротися за збільшення своїх прав. Але як аристократи, так і демос були однаково зацікавлені в збереженні рабства, адже раби виконували великий обсяг робіт задарма. Так само всі громадяни були зацікавлені в зміцненні Афініської держави, яка підтримувала рабовласництво.

1. Що скасував правитель Солон?
2. Які права й обов'язки з'явилися в громадян Афіні?
3. Які наслідки реформ Солон?

Барвограй ідей

Гортаючи тлумачний словник української мови, Кліо знайшла нове поняття, про яке раніше не чула. Вона поцікавилася його значенням. Кліо довідалася, що **дискримінація** — це обмеження чи позбавлення прав певних людей через їхню расову чи національну приналежність, колір шкіри, стать, релігію, політичні погляди, вік, мову. Поміркуйте, чи була дискримінація в Давній Греції. Чи існує дискримінація в сучасній Україні? Спочатку обговоріть ці запитання в парах, а потім — у класі.

3. «Золотий вік» Перікла

У середині V століття до н. е. особливий авторитет серед афініян мав Перікл — переконливий промовець і всебічно освічена людина. У **443 році до нашої ери** Перікла обрали першим стратегом (воєначальником) Афіні, тобто вищим посадовцем і воєначальником. Відтоді протягом 15-ти років його незмінно обирали на цю посаду. **Правління Перікла назвали «золотим віком» Афіні**, оскільки він підніс велич міста, зміцнив його економічно та утвердив демократичне правління. **Демократія** (з грецької «влада народу») — державний лад, коли влада належить усім вільним громадянам, незалежно від їхнього майнового становища. Найвищою владою в Афінах були народні збори. У зборах брали участь усі вільні громадяни-чоловіки, а рішення приймали більшістю голосів. Вирішували питання війни і миру, визначали спрямування державних коштів, обирали осіб до інших органів влади. Громадяни вперше за державну й військову службу отримували платню.

Під час персько-грецьких війн багато храмів і будівель в Афінах було зруйновано. Перікл подбав про відбудову міста. Завдяки масштабному будівництву багато простих людей отримали добре оплачувану роботу. Жителі міста з вдячністю і повагою ставилися до трударів, які відбудували місто й надали йому небувалої краси. **Афіни стали культурним центром Еллади**: тут жили і творили талановиті архітектори, скульптори, художники, поети й учені.

Упродовж V століття до нашої ери вплив Афіні в Елладі неухильно зростав. Цьому сприяла лідерська позиція міста

в морському союзі, створеному для відсічі персів. Після завершення персько-грецьких війн Афіни й надалі очолювали союз. До нього входило понад 200 міст-держав. Афіни негайно придушували спробу будь-якого міста вийти із союзу. **Союзники мали спільне військо і флот**, якими керували афінські стратеги. Кожне місто сплачувало податки до скарбниці союзу або надавало певну кількість кораблів у спільний флот. Скарбниця зберігалася в Афінах. Завдяки пануванню Афін у морському союзі зросли обсяги їхньої торгівлі. Поблизу міста побудували **порт Пірей**. Уздовж дороги від міста до порту звели довгі фортечні мури протяжністю шість кілометрів. Щодня у порту розвантажували десятки кораблів, які прибували з різних країн та грецьких колоній. За привезені товари купці сплачували спеціальний податок — мито. Так **Афіни стали найбагатшим містом-державою в Греції**.

1. Чому правління Перікла назвали «золотим віком» Афін?
2. Як відбудова Афін змінила життя людей?
3. Що сприяло зростанню впливу Афін в Елладі?

3 джерела мудрості

Кліо дізналася, що Перікл володів даром блискучого промовця. Промови, які він виголошував на народних зборах, сучасники порівнювали з громом і блискавками, які метав бог-громовержець Зевс. Попрацюйте в парах. Ознайомтесь із висловлюваннями Перікла. Обговоріть у класі, чи актуальні вони сьогодні.

- Час — наймудріший з усіх радників.
- Свобода — надійна власність лише тих, хто має мужність її захистити.
- Не вміти переносити бідність ганебно; не вміти позбутися її працею ще ганебніше.
- Те, що ви залишаєте позаду, — це не те, що викарбувано на кам'яних пам'ятниках, а те, що вплетено в життя інших.

Погруддя
Перікла

1. Які риси характеру Перікла відобразив скульптор?
2. Розгляньте напис на погрудді. Які грецькі літери подібні до українських?

§ 34. ДАВНЯ СПАРТА — ПРИКЛАД ОЛІГАРХІЧНОЇ ДЕРЖАВИ

Разом із Кліо розгляньте світлини. Висловте припущення, як вони пов'язані з темою уроку. Скористайтесь програмою для розпізнавання фото на своєму смартфоні та знайдіть інформацію про ці світлини.

1. Утворення Спартанської держави

Дорійці-завойовники упродовж XI століття до нашої ери встановили своє панування на землях усієї Давньої Греції. **Найдовше чинили опір південні області, розташовані на півострові Пелопоннес, — Лаконіка й Мессенія.** Тривалому опору сприяло вдале географічне розташування цих територій. З трьох боків вони оточені горами, а вихід до моря був скелястий і обривистий.

У Лаконіці дорійці заснували місто **Спарту**. Назва міста дала назву Спартанській державі, куди входили Лаконіка й Мессенія. Тут сформувалась олігархічна держава. **Олігархія — це держава, в якій владу здійснює невелика група людей, які мають древній родовід, відзначаються військовою доблестю або володіють багатством.** Дослівно з грецької мови «олігархія» означає «влада небагатьох». Державний лад Спарти був побудований на покорі владі.

Управління Спартанською державою здійснювали два царі, п'ять **ефорів** (наглядачів) й **Рада старійшин**. Двох царів вважали нащадками героя грецьких міфів Геракла. До Ради старійшин входило двадцять вісім поважних за

віком і становищем старців, яких обирали на народних зборах довічно. Контроль за дотриманням встановлених у Спарті порядків здійснювали п'ять ефорів. Щорічно ефорів переобирали на народних зборах серед громадян.

1. Хто найдовше чинив опір дорійцям-завойовникам?
2. Що таке олігархія?
3. Хто здійснював владу в Давній Спарті?

Барвограй ідей

У зошиті Кліо записала кілька цифр.

Назвіть факти з історії Спартанської держави, пов'язані з цими числами.

Додайте найбільше і найменше числа й дізнаєтеся, з якого віку жителі Спарті набували громадянських прав.

5 2 28

2. Населення Давньої Спарті

Населення Спартанської держави поділяли на три категорії залежно від обсягу прав: спартіати, періеки, ілоти. Повноправними громадянами Спарті були **дорійці**, які називали себе **спартіатами**. Лише вони брали участь у народних зборах. Основне заняття спартіатів — військова справа і спорт. Займатися будь-якими іншими заняттями їм забороняло законодавство.

Періеки — це місцеве населення Пелопоннесу, котре визнало владу дорійців і скорилося їм. Періеки були особисто вільними, але не мали права брати участь в державних справах. Вони займалися ремеслами й торгівлею, сплачували податки та за потреби могли під час війни залучатися до війська у допоміжні частини.

Місцеве населення, яке чинило опір завойовникам, дорійці перетворили в **ілотів**. Вони обробляли родючі землі річкових долин і віддавали половину врожаю спартіатам. Ілоти не мали ніяких прав, їх примушували виконувати найважчу роботу. Звісно, ілоти були незадоволені своїм підневільним становищем, тому час від часу виступали проти утисків, піднімалися на повстання.

1. Громадяни якого суспільного стану були повноправними громадянами Спарті?
2. Які особливості становища періеків?
3. Кого в Давній Спарті називали ілотами?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що найбільший виступ ілотів відбувся в Мессенії в VII столітті до нашої ери? Поруч з чоловіками пліч-о-пліч свою свободу відстоювали жінки. І хоча ілоти зазнали величезних втрат, але й ряди спартіатів суттєво зменшилися. Тому спартіати пообіцяли ілотам свободу за умови, що вони назавжди залишать територію Мессенії. Це був важкий вибір, але багато ілотів залишили рідну землю, щоб стати вільними.

1. Що змусило ілоток воювати нарівні з чоловіками?
2. Який вибір зробили б ви на місці ілотів: бути вільними на чужині чи невільниками на Батьківщині? Відповідь аргументуйте.

Барвограй ідей

Щоб краще засвоїти матеріал, Кліо відображає прочитане через схему. Вона склала схему «Населення Спартанської держави», але помилилася, підписуючи малюнки. Знайдіть й усно виправте помилки в ній. На основі схеми складіть розповідь із 3–4 речень про населення Спартанської держави.

СПАРТІАТИ

Були вільні, але ніяких політичних прав не мали

ПЕРІЕКИ

Не мали ніяких прав

ІЛОТИ

Мали всі права

3. Суспільне життя в Спартанській державі

Усі спартіати були рівними в правах, серед них не було багатих чи бідних. Вони жили в невеликих будинках, без вишуканих меблів та дорогоцінного посуду. Купували лише найнеобхідніше. Не носили прикрас, їхній одяг був простим, а їжа — невибагливою. Гроші робили із заліза, тому вони були важкими і крихкими. Відтак у спартіатів не виникало спокуси їх накопичувати й збагачуватися. Харчувалися всією громадою на спільних обідах. Їжу варили в загальному казані, а продукти кожна родина приносила щомісяця.

Тримати ілотів у покорі та здійснювати успішні походи було непросто, тому **основним заняттям спартіатів була військова справа**. Дорослі спартіати або воювали, або жили у військових таборах, де постійно тренувалися. Спартанці вступали в бій пішими. Вони шикувалися у 8–16 рядів. Довжина кожного ряду складала близько 500 метрів. В одному ряді воювало 1000 піхотинців. Такий бойовий стрій називали **фалангою**. Спартіати вправно володіли списом, коротким мечем, дротиками. Для захисту використовували щит, шолом, панцир на грудях і ногах. Бойовий дух воїнів підтримував хорівий спів. Спартанська фаланга була грізною силою.

З дитинства хлопчиків готували бути **непереможними воїнами, а дівчаток — хорошими матерями**. Життя новонародженої дитини у Спарті залежало від Ради старійшин. Якщо дитина була хворою і кволою, її скидали у прірву. Дівчаток виховували вдома. Особливу увагу приділяли їхньому фізичному розвитку й спорту, щоб у майбутньому вони народили здорових і сильних дітей. Хлопчики до семи років виховувалися вдома. Надалі починалось їхнє навчання у громадських школах; вони проходили підготовку у військових загонах. Керівником загону призначали того з хлопців, хто проявив особливу вправність і хоробрість. Діти жили в суворих умовах, загартовували тіло і постійно займалися фізичними вправами. Вони бігали, вправлялися у метанні списа й

диска, займалися боротьбою, опановували кулачний бій. Щоб майбутні воїни не були чутливими до болю, їх сікли різками. Протягом року, за будь-яких погодних умов, вони ходили босоніж і носили лише плащ. Спали на очеретяних підстилках, виготовлених власноруч. Юнаки зростали сильними, безстрашними, але ледь вмели читати й писати. Зате велику увагу приділяли хоровому співу. У піснях прославляли подвиги героїв і засуджували боягузів. Завдяки такому вихованню виростали безстрашні воїни, віддані Спартанській державі.

1. Назвіть 2–3 особливості суспільного життя спартіатів.
2. Яке основне заняття спартіатів?
3. Чим відрізнялося виховання хлопчиків і дівчаток у Спарті?

3 джерела мудрості

Кліо дізналася, що спартанці говорили коротко й точно. Відтоді коротку й зрозумілу мову називають лаконічною (від назви області, де розташована Спарта, — Лаконіки). До прикладу, спартанка, проводжаючи сина на війну, вручала йому щит зі словами: «З ним або на ньому». Втрата щита в бою вважалася ганебною. Тіло воїна, який поліг на полі бою, приносили на щиті. Тому побажання спартанки означало повернутися з перемогою або ж загинути в ім'я Батьківщини.

Попрацюйте в парах. За допомогою інтернету знайдіть 1–2 лаконізми та обговоріть їхній зміст.

Жан-Жак-Франсуа Ле Барб'є.
«Спартанка передає щит
своєму синові».
Картина, 1805 рік

1. Запропонуйте свою назву для картини.
2. Назвіть 2–3 історичні факти, про які можна довідатися з картини.

§ 35. ВІЙСЬКОВА СПРАВА В ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Назвіть роди і види військ, які існували в Елладі. Висловте припущення, яке з цих військ було найдієвішим.

1. Військова служба. Зброя та обладунки

У давнину сила й могутність держави залежали від її армії. Громадяни грецьких міст усвідомлювали важливість несення військової служби і вважали її священним обов'язком. Якщо раптом чоловік ухилявся від служби в армії, його чекали зневага і позбавлення всіх громадянських прав. Воювали у віці від 18 до 60 років. За власний кошт забезпечували себе озброєнням та бронею. Тому в Греції спостерігалось різноманіття зброї та обладунків. Крім того, чим багатшим був грек, тим кращою була зброя і тим надійнішою була броня. Зброю виготовляли із заліза й бронзи, допоміжні елементи — з дерева.

Основним видом зброї був спис завдовжки 2–3 метри. У близькому бою або тоді, коли ламався спис, використовували короткий меч. Його довжина складала 60–70 сантиметрів. У вершників меч був трохи довшим і злегка вигнутим. Далекобійною зброєю були дротики, лук зі стрілами і праща — спеціальна мотузка, якою метали каміння.

Щоб захистити тіло, виготовляли лляний або металевий панцир. Для цього тканину складали в кілька шарів і просочували кістяним клеєм та нашивали залізні луски чи пластини. Панцир точно повторював мускулатуру свого власника. Щит витесували з дерева, обтягували шкірою чи покривали листовим металом. На зовнішній стороні позначали першу літеру свого міста або зображали тварин і міфічних істот. Голову захищав шолом, округлої або дзвоноподібної форми, прикрашений гребенем з кінського волосся, з вирізами для очей і вух. Для захисту ніг надягали поножі, рук — поручі, виготовлені зі шкіри або металу.

1. Що чекало на громадянина грецького міста за ухилення від служби у війську?
2. Яким було озброєння грецьких воїнів?
3. Назвіть елементи грецького бойового спорядження.

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте зображення давньогрецького воїна. Визначте елементи бойового спорядження, пронумеровані цифрами. Виконуючи завдання, скористайтеся словами-підказками. Зверніть увагу: серед слів-підказок є зайві.

Слова-підказки: спис, меч, дротики, лук зі стрілами, праща, лляний панцир, металевий панцир, щит, шолом, поножі, поручі.

2. Піхота

Основною ударною силою грецької армії була піхота — рід військ, який діє в пішому строю. Воювала легка й важка піхота. Легкі піхотинці були озброєні дротиками. Як засіб захисту використовували неважкий щит. Легкі піхотинці грали допоміжну роль у битвах. Але подекуди, завдяки чисельності, вигравали бій.

Важкі піхотинці — гопліти (назва походить від великого круглого щита — гоплона) — озброювалися списами та мали повний комплект захисту. Відтак вага їхнього

спорядження складала близько 20 кілограмів. Під час походу бойове спорядження переносили раби. Утворюючи фалангу, воїни мали крокувати в ногу. Тому фаланга вступала в бій під ритмічні звуки флейти або барабана. Якщо хтось із воїнів падав, його місце відразу займав той, хто йшов позаду. Атакуючи, воїни прискорювалися до бігу й посилювали натиск. Якщо стрій порушувався чи дехто з воїнів утікав, фаланга ставала вразливою.

Для метання снарядів на велику відстань та для штурму фортечних стін греки застосовували різні види катапульт. **Катапульта** — це військовий механічний прилад для метання стріл, загострених колод і каменів.

1. Які функції поклалися на легку піхоту?
2. Які особливості бойового шикування — фаланги?
3. Що таке катапульта, й для чого її застосовували?

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте ілюстрацію, де зображено фалангу. Що, на вашу думку, робило фалангу успішною, а що — вразливою?

3. Кіннота. Морський флот

Кіннота, або кавалерія — це рід військ, у якому для ведення бойових дій та пересування використовували коней. Уперше застосували кінноту як військо в Давній Греції. Найбільшу кавалерію мали Афіни. Посилення ролі кінноти відбулося за Александра Македонського. Легка кіннота здійснювала охорону, розвідку, переслідувала

противника. Важка кіннота спільно з піхотою завдавала вирішального удару. Інколи греки використовували **колісниці**. У двоколіску запрягали двох коней. Колісниця перевозила візника й воїна, озброєного списом чи луком.

Греція майже зусібіч оточена морем. **Особливості географічного розташування зумовили розвиток кораблебудування**. Будівництво суден фінансувала держава, а їхнє утримання здійснювали знатні громадяни, котрі зазвичай і ставали капітанами кораблів. Гребці на судах були вільнонайманими й отримували платню. Так з'явилася нова категорія людей — **моряки**. Веслували співаючи або під супровід флейти, щоб не збитися з єдиного ритму.

Перші судна були одноярусними. Їхня довжина сягала 30 метрів, а ширина — 4 метрів. Судном керували по 25 гребців справа й зліва. Такі кораблі називали транспортними. Вони призначалися лише для перевезення військового спорядження та воїнів. З часом судна вдосконалили, додавши таран і ще один ярус. Таран застосовували для атаки ворожих суден. Двоярусні кораблі називали **біремами**. Згодом додали третій ярус — так винайшли найбільш ефективний корабель Античності — **трієру**. Трієра мала щоглу, яку монтували на випадок попутного вітру. Успіх морської битви залежав від двох факторів: від підготовки гребців і воїнів та від бойового шикування кораблів. Отже, у Давній Греції усвідомлювали важливість існування боєздатної армії. Грецьке військо складалося з піхоти, кінноти й морського флоту. Громадяни вважали за честь боронити свободу своєї країни.

1. Яку роль у війську Давньої Греції відігравала кіннота?
2. Що сприяло розвитку кораблебудування в Давній Греції?
3. Поясніть поняття «бірема» і «трієра».

Галевина творчості

Кліо любить створювати фотоколажі, а ви? Об'єднайтеся в три групи та створіть (за вибором або за вказівкою вчителя/вчительки) фотоколаж на одну із тем: «Мужні піхотинці Давньої Греції», «Відважні вершники Еллади» або «Непереможний грецький флот». Результати роботи представте у класі.

§ 36. ПЕРСЬКО-ГРЕЦЬКІ ВІЙНИ

Разом із Кліо розгадайте ребус. Поясніть, як ви розумієте значення розгаданого вислову. Висловте припущення, як вислів пов'язаний з темою уроку.

1. Початок персько-грецьких війн

Наприкінці VI століття до нашої ери Персія була могутньою й впливовою військовою державою. До володінь перського царя Дарія I належали території в Європі, Азії, Африці. Проте він прагнув захопити нові землі. Завоювання Еллади видавалося йому легкою справою, адже вона складалась із розрізнених міст-держав, які часто ворогували між собою. Приводом до персько-грецьких війн стали події у грецькому місті **Мілет**. Його правитель очолив повстання проти персів, яке завершилося поразкою. Мілет був захоплений і пограбований персами.

Надалі персам вдалося підкорити **грецькі міста в Малій Азії**. Вони встановили контроль над протоками Босфор і Дарданелли. Ці протоки були важливими для греків. Через них пролягав шлях до Чорного моря, де знаходилося чимало грецьких колоній. Перси розуміли, що греки захочуть відвоювати втрачене, тому діяли навипередки. Військо Дарія I рушило в Балканську Грецію.

490 року до нашої ери перські кораблі перепливли Егейське море й висадилися на **Марафонській долині** поблизу Афін. За чисельністю військо афінян поступалося перському. Проте хоробрості й сили їм додавала думка, що вони боронять Батьківщину і життя рідних. У нерівному бою афіняни перемогли персів та захопили кілька ворожих кораблів. Дарій I та його оточення врятувалися втечею.

1. Чому перський цар Дарій I вирішив захопити Елладу?

2. Що спонукало персів вирушити до Балканської Греції?
3. Коли відбулася битва на Марафонській долині? Які її результати?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що одним із видів спортивного бігу є марафонський біг? Це спортивне змагання проводять на згадку про подвиг афінського воїна, який подолав відстань у 42 кілометри, щоб повідомити афінянам про перемогу над персами у битві на Марафонській долині. Воїн пробіг відстань до Афін без відпочинку. Він забіг у місто зі словами «Радійте, афіняни, ми перемогли!» і впав мертвим від перевтоми.

Уперше змагання з марафонського бігу відбулися в 1896 році на Олімпійських іграх в Афінах. Оскільки на змаганнях довжина дистанції час від часу змінювалася, в 1921 році Міжнародна федерація легкої атлетики затвердила її — 42 кілометри 195 метрів.

1. Світовий рекорд серед жінок у змішаному забігу (2 год 14 хв 04 с) був встановлений Бріджід Косгей з Кенії 13 жовтня 2019 року на Чиказькому марафоні (зображена на фото). За допомогою інтернет-ресурсів дослідіть хронологію рекордів з марафонського бігу серед спортсменів і спортсменок.
2. Висловте припущення, які із сучасних винаходів врятували б життя афінського воїна.

2. Вторгнення персів у Середню Грецію

Минуло десять років, і в **480 році до нашої ери** перси знову рушили на Грецію. Військо очолював перський правитель Ксеркс, син Дарія I. Під навалою ворога не вистояла Північна Греція. Щоб потрапити в Середню Грецію, персам потрібно було пройти крізь вузький прохід у горах — **Фермопільську ущелину**. Тут загарбників зустріло грецьке військо. Міста-держави Греції забули про вчорашні чвари та суперництво й об'єдналися, щоб захистити рідну землю.

Кілька днів елліни тримали оборону Фермопільської ущелини. Але серед греків знайшовся зрадник. Місцевий

пастух за винагороду показав персам обхідну стежку через гори. Дізнавшись про це, цар Спарти Леонід наказав грецьким воїнам відступити, чим врятував їм життя. **Оборону перед численним перським військом мужньо тримали лише триста спартанців та цар Леонід.** Усі вони загинули, але їхній подвиг увійшов в історію як приклад самопожертви заради Батьківщини.

Перське військо увійшло в **Середню Грецію** і рушило в напрямку **Афін**. Усі афінські чоловіки, здатні носити зброю, масово вступали до лав армії та флоту. Натомість жінок, дітей, літніх людей і рабів перевезли на острів Саламін, що поблизу Аттики. За наказом Ксеркса місто Афін було розграбовано й спалено. З болем у серці спостерігали афіняни, як вогонь знищував рідне місто, й нічого не могли вдіяти.

1. Коли перси вдруге напали на Грецію?
2. Чому битву 300 спартанців з персами називають подвигом?
3. Які були дії мешканців Афін перед загрозою перської навали?

З джерела мудрості

Кліо захоплюється лаконічними висловлюваннями спартанців.

Назустріч 200-тисячній армії Ксеркса Леонід вирушив з 300 спартанцями. Ефори йому радили взяти хоча б тисячу воїнів. Леонід відповів: «Щоб перемогти — і тисячі мало, щоб померти — досить і трьохсот».

Ксеркс відправив до Фермопіл посланця зі словами: «Склади зброю». Леонід відповів: «Прийди, візьми». Посланець сказав: «Божевільний, наші стріли затьмарять сонце». Леонід відповів: «Тим краще, ми будемо битися в тіні».

1. Скористайтесь програмою для розпізнавання фото на своєму смартфоні та знайдіть інформацію про пам'ятник. Дізнайтеся, кому він присвячений та де розташований.
2. Проаналізуйте висловлювання царя Леоніда напередодні битви у Фермопільській ущелині. Про які риси характеру вони свідчать?

Галіявина творчості

Клію вразив подвиг 300 спартанців. Вона дізналася, що в українській історії є подібні героїчні сторінки. Об'єднайтеся у групи. За допомогою інтернет-ресурсів дослідіть, чому з подвигом трьохсот спартанців порівнюють бій під Крутами (залізнична станція поблизу Києва) 1918 року, оборону Донецького аеропорту у 2014–2015 роках. Складіть фотоколаж, присвячений цим подіям. Підпишіть світлини. Результати роботи представте у класі.

Розгляньте постер до фільму «300 спартанців» за покликанням <https://cutt.ly/gwqjMHNe> або за QR-кодом. Як ви думаєте, хто зображений на постері?

3. Завершення персько-грецьких війн

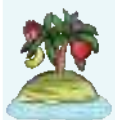
Не зумівши зупинити персів на суходолі, греки підготували флот для відсічі на морі. Вони стягнули кораблі в Саламінську протоку — між **островом Саламін й Аттикою**. Це був продуманий хід, адже греки добре знали мілини і підводні скелі в протоці. Грецькі кораблі називали трієрами. Порівняно з перськими суднами, вони були невеликими, зате легкими й рухливими. Тож коли перські кораблі вступили в бій, то не змогли ухилитися від атак трієрів. Вони розбивались об підводні камені, один об одного, сідали на мілину. Перський правитель із залишками флоту поспішив залишити Грецію.

Близько 50-ти тисяч перських піхотинців залишилися в Середній Греції. Тож у **479 році до нашої ери перське і грецьке військо зійшлися в бою поблизу міста Платеї**. Бій був тривалим, але греки вигнали ворога зі своєї країни. Персько-грецькі війни тривали ще тридцять років. Міста-держави Греції уклали союз, щоб спільно воювати. Невдовзі лідером у цьому союзі стали Афін. Об'єднаний грецький флот успішно воював проти персів біля узбережжя Малої Азії. Хоча й перси неодноразово успішно атакували греків. Супротивники були сильними.

Оскільки битви відбувалися з перемінним успіхом, було вирішено укласти мир. За його умовами, перський прави-

тель визнав незалежність грецьких міст. Перські судна не могли в'їжджати в Егейське море. Так завершилися **персько-грецькі війни**, які тривали упродовж **500–449 років до нашої ери**. Греки довели, що в боротьбі за Батьківщину вони здатні подолати навіть найгрізнішого ворога.

1. Що сприяло перемозі греків у Саламінській битві?
2. Коли відбулася битва біля міста Платеї?
3. Які результати персько-грецьких війн?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що трієра отримала свою назву через розміщення гребців у три ряди з обох бортів корабля? Весла, ймовірно, розташовувались одне над одним у шаховому порядку. Однією трієрою управляло 180 гребців. Довжина корпусу складала 30–40 метрів, а ширина — від 4 до 6 метрів. Під час бою трієра розвивала швидкість до 8-ми морських вузлів (1 вузол = 1,852 км/год). Під час походу використовували один ряд весел. За попутного вітру напинали вітрила. Швидкість у поході складала 4–5 вузлів. Основним тактичним прийомом трієри був таран, який здійснювали носом корабля.

Макет грецької трієри

1. Обчисліть площу трієри, припустивши, що вона мала прямокутну форму.
2. Визначте в км/год, яку максимальну швидкість розвивала трієра під час бою.

§ 37. ДЕРЖАВА АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО. ЕЛЛІНІСТИЧНІ ДЕРЖАВИ

Разом із Кліо розгадайте ребус. Висловте припущення, як розшифроване поняття пов'язане з темою уроку.

1. Передумови зміцнення Македонії

У середині V століття до нашої ери греки відбили атаки персів та спільно вистояли, захищаючи Батьківщину. Однак колись могутня Еллада виснажилася від **постійних внутрішніх війн**. Занепадали території, де велися воєнні дії. Оливкові гаї були вирубані, виноградники — винищені, а посіви — витоптані. Селяни не мали засобів до існування. Міста зазнали руйнувань. Багато людей залишилися без даху над головою. Дрібні ремісники не витримували конкуренції великих майстерень, де раби працювали задарма. Війни порушили торговельні зв'язки всередині країни і з іншими державами. Ослабленням Греції скористалася сусідня з нею Македонія.

Македонія знаходилася на півночі Балканського півострова. Тривалий час вона була невеликою й слабкою країною. **Посилення Македонії пов'язане з правлінням царя Філіпа II**. Він об'єднав країну, почав карбувати власні золоті монети. Створив дисципліновану й добре озброєну армію. Македонське військо успішно підкорювало сусідні території. Філіп II запропонував грекам визнати його владу та здійснити спільний похід проти Перської держави. Деякі міста прийняли його пропозицію й отримали за це щедру винагороду. На бік македонців переходили аристократи, щоб врятувати свої статки. До македонського війська вступали селяни й ремісники. Вони

сподівались отримати землі та багатства. Золото засліпило багатьох греків і затьмарило їхній розум.

Не всі елліни прийняли пропозицію Філіпа II. Проти загарбників рішуче піднялись афіняни. До них приєднались окремі міста-держави Середньої Греції. До боротьби греків надихали промови афінського оратора Демосфена. Він був одним із перших, хто виступив проти завойовників. Вирішальна битва між грецьким і македонським військом відбулася біля міста Херонеї в 338 році до нашої ери, в якій грецька армія була розбита. Вона поступалася македонській озброєнням, дисципліною і чисельністю. Поразка греків означала втрату свободи своєї країни.

1. Що виснажило Елладу?
2. Який правитель сприяв посиленню Македонії?
3. Де й коли відбулася битва, що визначила долю Еллади?

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте золоті монети, які карбував Філіп II. Назвіть 2–3 історичні факти, які можемо дізнатися завдяки монетам. Пригадайте, як називають спеціальну історичну дисципліну, яка вивчає монети. Дізнайтеся, що таке аверс монети, а що таке реверс.

2. Утворення держави Александра Македонського

Підкоривши Грецію, македонський цар Філіп II готувався до Східного походу. Він прагнув завоювати казково багату Перську державу, приєднати нові території і перетворити місцеве населення в рабів. Під час підготовки до походу Філіпа II вбили. Царем став його син **Александр**. Його називають Великим або ж Македонським. Він продовжив справу батька, адже з дитинства мріяв про завоювання і подвиги. Македонське військо у 334 році до нашої ери вторглося в Малу Азію. Просуваючись уздовж узбережжя Середземного моря, воно впевнено підкоряло місто за містом. Якщо хтось чинив опір, то зі сміливцями жорстоко розправлялися. Македонці оволоділи фінікійсь-

кими містами, яким набридла влада персів. Успішним був похід в Єгипет. Александр заснував місто в дельті Нілу, яке назвав своїм ім'ям — **Александрія**. Єгипетські жерці проголосили його богом і коронували як фараона.

З Єгипту македонська армія рушила у Дворіччя, щоб завдати персам вирішального удару. Перський правитель Дарій III готувався до бою. У 331 році до нашої ери два війська зустрілися біля містечка Гавгамели на березі Тигру. Ні слони, ні колісничі із гострими косами не зупинили македонське військо. Більше того, воно оточило персів. Сам Дарій III рятувався втечею. Перемога македонців при Гавгамелах означала крах Перської держави. Усі скарби її володарів стали надбанням македонського правителя.

Здавалося, що на цьому Александр зупиниться. Але він мріяв про світове панування, тож продовжив Східний похід. Проте просуватися далі ставало все важче. Запеклий опір чинили мешканці Середньої Азії. Битва з військом індійського царя Пора теж видалася важкою. Солдати втомилися від затяжного походу, чимало загинуло у боях або від хвороб. Усе це змусило Александра завершити похід. Він повернувся у **Вавилон**, який став столицею держави. У 323 році до нашої ери Александр Македонський помер.

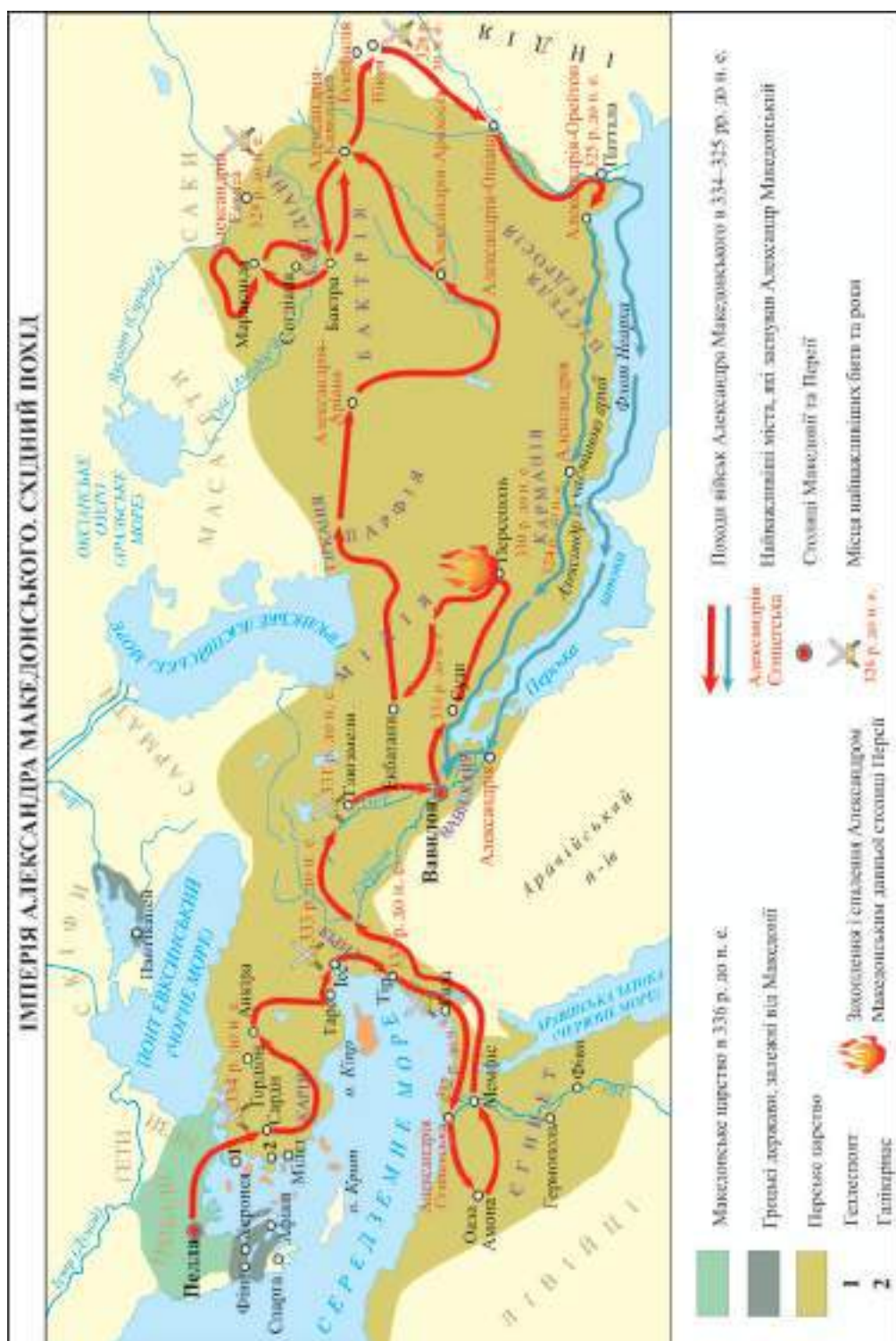
1. Хто став македонським царем після смерті Філіпа II?
2. Які наслідки мала битва при Гавгамелах?
3. Чому Александр Македонський припинив Східний похід?

Барвограй ідей

Разом із Кліо простежте Східний похід Александра Великого за допомогою історичної карти. Обов'язково зверніть увагу на умовні позначення до неї. Дайте відповіді на запитання.

1. Звідки розпочався Східний похід?
2. Поблизу яких міст відбулися основні битви?
3. Чи був задіяний флот під час походу?
4. Які нові міста заснував македонський цар?
5. На яких континентах виникла держава Александра Македонського?
6. Яке місто було столицею новоствореної держави?

3 джерела народної мудрості

Клію із захопленням перечитує висловлювання Александра Македонського та розмірковує над ними. Попрацюйте в парах. Ознайомтеся з висловами великого македонця. Обговоріть їхнє значення. Оберіть із висловів той, котрий вам найбільше до вподоби. Поясніть свій вибір.

- *Батько не залишить мені нічого, що я міг би завоювати!*
- *Філіпу я зобов'язаний тим, що живу, а Аристотелю тим, що живу гідно.*
- *Не можуть існувати два Сонця на небі та два владки на землі.*
- На пропозицію Парменіона перед битвою при Гавгамелах напасти на персів уночі відповів: «Я не краду перемог!»
- На пропозицію Дарія прийняти вигідний мир Парменіон сказав: «Я б погодився, якби я був Александром». На це Александр відповів: «Я б також погодився, якби я був Парменіоном».

Фрагмент Александрової мозаїки, 100 рік до нашої ери

1. На мозаїці Александр Македонський зображений на своєму улюбленому коні. За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся, як звали коня та як юному Александру вдалося його осідлати.

2. Скористайтесь програмою для розпізнавання фото на своєму смартфоні та дізнайтеся, де й коли було знайдено Александрову мозаїку.

3. Елліністичні держави

Держава Александра Македонського охоплювала територію від Балканського півострова на заході до річки Інд на сході. Її площа в результаті Східного походу зросла в двадцять разів і склала понад 5 мільйонів квадратних кілометрів. Вона поєднала цивілізації Стародавнього Сходу та Давньої Греції. Державу Александра Македонського називають імперією. **Імперія** — велика держава, що складається з підкорених країн і народів, об'єднаних під владою одного правителя.

Зі смертю Александра Македонського велич його імперії похитнулася. Країна розпалася на кілька державних утворень. Головними серед них були Македонське, Сирійське та Єгипетське царства. Правила в них колишні соратники й полководці Александра. За походженням вони були греками, тобто еллінами. Тому держави, на які розпалась імперія Александра Македонського, називають елліністичними. Еллінізм — це період в історії Східного Середземномор'я, який тривав від IV століття до нашої ери до 30 року до нашої ери. Його суть — взаємопроникнення традицій античної та східної матеріальної і духовної культур.

У результаті завоювань Александра Македонського відбулося наближення та взаємне збагачення східної й античної цивілізацій. Це явище називають «зустріччю цивілізацій». Правителі елліністичних держав поводити себе як східні володарі: владу передавали у спадок. На їхню честь зводили храми. Водночас на Сході за грецьким зразком будували нові міста. Елліни успішно освоювали нові території. Тут вони поширювали свою культуру й релігію. Грецька мова стала близькою для жителів різних країн: нею писали твори, спілкувалися, видавали закони. Завдяки взаємному впливу східної й античної цивілізацій у країнах Східного Середземномор'я відбулось економічне піднесення й розквіт культури.

1. Що таке імперія? Чи була держава Александра Македонського імперією?
2. Які держави й чому називають елліністичними?
3. Що таке «зустріч цивілізацій»?

Гаявина творчості

Кліо зареєстрована в кількох соціальних мережах. Вона вважає, що соціальні мережі допомагають людям з усього світу спілкуватись, обмінюватись своїми фото й відео. Чи згодні ви з Кліо? Які переваги такого спілкування, а які недоліки? Сформулюйте 2–3 правила безпечної поведінки в соціальних мережах. Створіть в одній із соціальних мереж сторінку Александра Македонського. Розкажіть на цій сторінці про життя великого полководця від його імені. Доповніть свою розповідь ілюстраціями.

§ 38. РОДИНА І ВИХОВАННЯ В ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

Разом із Кліо розгляньте зображення, майстерно виконані давніми греками. Висловіть припущення, яким подіям присвячені малюнки на вазах. Дайте назву зображенням.

1. Сім'я і шлюб

Сім'я — група людей, яка складається з чоловіка, дружини, їхніх дітей та інших близьких родичів, які живуть разом. Щоб створити сім'ю, чоловік і жінка укладають шлюб. Одруження та продовження роду були важливим громадянським обов'язком у Давній Греції. Безшлюбність піддавали загальному осуду, за це навіть штрафували. Укладення шлюбу відбувалось в оселі чоловіка. Під час церемонії співали шлюбні пісні. Щоб отримати захист й опіку богів, наречені робили їм жертвоприношення.

Сім'я в Давній Греції діяла як одне ціле. Спільними були радощі й труднощі. Придбана річ ставала власністю сім'ї. Так само й повернення позики ставало спільною проблемою для всіх. Якщо хтось із членів сім'ї потрапив у халепу — його обікрали, ввели в оману, побили, — то сім'я вимагала відшкодування. Так само відповідали всією родиною за скоєння злочину. Злочинця виганяли за межі держави, але завдану шкоду виплачувала сім'я.

Господарем дому й главою сім'ї вважався чоловік. Зазвичай, чоловік був набагато старшим за дружину. Велика різниця у віці, проживання в оселі чоловіка відразу ставили жінку в залежне становище. Про виховання дітей дбала мати. Водночас батько мав необмежену владу над

дітьми і над їхнім життям. Знатні греки більшу частину дня проводили в місті, займаючись особистими справами. Їхні дружини керували прислугою, наглядали за роботою рабів, вели господарство й домашній бюджет. **Жінки не мали громадянських прав.** Вони не могли управляти державою, не брали участі у виборах, не несли військову службу. Вони не могли відвідувати деякі спортивні змагання й театральні вистави. З дому виходили тільки в супроводі рабинь чи прислужниць і лише з дозволу чоловіка. Жінки простих селян і ремісників працювали поруч із чоловіками, виконуючи важку роботу. Отже, порівняно з чоловіками, жінки мали значно менше прав. Їхнє призначення вбачали в тому, щоб бути хорошими господинями, вірними дружинами й люблячими матерями.

1. Що таке сім'я?
2. Наведіть 2 докази того, що сім'я діяла як одне ціле.
3. Яким було становище чоловіка й дружини в сім'ї?

2. Виховання дітей

Як ви пам'ятаєте, до складу Давньої Греції входили самостійні міста-держави. У кожному з них сформувалися свої особливості виховання дітей. Пропонуємо вам розглянути дві системи виховання. Одна з них склалася у Спарті, а інша — в Афінах. Виховання у Спарті спрямовувалося на підготовку здорового, витривалого й фізично розвиненого воїна, слухняного виконавця наказів. Натомість виховання в Афінах передбачало формування індивідуальності дитини, її духовне і фізичне вдосконалення.

Спартанська держава контролювала життя дитини та її виховання від народження. Батькам повертали лише здорових немовлят, а кволі були приречені на смерть. Від 7 до 18 років хлопчики жили й тренувалися у військових загонах, подалі від рідного дому. Тут вони навчалися не лічби чи письма, а зносити холод і голод, долати труднощі, бути відданими своїй державі і побратимам. Багато часу приділяли спортивним тренуванням і військовій підготовці. Оскільки в Спарті частими були повстання ілотів, то

юнаків залучали до нічних облав на рабів. Так вони проходили екзамен на безжальність. Дівчата теж постійно тренувалися. Вони підтримували фізичну форму, щоб у майбутньому народити здорових дітей.

В Афінах дівчат виховували вдома. Вони вчилися прядіння й ткацтва, допомагали по господарству. Із семи років хлопчики навчалися у приватних школах. Навчання було платним. Не кожна сім'я мала змогу оплатити навчання. У школі навчали читання, письма, лічби. Діти вчилися співу та гри на музичних інструментах. Декламували вірші й поеми, переказували художні твори. У підлітковому віці хлопці займалися фізичними вправами. Вони бігали, плавали, стрибали в довжину, боролися, вправлялись у метанні диска і списа. Згодом юнаки проходили військову підготовку, щоб захистити свою державу та дати гідну відсіч ворогу.

1. Чим відрізнялося виховання у Спарті й Афінах?
2. Назвіть спільну рису виховання хлопців і дівчат у Спарті.
3. Які особливості виховання в Афінській державі?

Барвограй ідей

Розгляньте ілюстрації. Допоможіть Клію визначити, де зображена спартанка, а де — афінянка. Поясніть свій вибір.

Складіть розповідь з 4–5 речень про становище жінок у Давній Греції.

Грецька бігунка.
Бронзова статуєтка,
VI століття до нашої ери

Грецькі ткалі.
Вазопис,
VI століття до нашої ери

3. Житло давніх греків

Давні греки зводили будинки з каменю і цегли. Їх будували одно- й двоповерховими. Оселі знатних та простих греків суттєво відрізнялися. Спільним було те, що стіни будинків наче захищали сімейне життя від сторонніх очей. Двері й вікна усіх кімнат виходили у внутрішній дворик. Натомість з вулиці можна було побачи-

ти лише глухі стіни та зрідка — маленькі віконця. З-посеред грецьких міст найбільш забудованими були **Афіни**. Помешкання споруджували невеликими, з численними надбудовами. Міста з правильним плануванням мали просторіші й комфортніші житла.

Усередині будинок тинькували, тобто штукатурили. Підлога була глиняною чи кам'яною. В оселях знатних греків стіни прикрашали фресками, а підлогу викладали мармуром з мозаїкою. **Фреска** — твір живопису, виконаний водяними фарбами по вологій штукатурці. **Мозаїка** — малюнок, викладений з кольорових камінців, скла, кераміки, шматочків мармуру, які закріплюють у шарі вапна, воску чи цементу. Кімнату освітлювали світильником, куди заливали оливкову олію. У містах користувалися **каналізацією**. Меблів було небагато — лише найнеобхідніші: стіл, стільці, табурети, ліжка й скриня для зберігання одягу.

Будинок заможної грецької сім'ї був великим, але доволі просто облаштованим. Його поділяли на чоловічу й жіночу частини. Чоловіча частина будинку була розташована на першому поверсі. Головною в ній була зала для бенкетів і ділових зустрічей. Жіноча частина розташовувалася на другому поверсі. Тут були спальні кімнати. Діти жили поруч із матір'ю. Також у будинку були комори, де зберігали продукти, кухня, приміщення для рабів. В окремій кімнаті горіло **священне домашнє вогнище**, тож саме тут збиралися всією сім'єю.

1. Які особливості побудови помешкання давніми греками?
2. Як виглядав будинок усередині?
3. З яких кімнат складалося житло?

Гаявина творчості

Кліо вважає, що помешкання може багато «розповісти» про своїх господарів. Тож вирішила здійснити 3-D екскурсію грецькою садибою. Приєднуйтеся і ви. Для цього відскануйте QR-код або зайдіть за покликанням <https://cutt.ly/C0twFTU>.

Під час екскурсії зверніть увагу на 2–3 цікаві деталі й поділіться своїми враженнями від побаченого. Об'єднайтеся в групи і зробіть макет грецького житла. Складіть невеличку розповідь про його мешканців.

§ 39. ТРАДИЦІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ І ДАВНЬОГРЕЦЬКА МОДА

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації — фрагменти давньогрецького вазопису. Визначте, що між ними спільного, а що — відмінного. Придумайте цікаві й влучні назви ілюстраціям. Поміркуйте, як вони пов'язані з темою уроку.

1. Дозвілля

Переклавши основний тягар роботи на рабів, громадяни грецьких міст займалися власним духовним і фізичним розвитком. Багато часу чоловіки та юнаки проводили в гімнасіях. **Гімнасій** — це великий комплекс, до якого входили парк, лазня, басейн, зали для тренувань, навчальних занять і для відпочинку. У гімнасії навчалися читання й письма, слухали лекції відомих учених, дискутували. Водночас тут тренувалися й вдосконалювалися фізично. Чоловіки брали участь у спортивних змаганнях з бігу, стрибків у довжину, боротьби, кулачного бою, метання диска й списа. Ці змагання влаштовували на честь Афіни, Ахілла, Аполлона, Деметри та інших грецьких богів.

Греки залюбки **відвідували театри і храми, займалися мистецтвом, опановували нові науки, розмірковували про життя**. Традиційним було проведення домашніх **бенкетів**. Це була виключно чоловіча розвага. Бенкет розпочинався після заходу сонця й тривав до глибокої ночі. При вході до будинку гостей зустрічали раби. Вони омивали

запрошеним руки й ноги, завітчували їхні голови вінками. На бенкеті насолоджувалися співом і музикою артистів, виступами танцівниць, змагались у влучності, смакували страви. Греки найбільше цінували такі бенкети за можливість досхочу поспілкуватися з цікавими співрозмовниками. Обговорювали державні справи, мистецькі твори, наукові трактати, театральні вистави.

Для громадян своєрідним інформаційним центром була головна площа міста — **агора**. На площі дізнавалися про нові закони, обговорювали останні новини, зустрічалися з приятелями. Поруч із площею був **ринок**, де можна було придбати все необхідне. На ринку торгували продуктами, одягом, зброєю й навіть рабами. Для розваги покупців влаштовували півнячі поєдинки, виступали фокусники й акробати. Натомість день селянина і ремісника починався на світанку й закінчувався дуже пізно. У ньому не було часу для розваг. Прості греки й грекині багато працювали, щоб забезпечити свою сім'ю найнеобхіднішим.

1. Що таке гімнасій? Чи могли жінки відвідувати гімнасій?
2. З якою метою заможні греки влаштовували бенкети?
3. Чому греки любляли відвідувати агору й ринок?

2. Мода

У Давній Греції одяг ткали з **льону** та **вовни**. Одружуючись, грек завжди звертав увагу, чи вміє його наречена прясти й ткати. Льон завозили з Єгипту. Лляні тканини були комфортними для теплої пори. У прохолодні дні надавали перевагу шерстяному одягу. Його ткали з вовни місцевих овець. З часом стало модним шити одяг з китайського шовку та індійської бавовни. Щоправда, ці барвисті, яскраво оздоблені тканини коштували дорого й були доступними для небагатьох.

Як чоловіки, так і жінки носили **хітон** — сорочку з напуском, підперезану поясом. Хітон зшивали по боках з 1–2 прямокутних відрізків тканини, а зверху закріплювали шпилькою чи застібкою. Довжина чоловічої сорочки залежала від віку. Юнаки носили короткий хітон, до

колін, а старші одягали довгий. Жіночий хітон сягав землі, його зав'язували в талії або під грудьми. Поверх хітона накидали **гіматій** — плащ, який залишав відкритим праве плече. Чоловіки також носили **хламиду** — вовняний короткий плащ із застібкою на грудях або правому плечі. Ходили босоніж або носили **шкіряне взуття**, сплетене з ремінців, подібне до сандалів. У прохолодну пору чи в дорогу взували зручні туфлі й черевики.

Спочатку головні убори не носили — через теплий клімат у них просто не було потреби. Інколи накидали на голову частину гіматія. Згодом, щоб захиститися від сонця, вдягали солом'яні капелюхи. Як прикраси жінки носили **золоті й срібні каблучки, браслети, намиста, сережки**. Знатні грекині любили припудритися, підкреслюючи блідість шкіри. Волосся змащували оліями й парфумами. Чоловіки стригли волосся і голили бороди. Жінки мали довге волосся, яке укладали в зачіски за допомогою пов'язок і стрічок.

1. З чого шили одяг у Давній Греції?
2. Назвіть основні елементи одягу та взуття в Давній Греції.
3. Які додаткові прикраси носили грекині?

Барвограй ідей

Розгляньте картину Джона Вільяма Годварда «Стара, стара історія». А як би ви назвали цю картину? Допоможіть Клію правильно визначити елементи грецького одягу на зображених людях: хітон, гіматій, хламиду.

3. Гостинність та їжа

Давні греки відзначалися надзвичайною **гостинністю**. Вони радо зустрічали друзів і сусідів. З теплотою приймали подорожніх. Столики були невисокими, тож їли напівлежачи на спеціальному ложі, спираючись на лікоть. Увесь посуд — глечики, горщики, миски — був **глиняний**.

Так само у великих керамічних посудинах зберігали зерно, олію, вино. Окремі глиняні вироби покривали чорним лаком і розписували. Давній грецький посуд, який зберігся донині, є цінним історичним джерелом. Він відображає світогляд, побут і традиції грецького суспільства.

Харчовий раціон греків залежав від їхнього матеріального становища. М'ясо споживали тільки аристократи. Їли м'ясо тих тварин, яких вважали шкідливими для природи. Свині й кози рили землю, а значить, завдавали шкоду. Тому свинину й козяче м'ясо вживали в їжу. Не їли м'ясо овець, бо з них зістригали вовну, і м'ясо волів, адже вони допомагали в обробітку землі.

Найчастіше споживали **рибу, морепродукти, сир, овочі, фрукти.** З ячменю і пшениці випікали хліб, коржики, булки, додаючи сир або мед. Як гарнір подавали ячмінну кашу чи юшку з капустою, сочевицею, бобами, горохом, нутом. Головною молочною стравою був козячий й овечий сир. Традиційні страви заправляли цибулею, часником, зеленню, оливковою олією, оцтом. Смакували фініками, родзинками, інжиром, солодощами з меду й горіхів. Як десерт споживали курячі й перепелині яйця. Найчастіше пили воду, рідше — молоко. В невеликих кількостях вживали розбавлене водою вино. Людей, які зловживали алкоголем, піддавали осуду й зневажали.

1. Доведіть чи спростуйте думку: «Греки були гостинними».
2. Чому з різних видів м'яса греки споживали в їжу лише свинину й козяче м'ясо?
3. Що з продуктів харчування давніх греків прийнято споживати у вашій сім'ї?

Галевина творчості

У Клію традиційна грецька кухня асоціюється з грецьким салатом. За допомогою інтернет-ресурсів знайдіть рецепт грецького салату та дізнайтеся про його поживну цінність. Приготуйте салат разом із рідними, зробіть фото свого кулінарного шедеву й поділіться світлинами в класі та / або в соціальних мережах.

§ 40. КОЧОВІ ПЛЕМЕНА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ

Разом із Клію розгляньте ілюстрації та висловте припущення, як вони пов'язані з темою параграфа. Наприкінці уроку перевірте правильність припущення.

1. Кочівники на теренах України. Кіммерійці

У давнину спосіб життя людей залежав від того, яке господарське заняття для них було основним. Якщо люди займалися землеробством, то вели осілий спосіб життя. Це означає, що вони постійно мешкали на одній і тій же території. Якщо ж провідним заняттям було скотарство, то люди вели кочовий спосіб життя. Вони переселялися з однієї території на іншу в пошуках пасовиська для худоби.

Упродовж XII століття до нашої ери – IV століття нашої ери тривав ранній залізний вік. Особливістю цього періоду було те, що люди опанували виплавку заліза. Знаряддя праці й зброя, виготовлені із заліза, були значно міцнішими за мідні й бронзові речі. У добу **раннього залізного віку** на півдні України мешкали кочові племена **кіммерійців, скіфів і сарматів**, які прийшли з Азії. Археологи відтворюють їхнє життя за знайденими в похованнях артефактами. Поховання кочових племен називають курганами. Кургани — це високі земляні чи кам'яні округлі насипи над могилами. Що чим вищим був насип, то тим більше подвигів чи заслуг мав похований. Давньогрецький історик Геродот описав життя кіммерійців, скіфів та сарматів у книзі «Історія».

Кіммерійці — кочові племена, котрі мешкали в Північному Причорномор'ї в IX–VII століттях до нашої ери. Вони першими на території українських земель почали добувати

залізо із руди. Основою господарства кіммерійців було конярство. Зі стадами коней вони пересувалися на великі відстані. Поселення, які створювали кіммерійці, були тимчасовими й не збереглися. Давньогрецький поет Гомер згадував про кіммерійців у поемі «Іліада».

1. Від чого залежав спосіб життя людей у давнину?
2. Які кочові племена заселяли Північне Причорномор'я в добу раннього залізного віку?
3. Хто першим почав добувати залізо на території України?

3 джерела народної мудрості

Клію любить читати. Вона вважає книги джерелом мудрості. Читаючи поему «Одіссея», вона натрапила на згадку про кіммерійців. Розгляньте зображення поруч із рубрикою та прочитайте уривок поеми. Назвіть 2–3 історичні факти, які з них можна дізнатися. До якого виду історичних джерел належать зображення та поема?

Кіммерійці. Розпис на вазі
VI століття до нашої ери

Уривок з поеми «Одіссея» давньогрецького поета Гомера, VIII століття до нашої ери

«Зайшло сонце, і вкрила темінь усі шляхи, а корабель наш досягнув меж океану. Там народ і місто людей кіммерійських, оповиті імлою і хмарами; і ніколи промені осяйного сонця не зазирають до них».

2. Скіфи. Велика Скіфія

Упродовж VII–III століть до нашої ери на півдні України панували **скіфи**. Вони витіснили кіммерійців у Малу Азію і Крим. Скіфи першими на території України створили державу — **Велику Скіфію**. Вона виникла у V столітті до нашої ери. Крім самих скіфів, тут жили також місцеві племена, які потрапили в залежність від кочівників.

Скіфи займалися скотарством, підкорені місцеві племена — рільництвом. У курганах археологи знайшли чимало золотих прикрас скіфської доби, що свідчить про високий рівень розвитку ювелірного мистецтва. Зокрема, у кургані Товста Могила знайшли золоту нагрудну прикрасу —

пектораль; у кургані Солоха — унікальний золотий гребінь. Для мистецтва скіфів характерне панування «звіриного стилю», тобто зображення тварин.

Близько 514 року до нашої ери скіфи дали відсіч перському війську Дарія I і здобули славу переможних. Піднесення Великої Скіфії пов'язане із царем Атеєм у IV столітті до нашої ери. Він карбував власні монети. Загинув у битві проти македонського царя Філіпа II. Пізніше племена сарматів витіснили скіфів у пониззя Дніпра і Крим. Там вони створили державу Мала Скіфія. Її столицею було місто Неаполь Скіфський (нині на території Сімферополя).

1. Як називали першу державу на території України?
2. Назвіть господарські заняття скіфів.
3. Який правитель сприяв піднесенню Великої Скіфії?

Барвограй ідей

Клію розглядала карту «Велика Скіфія». Раптом вона із подивом зауважила, що в давнину річки й моря мали інші назви. З'ясуйте, як називали Дністер, Південний Буг, Дніпро, Чорне й Азовське моря. Дослідіть за допомогою інтернет-ресурсів значення цих назв. Про що свідчить грецьке походження назв річок та морів? Складіть 2–3 запитання до карти. Зачитайте їх у класі.

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте золоті прикраси зі скіфських курганів. Назвіть 2–3 історичні факти, які можемо дізнатися завдяки цим археологічним знахідкам. Визначте їхній вік. Дізнайтеся, хто з археологів знайшов ці унікальні артефакти й де зберігаються знахідки.

Золотий гребінь
із кургану Солоха,
кінець V – початок IV століття
до нашої ери

Золота пектораль
із кургану Товста Могила,
IV століття до нашої ери

3. Сармати. Землеробські племена Середнього Подніпров'я

Сарматські племена з'явилися у степах України в III столітті до нашої ери. Вони мешкали тут упродовж 600 років. Як і всі кочівники, сармати займалися скотарством. Змінюючи пасовиська, пересувалися у критих візках — кибитках. Уславилися як добре озброєні й дисципліновані воїни. До речі, дослівно «сармат» означає «оперезаний мечем». Основою війська була важка кіннота. Із заліза вони виготовляли захисні обладунки-панцирі й зброю. **В бою застосовували лук зі стрілами, аркани, довгі мечі, списи.** Довжина списів сягала 4,5 метрів. Брала участь у війнах із задунайськими провінціями Римської імперії.

Сармати жили племенами. Кожне плем'я мало свою назву: алани, язиги, роксолани тощо. **Особливістю їхнього устрою було панування жінок у суспільстві — матріархат.** За легендою, сармати вели свій родовід від войовничих амазонок, які одружилися зі скіфами. Сарматки вправно

їздили верхи й майстерно володіли зброєю. Вторгнення германських племен готів суттєво послабило сарматів. Навала гунів у 375 році призвела до остаточного завершення сарматського періоду в давній історії України.

Кочівники активно освоювали Північне Причорномор'я і Кримський півострів. Їхніми найближчими сусідами були **землеробські племена в Середньому Подніпров'ї**. Приміром, сусідами кіммерійців були носії чорноліської археологічної культури, а сарматів — зарубинецької культури. В одній державі зі скіфами-кочівниками та царськими скіфами мешкали місцеві племена. Вони були включені до Великої Скіфії, й відтоді їх називали скіфами-землеробами та скіфами-орачами. Для обробки ґрунту землероби почали застосовувати залізний плуг. Завдяки цьому вдалось обробляти більше землі й отримувати більше врожаю. Вирощували пшеницю, жито, ячмінь, просо. Землеробські племена також займалися тваринництвом і ремеслами. Їхні поселення нині прийнято називати городищами. Окремі городища були центрами обробки металів.

1. Яку зброю використовували сармати в бою?
2. Що було особливістю устрою сарматів?
3. Хто були сусідами грецьких колоністів і степових кочівників у Середньому Подніпров'ї?

Галевина творчості

Батьки Клію часом називають доньку фантазеркою та мрійницею. Вся справа в тому, що в неї багата уява. Коли Клію читає, то уявляє людей та події, про які розповідається в книжці. А інколи сама домислює завершення розповіді. Пофантазуйте разом із Клію. Складіть історичну оповідку з 5–6 речень про життя сармата й сарматки, зображених на ілюстрації. Як їх звали? Як вони господарювали? З ким воювали? Про що мріяли, а що їх непокоїло? Як відпочивали? Проілюструйте свою розповідь малюнком.

Наукова реконструкція
зовнішнього вигляду
сарматки й сармата
за останками
в могильниках

§ 41. ОСЕРЕДКИ ГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Разом із Кліо розгляньте світлини. Висловте припущення, які пам'ятки на них зображені. Скористайтеся програмою для розпізнавання фото на своєму смартфоні та знайдіть інформацію про ці пам'ятки.

1. Поява грецьких колоній на теренах України

Як ви пам'ятаєте, велика грецька колонізація тривала упродовж VIII–VI століть до нашої ери. Колонізація була зумовлена зростанням чисельності населення, нестачею землі й сировини, зубожінням селян і ремісників. Греки заснували колонії в Європі, Азії, Африці. Багато грецьких поселень виникли на північному узбережжі Чорного моря й на півострові Крим. Ймовірно, саме тому греки називали Чорне море «Понт Евксинський», тобто «Гостинне море».

Першу грецьку колонію на теренах України заснували в середині VII століття до нашої ери. Назвали її **Борисфен** — саме так греки йменували річку Дніпро. Поселення знаходилося на острові Березань, поблизу гирла Дніпра. Особливо значимими грецькими колоніями були: **Тіра**, **Ольвія**, **Херсонес Таврійський**, **Пантікапей**, **Феодосія**, **Керкінітида** (знайдіть їх на карті, що на сторінці 193). Більшість колоній заснували вихідці з Мілета. Кожне місто було самостійною державою. Близько 480 року до нашої ери виникло **Боспорське царство (Боспор)**. Воно об'єднало понад 20 грецьких міст у Криму, підкорило своїй владі місцеві племена. Столицею царства стало місто Пантікапей.

У розвитку грецьких міст розрізняють два періоди. **Перший період** тривав упродовж VII–I століть до нашої ери. Колонії були тісно пов'язані зі своїми метрополіями, тобто грецькими містами-засновниками. **Другий період** охоплює I століття до нашої ери — III століття нашої ери. Саме тоді Римська імперія підкорила грецькі колонії. Завдяки великій грецькій колонізації на нові території було поширено здобутки античної культури.

1. Чому греки називали Чорне море «Гостинне море»?
2. Які грецькі міста-держави на території України вам відомі?
3. Назвіть два періоди в історії грецьких міст-держав.

Барвограй ідей

Кліо провела невеличке дослідження щодо грецьких колоній на теренах України. Вона з'ясувала походження їхніх назв та їхнє місцезнаходження. Результати своєї роботи Кліо оформила у вигляді таблиці. Складіть 3 запитання до таблиці і задайте їх однокласникам й однокласницям.

Назва колонії	Що означає назва	Місце розташування	Сучасний населений пункт
Борисфен	За назвою річки Дніпро	Острів Березань	—
Тіра	За назвою річки Дністер — Тірас («швидкий»)	На березі Дністровського лиману	м. Білгород-Дністровський (Одеська обл.)
Ольвія	«Щаслива»	Узбережжя Південнобузького лиману	с. Парутине (Миколаївська обл.)
Херсонес	«Півострів»	На невеликому півострові між двох бухт у Криму	м. Севастополь (АР Крим)
Пантікапей	«Рибний шлях»	На березі Керченської протоки	м. Керч (АР Крим)

Феодосія	«Богом дана»	На південно-східному узбережжі Криму	м. Феодосія (АР Крим)
Керкінітида	Від слова «каркінос» — «рак» або за іменем засновника — Каркіна	На західному узбережжі Криму, мис Карантинний	м. Євпаторія (АР Крим)

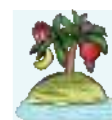
2. Особливості розвитку грецьких колоній

Колонії швидко розросталися й розвивалися. Їхня площа складала від 20 до 100 гектарів. Забудову міста здійснювали за **грецьким зразком**. Простежувалося чітке й регулярне планування кварталів міста. Археологи виявили оборонні стіни, житлові квартали, громадські споруди, ремісничі майстерні, виноробні, гончарні печі. У містах функціонувала система водопостачання.

Поширеними були **різноманітні ремесла**. Займалися обробкою заліза, каменя, дерева й кісток. Ліпили вироби з глини. Вичиняли шкури тварин. Виготовляли ювелірні прикраси. Займалися виноробством. В окремих містах, зокрема у Феодосії й Пантікапеї, розвивалося суднобудування. Місцеві жителі наймалися у флот. На околицях міст засівали поля, садили городину, виноградники й вирощували сади. Греки були успішними рибалками. Рибу солили й в'ялили.

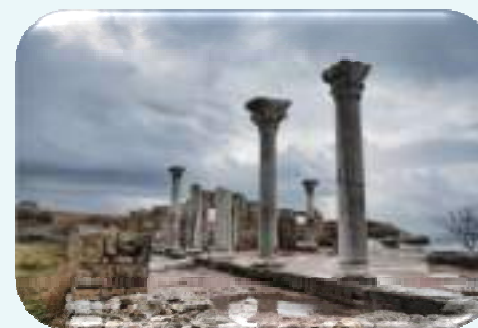
Міста вели жваву **торгівлю** з материковою Грецією, Малою Азією, Єгиптом. Особливим попитом користувалися зерно та риба, привезені з причорноморських колоній. Натомість у колонії завозили оливкову олію, тканини, зброю, кераміку, предмети розкоші. Міста карбували власні монети. Більшість населення складали греки, але поруч з ними жили скіфи, сармати, таври та інші племена.

1. Назвіть 2–3 особливості забудови грецьких міст.
2. Які господарські заняття мешканців колоній?
3. Що вивозили з грецьких колоній, а що завозили?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що у 2013 році Херсонес був включений до Світової спадщини ЮНЕСКО? Історія міста тісно пов'язана з історією Давньої Греції, Давнього Риму, Візантійської імперії і Русі. До прикладу, в 988 році тут охрестився київський князь Володимир Великий. У результаті набігів Золотої Орди, наприкінці XIV століття місто було зруйновано. В 1783 році поруч із руїнами давнього міста виникло поселення Ак'яр, яке згодом перейменували в Севастополь.

Херсонес Таврійський.
Сучасний вигляд

1. *Попрацюйте в парах. Дослідіть, як змінювалася назва міста упродовж історії.*
2. *Що на ілюстрації вказує на грецьке походження міста?*

3. Культура давньогрецьких міст

Грецькі колонії на північному узбережжі Чорного моря стали осередками **культурного розвитку**. Греки володіли письмом, активно розвивали знання з історії, географії, філософії, медицини. Зокрема, в Ольвії побував «батько історії» Геродот. Будівництво міст сприяло розвитку живопису, скульптури й архітектури. Будівлі прикрашали мозаїками, скульптурами, в тому числі й теракотовими. Популярними були вазопис, різьба по дереву і кістці. Громадяни міст відвідували театри в Ольвії, Тірі, Пантікапеї. Захоплення мистецтвом греки поєднували із заняттями спортом. Особливу увагу надавали фізичній підготовці й спортивному вихованню юнаків.

Мешканці колоній поклонялися **грецьким богам**. У кожному місті будували храми на честь богів: Зевса, Афіни, Аполлона, Деметри й інших. Із поширенням впливу Римської імперії почали поклонятися римським

богам, вшановувати римських імператорів. У перших століттях нашої ери поширилося християнство.

У результаті великої грецької колонізації на терени України було привнесено античні державотворчі традиції і демократичний устрій. Поширилося **містобудування**. Греки сприяли господарському освоєнню Північного Причорномор'я, розвитку землеробства та ремесел на цій території. На українських теренах поширено здобутки античної культури. Водночас грецька культура збагатилася культурними надбаннями місцевих племен.

1. Які особливості культурного розвитку грецьких колоній?
2. Кому поклонялися мешканці колоній?
3. Назвіть 2–3 наслідки грецької колонізації Північного Причорномор'я.

Галіявина творчості

Кліо любить мандрувати. Вона запрошує вас у віртуальну мандрівку до грецьких міст-держав з вашого населеного пункту. Об'єднайтеся в мінігрупи й за допомогою Google-карти прокладіть найбільш оптимальний маршрут до Тіри, Ольвії, Херсонеса, Феодосії, Пантікапея, Керкінітиди. Оберіть одне з цих античних міст та складіть рекламу для туристів, що цікавого тут можна побачити. За допомогою програми для розпізнавання фото на своєму смартфоні дізнайтесь, які саме артефакти відображено на ілюстраціях.

§ 42. ОСВІТА І НАУКА В ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

Разом із Кліо розгляньте колаж. Ознайомившись із текстом параграфа, дайте йому назву.

1. Письмо. Освіта

У IX–VIII століттях до нашої ери греки склали **абетку** на основі фінікійського алфавіту. Вона мала двадцять чотири літери для голосних і приголосних звуків. Писали стилем — загостреною з одного боку паличкою — на дерев'яних дощечках, покритих тонким шаром воску. Її зворотним, тупим боком стирали написане, якщо допускали помилки. Для письма використовували також папірус. Його згортали в сувої і вкладали в циліндричний чохол. Таку книгу називали «бібліоном», бо папірус привозили з міста Бібл. Звідси походить слово «Біблія», що грецькою означає **книга**.

Грецька школа. Малюнок на вазі

Діти вільних греків відвідували школу із семи років. Їх супроводжував **раб-педагог**, що означає «той, хто водить дітей». Учні навчали читати, писати, рахувати, співати, танцювати, грати на музичних інструментах —

кіфарі, флейті та інших. Обов'язковим було вивчення напам'ять уривків із поем «Іліада» та «Одіссея». Досягнувши дванадцяти років, юнаки, крім звичайної школи, відвідували ще й школу гімнастики — **палестру**. Тут їх навчали бігати, стрибати в довжину і висоту, метати диск і спис, боротися. З досягненням вісімнадцятирічного віку, греки вивчали військову справу. Юнак проводив два роки у військовому таборі, де навчався: володіти списом і мечем, битися в єдиному строю, метати дротики, стріляти з лука. Ставши дорослими, греки не припиняли занять гімнастикою та фізичними вправами, бо кожен вільний еллін зобов'язаний був піклуватися про своє фізичне здоров'я і красу тіла.

Дівчата шкіл не відвідували. Елліни вважали, що вони повинні бути покірними дружинами й хорошими матір'ями. Цінувалися такі риси характеру жінки, як скромність, підпорядкування волі батька, а потім чоловіка, уміння господарювати. Тому дівчаток навчали вдома **рукоділья та домогосподарства**. Єдиною державою Греції, що піклувалася про їхню освіту, була Спарта.

1. Коли виникло грецьке письмо?
2. Чого навчали греків у школах?
3. Як ставились елліни до навчання дівчаток?

Барвограй ідей

Складіть три запитання до свого ровесника-учня грецької школи і запишіть їх у зошит.

2. Наукові знання

Давні греки уславилися своїми **науковими знаннями**. Тут було чимало людей, котрі присвятили життя пошукам відповіді на запитання: «Як влаштований навколишній світ?» Їх називали **філософами** — «любителями мудрості». Учені досліджували природу і зробили важливі відкриття. Грецькі філософи першими висловили думку, що світ складається з крихітних, невидимих оку частинок — атомів. Вони стверджували, що зірки — це величезні розпечені маси речовини, що Місяць не світить сам, а лише відображає промені Сонця. Філософи проводили свої заняття з учнями у формі бесід і суперечок — диспутів.

Греки любили **історію** і цікавилися нею. Саме грецького вченого **Геродота** називають «батьком історії». Щоб зібрати достовірну інформацію для своєї праці, Геродот багато мандрував. Побував і у Скіфії, кілька місяців прожив у місті Ольвії. Розповіді місцевих мешканців і його власні спостереження стали основою праці «**Історія**». Вона починається словами: «Геродот з Галікарнаса зібрав і написав ці відомості, щоб минулі події з плином часу не пішли в забуття і великі та подиву гідні діяння як еллінів, так і варварів не лишилися в безвісті». В «Історії» докладно описано не лише перебіг персько-грецьких воєн, а й минуле народів, що брали в них участь. Іншим відомим істориком був **Фуکید**, котрий командував афінським флотом під час війни між Афінами і Спартою. Вчений залишив докладний опис цієї війни. Греки були добре обізнані з **географією** і вміли складати карти. Землю вони представляли у формі круглого острова, оточеного нескінченним океаном. У центрі розташовувалося Середземне море, яке ділило Землю на дві частини — північну і південну.

Розвитку **математики** сприяли практичні потреби еллінів. Грецькі вчені знали, як виміряти висоту будівлі за його тінню, вміли передбачати сонячні і місячні затемнення. Найвідомішим математиком був **Піфагор**, котрий склав таблицю множення і зробив багато інших відкриттів. Високого рівня розвитку досягла **медицина**.

Найвидатнішим давньогрецьким лікарем був **Гіппократ**. Він учив, що хвороби треба не лікувати, а допомагати організму самому долати їх. Гіппократ написав наукові праці про користь правильного харчування і дієти, про ліки, про операції. Вважав, що лікувати хворих потрібно для їхнього блага, утримуючись від завдавання їм будь-якої шкоди. Його клятва і сьогодні є моральним кодексом лікарів усього світу.

1. Які відкриття зробили грецькі філософи?
2. Про кого і про що писав Геродот?
3. У яких галузях знань здійснили відкриття Піфагор і Гіппократ?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що видатними філософами в Афінах у V–IV століттях до нашої ери були Сократ, Платон та Арістотель? Сократ не записував своїх думок. Але про його вчення написав найкращий учень мислителя — філософ Платон, котрий навчав у гаю, присвяченому знаменитому героєві Академу. Тому школа Платона отримала назву «академія». Це слово збереглося й понині. Так називають вищий науковий або навчальний заклад. Сократ говорив: «На світі є тільки одне благо — це знання і є лише одне зло — незнання». Сократ повторював, що сам він їсть, щоб жити, а дехто живе, щоб тільки їсти. Учень Платона був Арістотель. Його філософську школу називали лікей (ліцей). Пояснюючи свій предмет, він мав звичку прогулюватись, а учні йшли за ним. Якщо учень не встигав за вчителем, відставав, то він пропускав його пояснення. Звідси походять сучасні вирази: «встигати в навчанні» або «відставати в навчанні». Про навчання Арістотель висловлювався так: «Коріння його гірке, зате плід солодкий». Він був учителем великого полководця Александра Македонського.

Поміркуйте над висловлюваннями афінських філософів. Чи є вони актуальними тепер?

3. Світ науки доби еллінізму

Навчання дітей у цей час займало важливе місце. Учні отримували освіту в **початкових школах**. Як і раніше, раб-педагог наглядав за дітьми і попереджував їхні пустощі. Учитель писав зразок, а учні по кілька разів переписували доти, поки не допускали жодної помилки. На окремих табличках школярів, знайдених археологами, зроблені

написи виховного характеру: «Будь старанним, хлопчику, щоб тебе не побили». У школах були вже й навчальні посібники, моделі геометричних фігур, ящики з піском для вправ з креслення, таблиці з прикладами на вправи з чотирма арифметичними діями.

Наука доби еллінізму поєднала напрацювання **грецької і східних цивілізацій**. Науковою столицею стала **Александрія Єгипетська**, в якій було засновано **мусейон** — установу на зразок університету чи дослідницького центру. Найвидатніший учений епохи еллінізму — математик, механік та фізик **Архімед** із міста Сиракузи. Йому належить велика кількість інженерних винаходів: «архімедів гвинт» для підняття води, що застосовувався для поливу полів; планетарій — модель небесної сфери, що дозволила простежити рух небесних тіл; потужні важелі, за допомогою яких мешканцям міста вдавалося протягом тривалого часу стримувати натиск ворогів і завдавати їм значної шкоди. **Аристарх Самоський** висунув гіпотезу, згідно з якою не Сонце та планети обертаються навколо Землі, як вважали раніше, а Земля та планети обертаються навколо Сонця. Основи **геометрії** сформулював **Евклід**.

Учені-філологи, які працювали в **Александрійській бібліотеці**, склали каталоги її книжкових багатств, досліджували та зіставляли рукописи з метою визначення їхньої правдивості, писали коментарі до творів літератури. **Плутарх** — грецький філософ, біограф — є автором праці «Порівняльні життєписи», в якій він виклав біографії героїв та правителів Давньої Греції і Давнього Риму.

1. Чого навчали в школах?
2. У яких галузях знань зробили відкриття Архімед, Евклід?
3. Про кого йдеться в праці Плутарха? Як назвав її автор?

Галія творчості

Клію запропонувала вам записати в зошит відомі афоризми давніх греків: «Стримуй язик. Не говори про інших погано, щоб не почути про себе ще гіршого», «З чужої біди не глузуй. Старших шануй», «Мертвих не лай», «Нічого надміру, усе — в міру». Який вам сподобався найбільше? Напишіть невеликий твір-роздум.

§ 43. РЕЛІГІЯ. МІФОЛОГІЯ. ОЛІМПІЙСЬКІ ІГРИ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Як вони пов'язані з назвою параграфа?

1. Релігійні вірування еллінів

Релігія давніх греків — **язичництво**. Елліни були впевнені, що їхнім життям керують добрі і злі боги, які створили світ. Вони поставали могутніми, фантастичними істотами, котрі мешкали в палаці на горі Олімп, розташований у провінції Фесалія. Палац спорудив бог підземного вогню **Гефест**. Хмари ховали богів від людей. Окрім олімпійських, були ще й лісові боги-сатири у вигляді козлоногих людей, вкритих шерстю. Натомість богинь тінистих лісів і джерел уявляли гарними дівчатами і називали німфами.

Грецькі боги були добрими і злими. Свої успіхи і поразки елліни пояснювали божою волею. Греки поклонялися богам, які уособлювали сили природи й опікувалися долями людей. Найшанованіші з них: **Зевс** — повелитель грому, блискавок; **Гера** — його дружина, покровителька домашнього вогнища; богиню мудрості називали **Афіною**, богиню землі — **Деметрою**; покровительку живої природи — **Артемідою**; богиню краси — **Афродітою**; покровителя мистецтв — **Аполлоном**, війни — **Аресом**, правосуддя — **Фемідою**, моря — **Посейдоном**.

Парфенон.
Храм, присвячений богині Афіні, покровительці міста і всієї Аттики

Використовуючи інтернет, складіть розповідь про історію спорудження храму.

Для відправлення релігійних культів греки споруджували **храми**, які зазвичай розташовували на підвищенні, у мальовничому місці. У них розміщували скульптури божеств. Релігійні обряди в Давній Греції були вкрай прості, і їх могли виконувати будь-які люди. Це жертвоприношення й молитви, що відбувалися, здебільшого, у храмах.

1. Чому головних грецьких богів називали «олімпійськими»?
2. Назвіть головних грецьких богів.
3. Де відправляли релігійні культу елліни?

Барвограй ідей

Кліо розпочала створювати віртуальний проєкт «Портретна галерея грецьких богів». Долучіться і ви до його формування. Додайте в галерею шість богів еллінів, яких, на вашу думку, найбільше шанували греки. Запишіть їхні назви та поясніть свій вибір. Розмістіть власний варіант проєкту в «Інстаграм» чи іншій соціальній мережі.

2. Міфологія. Література. Театр

Напевно, ви чули вислови: «сізіфова праця», «танталові муки», «прокрустове ложе», «авгієві стайні», «троянський кінь», «яблуко розбрату». Ці та багато інших крилатих виразів прийшли до нас із міфів давніх греків. У них елліни поєднували правдиве і вигадане, вірили в перемогу добра над злом, захоплювалися героями, їхніми перемогами і співчували їхнім поразкам.

Алкей і Сапфо. Вазопис з острова Сицилія

Значний доробок залишили нащадкам літератори Давньої Греції. Візитівкою античної літератури стали «Іліада» та «Одіссея» Гомера. Грецькі автори створювали **драматичні та поетичні твори**. Традиції Гомера продовжив **Гесіод**. У поемі «Теогонія» він виклав міфологічні уявлення про походження богів та устрій світу. Популярністю користувалися ліричні вірші поетки **Сапфо**. «Жереб мені випав такий: серцем палким любити ласку весни. Розкіш,

красу. Сонце ясне. Проміння», — писала авторка. Вона за-
снувала **школу**, в якій навчала дівчат різних наук, співів,
музики. Сапфо називала її «будинок муз». Мешканці міста
Мітилені викарбували її зображення на своїх монетах.

Досягненням грецької культури став **театр** (з грецької
— «місце для видовищ»). Він виник зі святкувань на честь
бога вина Діонісія. Учасники дійства були одягнені в
шкури. Звідси пішла назва **трагедія** («пісня цапів»).
Трагедії і комедії користувались особливою популярністю
серед еллінів. Визначними майстрами трагедій були **Есхіл**,
Софокл, **Евріпід**. П'єси Есхіла «Перси» і «Прометей прику-
тий» прославляли мужність і героїзм. П'єса Софокла «Цар
Едіп» зображала громадянина, котрий інтереси свого
поліса ставить вище за особисті. У трагедії Евріпіда «Ме-
дея» йдеться про нелегку жіночу долю в тогочасному
суспільстві. Неперевершеним майстром комедій був
Арістофан. У його п'єсах показане життя простих людей,
їхні хороші і погані вчинки. Трагедії і комедії грецьких
драматургів і сьогодні ставлять на сценах багатьох театрів.

1. Про кого й про що йшлося в міфах Давньої Греції?
2. Доповніть речення: «Поетка Сапфо ...».
3. Назвіть авторів грецьких трагедій і комедій.

Барвограй ідей

Клію запропонувала вам згадати міфи Давньої Греції. Який
вам найбільше подобається? Запишіть у зошиті, чому саме цей
міф ви вибрали, використовуючи алгоритм:

- «Мене схвилювала розповідь про ...».
- «Вважаю, що варто було б ...».
- «Хочу порекомендувати однокласникам / однокласницям ...».
- «Мені запам'ятався крилатий вислів ...».

3. Олімпійські ігри

У Давній Греції на честь перемоги в битві чи іншій
важливій події відбувалися спортивні змагання. Найбіль-
шою популярністю користувались **Олімпійські ігри**, при-
свячені богу Зевсу Олімпійському, на які прибували спорт-
смени з усієї Греції. Початком Ігор вважають **776 рік до**
нашої ери, коли офіційно було зафіксоване ім'я першого

їхнього переможця, жреця з Еліди — **Коройба**. Змагання
відбувались один раз на чотири роки. Учасниками Ігор
були вільні греки — чоловіки і юнаки, — які не порушу-
вали закон, глядачами — лише чоловіки. Жінкам, за ви-
нятком однієї — жриці храму богині Деметри, — забороня-
ли брати участь і бути присутніми на змаганнях. На Ігри
вболівальники прибували не тільки з Греції, а й із коло-
ній. Навколо міста Олімпія виростало ціле місто з наметів.

На час Ігор, які тривали п'ять днів, **при-
пиняли війни й оголошували «священний
мир»**. Змагалися спортсмени в п'ятиборстві,
боротьбі, перегонах на колісницях, кулачних
боях, згодом — у метанні диска, списа.

В останній день змагань переможці,
котрих називали **олімпіоніками**, одержували
вінки із гілок священної маслини та пальмову
гілку. Їх вшановували не менше, ніж відомих
полководців та політиків. Серед учасників і
переможців Олімпійських ігор були відомі
особистості: Піфагор, Демосфен, Демокріт,
Платон, Арістотель, Сократ, Гіппократ.

Скульптура
Мирона
«Дискобол»,
V століття
до нашої ери

1. Коли відбулися перші Олімпійські ігри?
2. У яких видах спорту змагались олімпійці?
3. Назвіть учасників і переможців Олімпійських ігор серед
відомих грецьких учених і мислителів.

Острівець цікавинок

Чи знаєте ви, що 6 квітня 1896 року, у день незалежності
Греції, в Афінах на стадіоні «Панатінаїкос» король Георг
Глюксбург оголосив про офіційне відкриття перших міжнародних
Олімпійських ігор сучасності? Вони були відроджені зусиллями барона
П'єра де Кубертена і привернули увагу 243 спортсменів з 14 країн, які
протягом тижня розіграли 43 комплекти нагород.

Чому перші Олімпійські ігри сучасності відбулися саме в Греції?

Галевина творчості

Клію запропонувала вам написати коротке оповідання від
імені учасника (або переможця, або глядача) Олімпійських ігор у
Давній Греції.

§ 44. МИСТЕЦТВО АНТИЧНОЇ ГРЕЦІЇ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Визначте, що їх об'єднує.

Колос Родоський

Александрійський маяк

1. Архітектура

Архітектори Давньої Греції увічнили свої імена, розбудувавши міста, створивши шедеври світової архітектури. Більшість населення Давньої Греції проживала в містах, які розбудовувала так, щоб вони були комфортними для їхніх мешканців. Усталилося чітке планування міста. Воно поділялося на кілька частин: громадський центр, житловий і промисловий райони, у приморських містах — портовий район. Вулиці перетиналися під прямим кутом.

З-поміж громадських будівель переважали храми. Їх облаштовували на зразок жител простих смертних, але більш витонченими і багатшими. Греки повинні були почуватися в них затишно. Таким став храм бога Зевса в Олімпії. Одна з найвідоміших архітектурних пам'яток — комплекс будівель на Афіньському акрополі. Вражав досконалістю архітектурних форм Мавзолей — усипальниця Мавзола — правителя області Карія в Малій Азії. У будівництві сформувалося кілька ордерів — архітектурних стилів. Доричний стиль виник найраніше. Його батьків-

щиною була Спарта. Щоб споруда виглядала масивною, колону прорізали на невеликі жолоби. Верхня частина колони — капітель — складалася з розширеного догори конуса і подушки. Іонічний стиль виник згодом у грецьких містах Іонії, на узбережжі Малої Азії. Він був вишуканіший, порівняно з доричним. Капітелі його колон були схожі на аркуш пергаменту, покладений зверху. На основі іонічного сформувався коринфський стиль, капітелі якого мали вигляд букета квітів. До сьогодні дійшло багато давньогрецьких пам'яток.

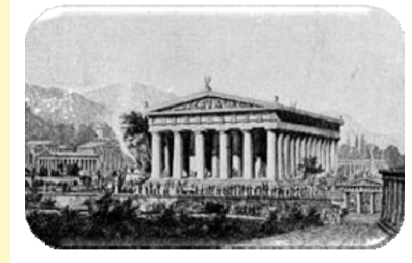

Галерея творчості

Розгляньте ілюстрації. Віднайдіть елементи архітектури, які використані в обох спорудах.

Афіньський акрополь. Визнаний об'єктом Світової спадщини ЮНЕСКО

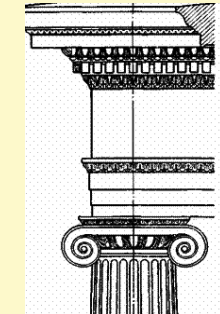
Храм Зевса. Реконструкція XIX століття

Розгляньте ілюстрації. Чи відповідають ваші враження від капітелей тому, що описано про них у підручнику?

Капітелі

дорична

іонічна

коринфська

Найвідомішою архітектурною спорудою доби еллінізму був Александрійський маяк, споруджений архітектором

Состратом із Кніда на острові Фарос при вході в Александрійський порт. Його висота сто п'ятдесят метрів. У ньому були закладені технічні новинки: систему підняття палива для вогнища маяка, дзеркала, які відбивали світло на велику відстань, пристрої для подання звукових сигналів морякам у туманну погоду.

1. Як планували давні греки забудову міст?
2. Назвіть визначні архітектурні споруди Давньої Греції.
3. Які функції виконував Александрійський маяк?

Барвограй ідей

Кліо вразила архітектура Давньої Греції, і вона вирішила детальніше ознайомитися з творчістю грецьких будівничих. Їй трапились імена зодчих: Іктіна, Каллікрата, Гіпподама Мілетського, Мнесікла, Філона Афінського. Скориставшись інтернет-ресурсами, допоможіть Кліо віднайти їхні творіння. Запишіть у зошиті назви архітектурних споруд, створених цими майстрами.

2. Давньогрецька скульптура

Грецькі скульптори створили роботи, що й досі вражають своєю красою і довершеністю. Основною темою еллінського мистецтва було зображення **людини** — сильної, енергійної і, водночас, повної гідності, бійця і переможця, вільного громадянина. Митці намагалися передати внутрішній світ людини.

Майстри використовували для своїх робіт різний матеріал — дерево, вапняк, мармур, бронзу. Найбільш ранніми скульптурами були **куриси** — статуї юнаків-атлетів, котрі уособлювали мужнього героя чи воїна. Жіночий аналог куриси — **кора**.

Одним із найобдарованіших грецьких скульпторів того часу був **Фідій** — автор величних статуй **богині Афіни-Парфенос (Діви)**, розміщеної в Парфеноні, **бога Зевса Олімпійського** в Олімпії, яка вважається одним із чудес світу. Скульптор **Мирон** майстерно зображав тварин. Але найвідомішим його творінням є скульптура **«Дискобол»**. Знаними стали статуї **«Дорифор» («Списоносець»)** Поліклета та **«Афродіта Кнідська»** Праксителя.

Галєвина творчості

Розгляньте скульптури. Поміркуйте, чому давньогрецькі митці прославляли людей.

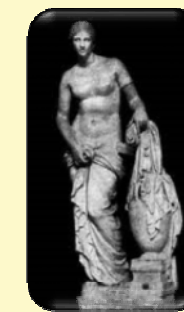
«Хіоська кора».
Скульптор
Архермос,
520–510 роки
до нашої ери

Поліклет
«Дорифор»

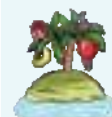

Курис
з Пароського
Аклепіона.
Приклад
посмішки

Пракситель
«Афродіта
Кнідська»

1. Що було основною темою в давньогрецькій скульптурі?
2. Які скульптурні зображення називали курисами і корами?
3. Назвіть відомих давньогрецьких скульпторів.

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що велетенська статуя грецького бога Сонця Геліоса, споруджена між 292 та 280 роками до нашої ери на вході до гавані острова Родос, є одним із Семи чудес античного світу? Її автор — скульптор Харес Родоський. Геліос був не тільки найбільш шанованим богом острів'ян, він вважався творцем острова. За переказами, сонячний бог, котрий не мав місця для свого проживання, виніс острів на своїх руках із глибин моря. Колос Родоський уособлював свободу і незалежність його мешканців. Для спорудження статуї використали білий мармур, бронзу, залізо. За час свого існування вона була найвищою статуєю світу, висота якої сягла більше тридцяти метрів. Учений Плутарх Старший згадував, що палець Геліоса ледь могли обхопити дві людини. Колос зруйнувався у 226 році до нашої ери внаслідок землетрусу.

Чому елліни підтримували і фінансували спорудження статуї Колоса Родоського?

3. Живопис

У Давній Греції було розвинуте мистецтво живопису на глиняних табличках і дерев'яних дошках. Будинки заможних еллінів прикрашали фресками і мозаїками. Майже всі ці зображення не дійшли до нашого часу.

Проте збереглося багато глиняного посуду, вкритого розписами. Серед них — **амфори**, в яких зберігали вина й олії, **чаші**, **вази**. Сюжетами для малюнків були міфи, перекази про богів і героїв, сцени з «Іліади» та «Одіссеї».

Найбільш поширеними були **чорнофігурний** та **червонофігурний** стилі. У VII столітті до нашої ери майстри на червоній глині малювали фігури чорною фарбою — чорнофігурний стиль. Найбільших успіхів у роботах у чорнофігурному стилі досягли афінські майстри. Гончарі навіть мали в місті власний квартал — Керамік. На деяких із них майстри залишили і власне ім'я, наприклад, Клітій, Амасіс. Натомість у VI столітті до нашої ери техніка розпису змінилася. Увесь фон зафарбовували в чорний колір, а для фігур залишали червоний нефарбований колір глини — **червонофігурний** стиль.

1. Якими видами живопису прикрашали будинки еллінів?
2. Назвіть поширені зображення на глиняному посуді.
3. Визначте особливості малюнка в чорнофігурному та червонофігурному стилях.

Чорнофігурна антична амфора

Червонофігурна фіала (жертвна чаша) із зображенням юнака

Галевина творчості

Створіть лепбук на тему: «Мистецтво Античної Греції». Презентуйте його на засіданні історичного гуртка чи однокласникам / однокласницям на уроці.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

ЗА РОЗДІЛОМ «ДАВНЯ ГРЕЦІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ»

Дорогі діти! Ось ви засвоїли матеріал третього розділу підручника й дізналися, що перша європейська цивілізація зародилася в Давній Греції. Тут склалася особлива система політичного устрою, коли кожне грецьке місто було самостійною державою, а влада належала не одному правителю, а всім вільним громадянам. Неперевершені твори поетів, шедеври талановитих митців, важливі наукові відкриття заклали основи сучасної європейської культури. Клію, муза історії, закликає вас поринути ще раз у неймовірну атмосферу Давньої Греції й пройти цікаві випробування з грецькими музами. Завдання можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код або посилання. Незабутньої і змістовної подорожі!

Уранія, муза астрономії, зацікавилася картою «Давня Греція» (с. 142). Складіть шість запитань до карти, використовуючи легенду мапи.

Евтерпа, муза ліричної поезії, натрапила на папірус із твором давньогрецького поета Есхіла. Однак деякі слова в документі стерлися. Допоможіть Евтерпі заповнити пропуски в документі. Для заповнення скористайтеся словами-підказками. Визначте, про яку битву персько-грецької війни йдеться.

<https://cutt.ly/m6HzrQ4>

Бо не тікати ... збирались, —
Вони співали, в ... рвучись одважно.
І дружно враз вони морській хвилі
Ударом весел спінили своїх.
«Вперед, сини ...! Батьківщину,
Жінок, дітей свої рятуйте, храми

Богів дідівських і гробниці предків:
За все ми будем битися тепер!» —
Назустріч їм лунали ... крики,
І гаяться було вже неможливо:
Один ... ударив мідним носом
В другий. І всюди запеклий бій ...

Слова-підказки: Еллади, бій, персів, кипів, корабель, елліни.

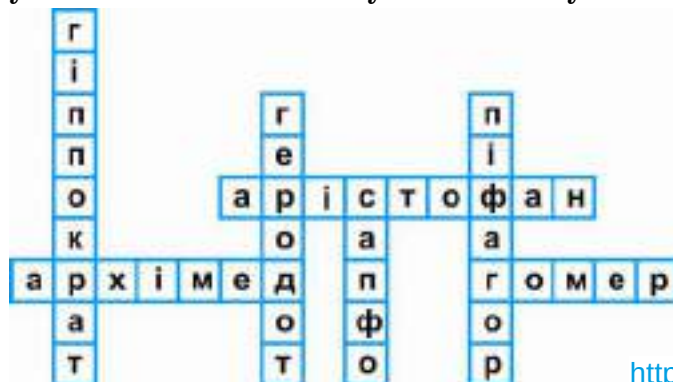

Калліона, муза епічної поезії, пропонує вам з'ясувати, які слова в логічному ланцюжку зайві і чому.

- А) Демократія, Троя, реформи, Солон.
- Б) Скіфи, спартанці, кіммерійці, сармати.
- В) Піхота, кіннота, авіація, воєнно-морський флот.
- Г) Ілоти, 480 р. до н. е., Фермопіли, цар Леонід.
- Д) Александр, Східний похід, імперія, Платей.
- Е) Ольвія, колонізація, Ксеркс, Пантікапей.

<https://cutt.ly/66HzapQ>

Талія, муза комедії, просить у вас допомоги розв'язати «Кросворд навпаки».
Складіть запитання до кросворда та дайте йому назву. Запитання та назву запишіть у зошит.

<https://cutt.ly/V6HzxUw>

Полігімнія, муза гімнів і покровителька ораторів, пропонує вам об'єднатися в чотири групи й дати обґрунтовану відповідь на одне із запитань (за вибором чи за вказівкою вчителя / вчительки):

- «Як клімат і природні умови вплинули на життя давніх греків?»
- «Чому в Давній Греції існувало рабство?»
- «Яким було становище жінки в давньогрецькому суспільстві?»
- «Як пов'язані історія Греції й історія України?»
- «Чому Афіни вважаються батьківщиною демократії?»

Розділ 4

ДАВНІЙ РИМ І ЙОГО СУСІДИ

Мандрівниця Кліо побувала в столиці Італії — місті Римі. Там вона відвідала Капітолійський музей, де зацікавилася бронзовою статуєю Капітолійської вовчиці. Дізнайтеся, якій події присвячена скульптура. До рук Кліо потрапила ілюстрація реконструйованого храму Вести в Римі. Кому присвячений храм, з яким переказом пов'язаний?

§ 45. ПРИРОДА І НАСЕЛЕННЯ АПЕННІНСЬКОГО ПІВОСТРОВА

Разом із Кліо розгляньте картини. Висловіть припущення, якими видами господарювання займалися жителі Апеннінського півострова.

1. Наукові дослідження давньоримської цивілізації

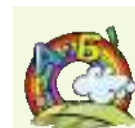
Давній Рим залишив нащадкам значну матеріальну і духовну спадщину. З рівнем матеріальної культури дають можливість ознайомитися артефакти численних **археологічних досліджень**, які активно проводилися в минулому столітті. Було виявлено: храми, поселення багатих городян — вілли, скульптурні зображення царів й імператорів, багатих городян; прикраси, монети, залишки мурів, водогонів, мармурові площі, кам'яні дороги, подорожні стовпи. Окремі надбання давньоримського матеріального спадку використовують сучасники.

Вивчення **писемних джерел**: правових актів, праць римських істориків Тіта Лівія, Публія Корнелія Тацита, філософа Марка Тулія Цицерона, листи Юлія Цезаря, Октавіана Августа — дає можливість дізнатися про минуле давньоримської цивілізації та світогляд римлян. Досягнення римських учених заклали підвалини сучасним наукам, таким як: правознавство, агрономія, філософія.

Усталилася періодизація давньоримської цивілізації. Римська держава пройшла три етапи розвитку: перший — **царський** — тривав з **753 по 509 рік до нашої ери**, другий — **республіканський** — почався в **509 році до нашої ери** й

завершився в **27 році до нашої ери**, третій — **імператорський** — почався в **27 році до нашої ери** й **закінчився в 476 році**. Кожен із періодів вирізнявся певним рівнем розвитку матеріальної і духовної культури.

1. Яка матеріальна спадщина давньоримської цивілізації збереглася?
2. Про що ми дізнаємося з писемних джерел?
3. Назвіть періоди існування давньоримської цивілізації.

Барвограй ідей

За допомогою інтернет-ресурсів знайдіть та запишіть у зошит по дві пам'ятки археологічних і писемних джерел давньоримської цивілізації.

2. Природні умови та населення

Апеннінський півострів розташований на захід від Балкан. Його омивають Тірренське, Адріатичне, Іонічне моря. Від північних вітрів півострів захищають високі гори Альпи. Через весь півострів пролягає вкритий зеленими лісами пологий гірський хребет — Апеннінські гори. Узбережжя між горами й морем рівнинне. На південь від Альпійських гір протікає найбільша річка Італії — По.

Клімат тут теплий, земля родюча й багата на корисні копалини. На Апеннінському півострові є запаси корисних копалин: міді, заліза, мармуру, будівельного каменю, глини. На західному й південному узбережжі півострова — зручні для швартування суден бухти.

Ще з кам'яного віку в цьому сприятливому для проживання й господарювання краї мешкали люди. Тут здавна оселилися племена **лігурійців, італіків, латинян, самнітів, етрусків** та інші. Вони різнилися один від одного мовою, звичаями, традиціями. Стосунки між племенами в різний час були неоднаковими: від добросусідських до конфліктних. Згодом мова латинян стала мовою Римської держави.

1. Опишіть географічне положення Апеннінського півострова.
2. Яким був клімат на півострові?
3. Які народи мешкали на півострові?

Барвограй ідей

Разом із Кліо підготуйте кілька запитань для однокласників і однокласниць до тексту підпараграфа «Природні умови та населення» й карти «Давній Рим». Як підказкою скористайтесь ланцюжком запитань римського педагога Квінтіліана: Хто? Що? Де? Коли? Як? Чому?

3. Етруски

Чи не найбільш загадковим етносом Апеннінського півострова є **етруски**. Про їхнє перебування тут свідчать віднайдені вченими поховання, розташовані на окремих пагорбах. У царських гробницях виявили бронзові триніжки, прикраси із золота й срібла, керамічні вироби, урни з прахом. Про існування укріплених етрусських міст свідчать зруйновані стіни з в'їзними воротами, дороги з каменю, які поєднували не лише міста, а й сільські поселення. Етруски мали **писемність**. Їхній алфавіт, споріднений з грецьким, виявлений на надгробках і гончарних виробах. Ученим вдалося зрозуміти зміст лише 150 слів, тому більшість написів залишаються для нас загадкою.

У **X столітті до нашої ери** етруски оселилися на північному заході Апеннінського півострова між річками Арно і Тибр й активно там господарювали до **IV століття до нашої ери**. Вони утворили міста-держави, які згодом об'єдналися в союз. До нього входило 12 міст-держав.

Використовуючи залізні знаряддя праці, етруски розчищали ліси, висувували болота. На цих землях займалися **рільництвом**. Землю обробляли плугом, використовували тяглову силу волів, коней; вирощували пшеницю, виноград, оливки, льон. Етруски були вправними ремісниками. Вони будували добре укріплені та облаштовані міста з прямими вулицями, водогоном, каналізацією. Будинки зводили з дерева та цегли-сирцю. Міста стали центрами ремесел та торгівлі. Високого рівня досягли такі **ремесла**, як: керамічне, залізобробне, ювелірне, а також кам'яне будівництво. Етруски були вмілими мореплавцями. Вони торгували з Єгиптом, південною Італією, Сицилією, Афінами, Карфагеном. Природні багатства, а також жвава торгівля забезпечили процвітання економіки.

1. Які археологічні знахідки вчених свідчать про перебування етрусків на Апеннінському півострові?
2. Де й коли проживали етруски?
3. Як господарювали етруски?

Барвограй ідей

Розгляньте ілюстрацію й складіть 4–5 речень про заняття етрусків. Представте свій доробок у класі.

Острів цікавинок

Геродот про походження етрусків

За правління Атиса, сина Манея, була велика потреба в хлібі по всій Лідії. Спочатку лідійці терпляче зносили голод; потім, коли голод не припинявся, вони стали вигадувати засоби проти нього, причому кожен вигадував своє. Тоді, кажуть вони, були винайдені ігри в куби, в кістки, в м'яч та інші, крім шахової гри; винахід шахів лідійці собі не приписують. Ці винаходи служили для них засобом проти голоду: один день вони грали безперервно, щоб не думати про їжу, на другий день їли і залишали гру. У такий спосіб вони жили вісімнадцять років. Проте голод не тільки не слабшав, але все посилювався; тоді цар розділив увесь народ на дві частини і кинув жереб, щоб однією з них залишитися на батьківщині, а інші виселитися; царем тієї частини, що за жеребом залишалася на місці, він призначив себе, а над виселом поставив сина свого, на ім'я Тіррена. Ті з них, кому випав жереб виселитися, вирушили до Смирни, спорудили там судна, поклали на них потрібні їм предмети і відпливли шукати собі їжу і місце проживання. Минувши багато народів, вони прибули нарешті до омбриків, де заснували міста і живуть досі.

Проведіть мінідослідження, скориставшись інтернет-ресурсами. Дізнайтесь, які ще існують теорії походження етрусків.

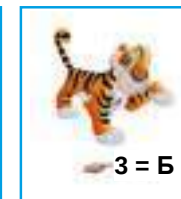
Галявина творчості

Кліо зацікавилась історією давньоримської цивілізації і запропонувала вам створити лепбук на тему: «Природа і населення Апеннінського півострова».

§ 46. ДАВНІЙ РИМ У ЧАСІ І ПРОСТОРІ

Разом із Кліо розгадайте ребуси. Запишіть слова-відгадки в зошит. Як вони пов'язані між собою й темою уроку?

1. Заснування міста Рим

Місто **Рим** виникло на західному узбережжі Апеннінського півострова, за 25 кілометрів від гирла річки Тибр, яка несе свої води до моря горбистою рівниною. У давнину пагорби вкривав листяний ліс, а рівнина була болотистою. Тут завжди м'який і теплий клімат. Цю місцевість називали **Лацій**. Її заселяли племена **сабінів** та **латинів**.

За легендою, місто Рим було засноване в **753 році до нашої ери**. Поселення були невеликими і розміщувалися на семи пагорбах. Поступово вони об'єдналися — й утворилося місто. Латинів, котрі проживали на території Рима, стали називати римлянами.

Римський Форум.
Реконструкція

На півночі Апеннін проживали **етруски**. Багато етрусських майстрів оселилося в Римі. Саме вони побудували канал, який перекачував воду з боліт у річку Тибр, — і землю між пагорбами було осушено. Місто оточили мурами, побудували каналізацію. Вони спорудили **Форум** — знамениту римську площу — й перший храм у Римі — храм Юпітера.

1. Опишіть географічне розташування міста Рима.
2. Коли, за легендою, було утворено місто Рим?
3. Як етруски долучилися до будівництва міста Рима?

Острів цікавинок

Легенда про заснування Рима

Рим заснували нащадки троянців. Після загибелі Трої вони прибули на Апеннінський півострів разом з Енеєм та оселилися поряд із сабінянами. Серед троянців почалися чвари за царський престол. Коли царська донька народила хлопчиків-близнюків, змовники вирішили знищити їх, кинути новонароджених у Тибр. Навесні Тибр вийшов з берегів, і спущений на воду кошик з хлопчиками зачепився за гілку з дерева. Діти врятувалися. Вовчиця нагодувала їх своїм молоком, а пастух, який знайшов, виростив і виховав. Брати вирости дужими й сміливими воїнами. Підрісши, юнаки дізналися про своє царське походження. Вони розправилися зі змовниками. Але жити в старому місті не захотіли й заснували нове. Братів звали Ромул і Рем. На честь Ромула нове місто назвали Римом (латинською мовою — Рома).

Римляни вели літочислення від легендарного року заснування свого міста — 753 року до нашої ери. А на Капітолійському пагорбі в Римі поставили статую вовчиці.

Висловте судження. Які риси характеру допомогли братам вижити й повернути собі царське становище?

2. Царський період

Деякі з римських царів були етрусками. Володаря обирав народ. Цар очолював військо, був верховним жерцем, вершив суд. Період, коли в Римі правили царі, називають **царським**, він тривав понад два століття.

Мешканці Рима дотримувалися патріархальних традицій і жили сусідською общиною. Нащадків найдавніших жителів Рима називали **патриціями**. Вони входили до общини, яка володіла пасовиськами та орною землею. Представники знатних патриціанських родин були членами **ради старійшин**, яку називали **сенат**. Управляли Римом **цар і сенат**. Більшість землі належала знатним родинам патриціїв. Натомість збіднілі громадяни та прибульці наймалися до них на роботу.

Населення Рима було неоднорідним — воно складалося як з багатих, так і бідних родин, з вільних і рабів. Через Рим проходив торговий шлях углиб Апеннінського півострова. До міста прибували купці й ремісники й оселя-

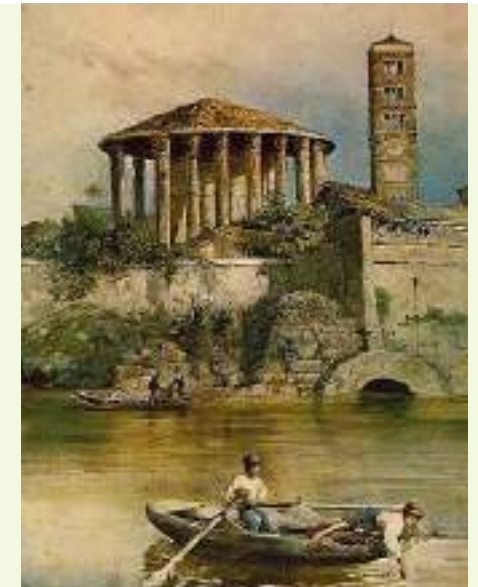
лися в ньому. Кількість жителів міста швидко зростала. Людей, які переселялися до Рима з інших місць, та їхніх нащадків називали **плебеями**. Вони були вільними людьми, але не мали громадянських прав, тобто не могли брати участь у народних зборах, бути обраними до сенату й володіти землею. Та плебеї були зобов'язані служити у війську.

1. Якими повноваженнями був наділений цар?
2. Кого називали патриціями?
3. Хто такі плебеї?

Барвограй ідей

Розгляньте ілюстрації. За допомогою програми розпізнання дізнайтеся, що на них зображено. Складіть 3–4 речення про події, з якими вони пов'язані.

3. Римська республіка

Наприкінці VI століття до нашої ери в Римі правив дуже жорстокий цар. У **509 році до нашої ери** римляни вигнали його і знищили царську владу. Розпочався новий період в історії Риму — період **республіки**. Він тривав до **27 року до нашої ери**. Всі важливі питання розглядалися на народних зборах. На них щороку обирали з-поміж патриціїв двох **правителів-консулів**, котрі впродовж року були суддями, а під час війни командували військом. На народних зборах обирали посадовців серед громадян. Їх

називали **магістратами**. Патриції, які обіймали найвищі посади в магістраті, згодом ставали сенаторами.

У житті Рима відіграв вагому роль **сенат**. Його функції: відання державним майном і скарбницею, вирішення питань війни і миру, керівництво народними зборами і підготовка законів, які ухвалювалися або самим сенатом, або народними зборами. Вибірне правління в Римі називали «загальнонародною справою», латинською мовою — **республікою**.

Плебеї залишалися безправними і після встановлення республіки. Довго їм наполегливо вони боролися за право бути громадянами. На початку V століття до нашої ери плебеї почали щороку обирати своїх захисників — **народних трибунів**. Народний трибун вважався особою недоторканною. Його образа каралася смертю. Коли народний трибун не погоджувався з рішенням консулів, він міг дане розпорядження скасувати, виголосивши слово «**вето**» — латинською мовою «заборона». За допомоги трибунів плебеї домоглися права обіймати консульські та інші посади, отримувати землю на общинному полі. Боротьба плебеїв за свої права тривала довго й закінчилася на початку III століття до нашої ери, коли плебеї стали повноправними громадянами Риму. Згодом у Давньому Римі був прийнятий закон, що рішення **плебейських зборів** — **плебісцитів** — є обов'язковими для всіх громадян.

Храм Юпітера.
Реконструкція

1. Як змінилася система управління Римом за часів республіки?
2. Поясніть значення терміна «республіка».
3. Якими повноваженнями були наділені народні трибуни?

Галєвина творчості

Клію зацікавилась історією Давнього Риму і запропонувала вам створити фотогалерею на тему: «Рим у VIII–I століттях до нашої ери».

§ 47. ВОЄННА ЕКСПАНСІЯ РИМУ

Разом із Клію розгляньте ілюстрацію. Хто на ній зображений? Як цей малюнок пов'язаний з темою уроку?

1. Завоювання Римом Апеннінського півострова та країн Середземномор'я

На Апеннінському півострові проживало більше десятка народів. Із V століття до нашої ери Рим розпочав їхнє завоювання — **експансію**. Спочатку римляни підкорили сусідні італійські племена, а потім — грецькі міста на півдні Апеннін. Це стало можливим у результаті створення боєздатного, озброєного й дисциплінованого війська. Полегшувала підкорення племен ворожнеча між ними, яку підтримував сенат. В успіхах Рима велику роль відіграла дипломатія: принцип «поділяй та володарюй» був провідним у його зовнішній політиці.

Володіння Римом підійшли до острова Сицилії, на який претендувала інша держава — **Карфаген**. Як ви вже знаєте, Карфаген мав сильний військовий і торговельний флот. Він швидко розвивався, приєднав частину земель і фактично контролював торгівлю в Середземномор'ї.

Рим і Карфаген прагнули захопити Сицилію. Це призвело до війни між ними. Римляни називали карфагенян **пунами**, тому ці війни в історії закріпилися як **Пунічні**. Виявити переможця було непросто. З **264 до 146 року до нашої ери** відбулося три Пунічні війни, які завершилися поразкою й знищенням Карфагена. Рим став господарем у Західному Середземномор'ї й продовжив нові завоювання. У II столітті до нашої ери римляни підкорили Сирію, Македонію, Грецію. Захоплені ними країни були перетворені на **провінції**, якими управляли римські намісники.

1. Чому Риму вдалося заволодіти територією Апеннін?

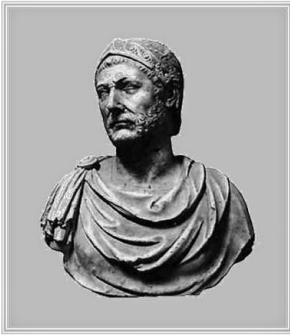
2. Які чинники сприяли зростанню могутності Карфагену?

3. Чим завершилися Пунічні війни?

Барвограй ідей

Розгляньте ілюстрації. За допомогою програми розпізнання дізнайтеся, що або кого на них зображено. Яке історичне явище об'єднує ці зображення? Складіть історичну довідку про дану подію.

Острів цікавинок

Перегляньте відео за покликанням <https://cutt.ly/Z6ANLMI> або за QR-кодом і дайте відповіді на запитання.

1. Які особливості забудови Карфагена?

2. Які економічні переваги мав Карфаген як портове місто?

2. Громадянські війни в Римі

Територія Римської республіки невпинно зростала, а з нею й влада полководців. Вони керували військами й набирали солдатів. Воїни корилися своєму полководцю, бо отримували від нього частину здобичі й платню. Полководців підтримували рабовласники, оскільки бачили силу, здатну вберегти їх від повстань. Проте вже в II столітті до нашої ери дедалі відчутнішими ставали ознаки **кризи Римської республіки**. Політичний устрій для управління невеликим полісом уже не підходив для керування великою територією. Зросла напруга між багатими і бідними прошарками населення. Усе це загострило ситуацію в державі. У **71 році до нашої ери** полководці **Марк Красс** і **Гней Помпей** придушили повстання рабів на чолі зі **Спартаксом**.

У боротьбу за владу втрутився **Юлій Цезар** — представник знатної патриціанської родини. Щоб досягти поставленої мети, він вимагав від сенату безоплатної роздачі хліба та землі бідним римським громадянам, влаштовував для них гладіаторські бої. Ці заходи допомогли йому стати консулом і намісником Галлії — території на північ від Апеннін. У той час Риму належала лише її частина. За вісім років правління Юлій Цезар придушив опір галлів, пограбував їхні жертвовники і, завдяки награваному, збільшив платню своїм воїнам. У Римі від його імені роздавали хліб і влаштовували видовища. **Галлія була перетворена на римську провінцію.**

Юлій Цезар прагнув очолити Римську республіку. У **49 році до нашої ери** консул рушив на Рим. Перед кордоном між Галлією й Римською республікою, на березі річки Рубікон, полководець зупинився і сказав: **«Жереб кинуто»**. Це означало, що він прийняв рішення: захопити владу в Римській республіці. Сенат не зміг йому протистояти. Гней Помпей, почувши про швидке просування військ Юлія Цезаря, виїхав з Рима. На бік Юлія Цезаря стала частина рабовласників і бідноти. Майже без перешкод його війська ввійшли в Рим. Гней Помпей спробував зупинити Цезаря, але його військо було розбите. Упродовж трьох років Юлій Цезар вів боротьбу за владу в Римській республіці. Солдати, котрі воювали в армії Юлія Цезаря і Гнея Помпея, — римські громадяни. Тому ці війни називають **громадянськими війнами**. Вони характеризувалися внутрішніми соціальними і політичними конфліктами.

1. Що сприяло зміцненню влади полководців?

2. Як Юлію Цезарю вдалося перетворити Галлію в римську провінцію?

3. Поясніть значення терміна «громадянська війна».

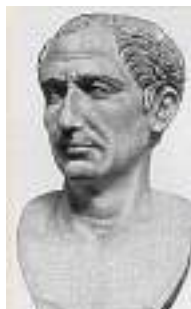

Барвограй ідей

Розгляньте портрети полководців. Користуючись інтернет-ресурсами, дізнайтеся, що їх об'єднувало, а що зробило їх непримиренними ворогами. Свої дослідження сформулюйте 3–4 реченнями. Запишіть їх у зошит.

Гней Помпей

Юлій Цезар

Марк Красс

3. Диктатура Юлія Цезаря

Здобувши перемогу, Юлій Цезар повернувся до Рима. В **45 році до нашої ери** сенат призначив його довічним **диктатором**, тобто він отримав повноваження без будь-яких обмежень. Юлій Цезар обіймав посади консула, народного трибуна, визначав склад сенату, міг накласти «вето» на рішення senatorів і фактично мав необмежену владу.

Юлій Цезар провів низку **реформ**. Упорядковано систему організації влади, зокрема принципи управління провінціями. Намісниками призначалися віддані диктатору люди. За Юлія Цезаря було введено правила дорожнього руху. У **45 році до нашої ери** запроваджено новий сонячний календар, який назвали **юліанським**.

Однак зміцнення одноосібної влади Юлія Цезаря викликало незадоволення частини senatorів. Вони бажали зберегти республіканську форму правління в Римі й власне свою владу. Виникла змова. **15 березня 44 року до нашої ери** на засіданні сенату Юлія Цезаря вбили.

1. Чи можна вважати, що влада Юлія Цезаря була необмеженою? Чому?
2. Які реформи були запроваджені в період диктатури Юлія Цезаря?
3. Коли й чому було вбито Юлія Цезаря?

Галевина творчості

Клію вразила доля Юлія Цезаря. Вона пропонує детальніше дослідити життя та діяльність історичної постаті й створити його інстаграм-сторінку.

§ 48. РИМСЬКА ДЕРЖАВА ВІД ОКТАВІАНА АВГУСТА ДО ПАДІННЯ ІМПЕРІЇ

Разом із Клію розгадайте ребус. Запишіть слово-відгадку в зошит. Як воно пов'язане з темою уроку? Складіть з ним речення.

1. Правління Октавіана Августа

Убивці Цезаря прагнули відродити республіканську форму правління в Римі, але їм це не вдалося. Владу захопили такі полководці, як Антоній, Лепід та Октавіан. Вони жорстоко розправилися із супротивниками й почали боротьбу між собою за владу. Перемогу здобув **Октавіан**.

Римська держава формально зберігала республіканську форму правління, але реальна влада зосереджувалася в руках Октавіана. Після приєднання до Риму Єгипту у 30 році до нашої ери сенат наділив Октавіана титулом імператора довічно, а згодом титулом «Август», що означало «святий», на все життя. Октавіан Август правив Римською державою від **27 року до нашої ери до 14 року нашої ери**. За цей час остаточно утвердилась **імперія**, а він став **першим імператором**, хоча офіційно обіймав посаду **принцепса** — першого серед senatorів, і це визначало форму правління в Римі — **принципат**. Октавіан Август був народним трибуном, консулом, головним жерцем і володів почесним титулом «батько Вітчизни».

Отримавши всю повноту влади, Октавіан Август усе життя боявся змов. Його постійно оточували віддані йому люди, під одягом він носив панцир. Для охорони організував власну гвардію — військо з дев'яти тисяч найкращих воїнів. За його правління створено трьохсоттисячну армію. **Продовжилися нові завоювання, і володіння Римом розширилися на заході аж до Рейну**. Та не лише на силу спирався принцепс у своїй політиці. Він у

різний спосіб намагався заручитися підтримкою римських громадян: сенаторам сприяв у їхньому збагаченні, воїнам платив високу платню, плебеїв задобрював роздачами грошей і хліба та різноманітними видовищами. Саме місто Рим теж дуже змінилося: **побудовано нові водогони, храми, театр, нову площу — Форум Августа**. Октавіан Август влаштовував пишні свята, на які запрошували відомих поетів та філософів.

1. Хто переміг у боротьбі за владу після вбивства Цезаря?
2. Якими титулами був наділений Октавіан?
3. Якими заходами Октавіан укріплював свою владу?

Барвограй ідей

Клію прочитала вислів відомого римського історика Светонія: «Август отримав Рим цегляним, а залишив його мармуровим». Здійсніть віртуальну екскурсію імператорським Римом, скориставшись QR-кодом або покликанням <https://cutt.ly/pMSud1Z>, й переконайтеся в правдивості слів римського історика. Наведіть 2–3 факти на підтвердження його думки.

Храм Марса Ультора на Форумі Августа. Реконструкція

Вівтар Миру на Марсовому полі в Римі

2. Нащадки Августа. Династія Юліїв-Клавдіїв

Октавіан Август був прийомним сином Юлія Цезаря, тому належав до роду Юліїв. Його нащадки належали теж до роду Юліїв, але особливими заслугами перед державою не відзначилися, а навпаки, були жорстокими, розбещеними, недалекоглядними правителями.

Син Октавіана Августа **Тиберій** очолював державу з 14 до 37 року. Залишився в пам'яті нащадків як підозрілий і жорстокий правитель. Згідно з ухваленим ним законом «Про образу величності», кожен, хто бодай скаже неповажне слово про імператора, міг бути покараний. Коли ж Тиберій дізнався про змову сенаторів і бунти легіонів, зачинився в Римі, оточив себе військом, перестав скликати народні збори й невдовзі помер. Онук Октавіана Августа, **Калігула**, поводився свавільно, не зважав на інших. Правив лише чотири роки — з 37 до 41 року. Державні кошти витрачав на нескінченні свята й пригощання міської бідноти. А коли гроші закінчилися, почав терор проти заможних мешканців: відбирав у них маєтки, а їх страчував. Сенатори організували змову й убили ненависного правителя.

Останній імператор з роду Юліїв-Клавдіїв — **Нерон**, усиновлений імператором Клавдієм, родичем Октавіана Августа. Він правив з 54 по 68 рік. З дитинства Нерон був оточений розкішшю, увагою й опікунами. В юності він захоплювався акторським мистецтвом і поезією. Державні справи його не цікавили, тому опікуни вважали, що Нерон буде слухняним інструментом в їхніх політичних іграх. Але сталося так, що Нерон втратив відчуття реальності. За однією з версій, він наказав підпалити Рим, а сам милувався пожежею; отруїв дружину й матір; піддавав тортурам християн та іноземців. Коли в 68 році проти Нерона було організоване повстання в Римі, він наказав рабові себе вбити, останніми його словами були: «Який великий актор помирає».

1. До якого роду належав Октавіан та його нащадки?
2. Якими правителями були Тиберій та Калігула?
3. Хто був останнім імператором з роду Юліїв-Клавдіїв?

3 джерела народної мудрості

Попрацюйте в парах. Ознайомтеся з висловлюваннями філософів і латинською приказкою. Поясніть, що вони означають. Обговоріть у класі, чи актуальні вони в наш час.

- Почесті міняють звичаї, але рідко — на кращі. (Плутарх)
- Влада над собою — найвища влада. (Сенека)
- Чим сильніша влада, тим менше свободи. (Латинська приказка)

3. Римська імперія в II–IV століттях нашої ери

У II столітті Римом правили імператори з династії **Антонінів**. Вони зміцнили державу, збільшили її територію, встановили порядок у суспільстві, розбудовували столицю, тому II століття назвали «золотим віком». **Імператор Траян** правив у Римі з 96 до 117 року. Йому вдалося налагодити дружні відносини із сенатом, підтримувати авторитет магістратів, відбудувати дороги, розвивати торгівлю, підкорити хоробрих даків, які проживали на території сучасної Румунії. У 115–117 роках Траян здійснив похід в Азію, війська дійшли аж до Перської затоки. Але в захоплених країнах й у римських провінціях спалахнули повстання, тому армія змушена була повернути назад. Під час відступу Траян помер. Походи Траяна були останніми завойовницькими походами імперії. Для утримання в покорі підневільних народів було потрібне велике військо. У середині II століття імперія перейшла від завоювань до оборони своєї території.

З III до V століття тривав період **пізньої Римської імперії**. Це час кризи, занепаду й зникнення держави. Рабовласницька система, яка існувала в Римській державі, давала можливість, використовуючи дармову працю рабів, будувати театри, стадіони, палаці, дороги, маєтки та інше. Але не стимулювала римських громадян до розробки винаходів, удосконалення знарядь праці. Для утримання й харчування державного апарату, великої армії, римських громадян було потрібне постійне збільшення кількості товарів повсякденного вжитку й продуктів харчування. Щоб зацікавити рабів у результаті їхньої роботи, їм стали надавати ділянки землі, майстерні. Але вони залишалися залежними від своїх господарів. Дуже часто землевласники витісняли селян із землі, й ті ставали **пролетарями** —

Колонна Траяна
в Римі

вільними громадянами, яких утримує держава, роздаючи хліб, олію, м'ясо. Основне заняття пролетарів — відвідування цирків, амфітеатрів, тому змістом їхнього життя став вислів: «**Хліба та видовищ**». Римська економіка залежала від провінцій, з яких надходили продукти. У 212 році імператор Каракалла надав **права громадян** вільному населенню імперії, за які піддані мали платити податки. Це викликало невдоволення в провінціях і, як наслідок, — проголошення самостійності провінцій.

У III столітті **сусідні народи**, зокрема **германці, сармати**, почали нападати на володіння Римської імперії. Зі сходу загрозу становили **Парфія й Персія**, африканським володінням та Єгипту — **кочові племена** з півдня. Окрім ворожих нападів, імперію спіткали землетруси, епідемії, внутрішні чвари. Руйнувалися міста й села, гинули люди, занепадала торгівля. За такої ситуації ніхто з імператорів не міг довго утримати владу. В II столітті їх було дев'ять, а в III столітті — більше сорока. Солдати за гроші й обіцянки вбивали одних імператорів і ставили інших, таких імператорів називали солдатськими. Імператор **Діоклетіан**, розуміючи, що впоратися з проблемами в країні він сам не в змозі, у **286 році** призначив співправителя — Максиміана та поділив імперію на Західну й Східну. Імператор **Костянтин** тимчасово відновив одноосібне правління. У **330 році** він переніс столицю з Рима до міста Візантій і перейменував його на **Константинополь**.

1. Чому II століття назвали «золотим віком» Римської імперії?
2. Назвіть особливості періоду пізньої Римської імперії.
3. Які проблеми спіткали Римську імперію?

Галіявина творчості

У параграфі підручника ви ознайомилися з відомими імператорами Риму: Октавіаном Августом, Траяном, Діоклетіаном. Клію запропонувала вам підготувати повідомлення про діяльність одного з них чи будь-якого іншого імператора Римської імперії. У своїй розповіді дайте відповіді на запитання: 1. Чому ви обрали саме цього правителя Риму? 2. Коли він правив імперією? 3. Чого вдалося досягти імператору? Висловіть своє ставлення до історичної постаті. Використайте додаткові джерела інформації: інтернет-ресурси, енциклопедії, художні та мистецькі твори, кінофільм.

§ 49. ВІЙСЬКОВА СПРАВА В ДАВНЬОМУ РИМІ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Висловте припущення, як вони пов'язані з темою уроку.

1. Образ римського воїна

Римська держава формувалася, зростала, розширювала свої володіння завдяки **боездатній** та **дисциплінованій армії**. А складалася вона з вільних громадян, що мали власність, в основному це були селяни із земельними наділами. У віці від 17 до 46 років їх могли зарахувати до війська, де вони навчалися військового мистецтва й повинні були служити 20–25 років та здійснити 10 походів у кінноті або 20 походів у піхоті. Від статків воїна залежало, ким він стане — піхотинцем чи кіннотником, тому що кожен мав придбати собі зброю, амуніцію. Якщо ти мав гроші, то міг придбати коня й служити в кінноті.

Основними підрозділами римської армії були **легіони**. Один легіон складався з п'яти тисяч (у пізній період 4320) піхотинців і кількох сотень вершників. Кожен легіон мав назву й номер. Іноді додавалось ім'я його засновника. Життя воїнів було жорстко регламентоване. Вони складали **присягу** на вірність державі. Найперше їх навчали бути дисциплінованими та хорошими виконавцями. Навчання передбачало розроблену систему покарань: за невиконання наказів чи непослух воїнам зменшували раціон харчування

чи піддавали тілесним покаранням. Значну увагу звертали римляни на підбір і підготовку командного складу.

Головне завдання воїна було — **вижити під час походу й проявити мужність і професійність**. Для того щоб він став боездатним, потрібна була щоденна, виснажлива виучка. Воїн тренувався в метанні дротика та фехтуванні, плаванні, бігу й стрибках. Під час навчань здійснювали три рази на місяць переходи на тридцять кілометрів зі швидкістю 6–8 кілометрів за годину. Легіонери вміли будувати й розбирати військовий табір. У війську запроваджували дисципліну й беззаперечне виконання наказів. Усе це визначало успіх військових походів.

1. Хто міг бути римським воїном?
2. Що таке легіон?
3. Як відбувався процес навчання римських легіонерів?

Барвограй ідей

Кліо прочитала цікавий вислів: «У римській армії була таємна зброя — дисципліна. Самі римляни вважали дисципліну головною гордістю, опорою й найвірнішим вартовим своєї держави».

Попрацюйте в парах і подумайте, чому римляни так цінували дисципліну. Чи потрібно запозичити в римлян досвід використання дисципліни в розбудові Української держави? Як саме?

Свої міркування представте в класі.

2. Ветерани римської армії

Відслуживши в армії, римський воїн демобілізувався і йшов у відставку. Із усталенням професійної армії з'явилася категорія **ветеранів**. Професійна армія формувалася з **добровольців**, переважно вільних громадян — селян-бідняків, котрі втратили землю, а основним заняттям і джерелом їхнього прибутку стала служба у війську.

Права ветеранів гарантувались **едиктами Октавіана Августа**. Імператори намагалися збільшити повагу до військової служби й тому наділяли відставних солдатів **привілеями**. Вихід у відставку після повної вислуги років передбачав отримання земельної ділянки для ведення

селянського господарства або виплату великої грошової винагороди, яка прирівнювалася до суми платні за десять років служби у війську. Ветеранів і членів їхніх родин звільняли від сплати всіх податків і виконання муніципальних повинностей. Солдат-ветеран отримував дозвіл офіційно одружитися. Натомість ветерани, які служили в допоміжних загонах, отримували **римське громадянство**.

Багато ветеранів селилися в провінціях, де колись служили. Вони знайомилися з місцевою аристократією, одружувалися на доньках місцевої знаті, могли входити до органів влади. Саме завдяки їхній активній діяльності в провінціях утверджувалися римські порядки, поширювалася латинська мова.

1. Коли римський воїн ставав ветераном?
2. Які права отримували відставники?
3. Як ветерани приживалися в римських провінціях?

3. Озброєння, стратегія і тактика римського війська

Римські легіони складалися з **маніпул** — загонів важкої піхоти по 120 воїнів. Їхній стрій нагадував шахівницю. У першому ряду йшли найменш досвідчені молоді воїни, озброєні списами; за ними в другому ряду — досвідчені воїни зі щитами, третій ряд утворювали найдосвідченіші легіонери. З флангів (зліва й справа) піших воїнів прикривали 10 загонів кінноти по 30 вершників.

Непереможна тактика римських легіонів — це чітко організовані й злагоджені дії кожної маніпули під час бою. Воїни в маніпулах шикувалися в три лінії за шаховим порядком по десять у кожній лінії. Легка піхота йшла попереду легіону. На початку бою лучники й метальники списів обстрілювали ворога, тоді вступали в рукопашний бій важкі піхотинці, а далі кіннота напирала на ворога. Успіх залежав від швидкості, влучності й сміливості кожного воїна й рухливості всіх маніпул.

Римські легіонери вміли захоплювати **фортеці**. Для цього використовували облогові засоби — пристрої для ме-

тання каміння — балісти, катапульти. Після довгих переходів з метою захисту воїни будували укріплені **табори**. За чотири години злагодженої роботи вони споруджували військовий табір. Він складався з викопаного рову по периметру прямокутної ділянки, насипу з парканом, вежі для вартових. У середині табору розташовували намети воїнів. Римська армія була однією з основ держави в усі періоди її існування.

1. Який бойовий підрозділ називали маніпулою?
2. У чому була особливість тактики бою римлян?
3. Що таке військовий табір?

Галіявина творчості

Разом із Кліо уважно розгляньте спорядження римського легіонера. Зіставте назви обладунків з їхніми ілюстраціями. Складіть розповідь (3-4 речення) про озброєння римського воїна, запишіть її у зошит.

(1. Шолом. 2. Пояс. 3. Кинджал. 4. Короткий меч. 5. Гаманець. 6. Фляга для води. 7. Казанок. 8. Шанцеві інструменти (кирка, лопата, мотика). 9. Важкий спис. 10. Легкий спис. 11. Панцир. 12. Навет. 13. Торба для особистих речей. 14. Щит. 15. Сандалі. 16. Лук.)

§ 50. ВІЙНИ РИМУ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ІСТОРІЇ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Пригадайте, з якими періодами історії Давнього Риму вони пов'язані.

Ромул і Рем
на медалі
кінця XIX століття

Ліктор —
охоронець
консула

Статуя
Октавіана
Августа

1. Перша військова реформа

Могутність давньоримської держави ґрунтувалася на **військовій силі**. Початки формування війська сягають періоду етрусських правителів. Етруски першими серед численних племен Апеннінського півострова навчилися обробляти залізо і виготовляти з нього зброю. У гробницях етрусських володарів учені знайшли залізні бойові обладунки. У VII столітті до нашої ери етруски контролювали весь Апеннінський півострів.

Саме вони вступили в боротьбу з латинянами за володарювання в Римі. Римський правитель **Сервій Туллій** успішно воював з етрусками. За його влади навколо Рима побудовано систему укріплень — нові стіни та пагорби.

Етруські воїни

Сервій Туллій провів **військову реформу**. Згідно з майновим переписом населення, 25 тисяч громадян Рима могли бути воїнами, що збільшувало чисельність війська. Патриціїв і плебеїв зрівняно в правах. Усіх громадян Рима розподілено на шість розрядів, відповідно до розмірів земельного наділу, яким вони володіли. На випадок війни всі громадяни ставали воїнами, які забезпечували себе обладунками й зброєю. Перший розряд споряджав 98 сотень важкоозброєної піхоти та кінноти. Сотню назвали **центурією**. П'ять інших розрядів виставляли 95 сотень-центурій легкоозброєної піхоти. Результатом проведених реформ стало створення потужного війська.

1. Що свідчить про існування в етрусків сильного війська?
2. Між якими племенами тривала боротьба за панування в Римі?
3. Який результат мала перша військова реформа?

Барвограй ідей

Кліо в сучасних публікаціях прочитала судження українського історика-краєзнавця Федора Шепеля: «До завоювання Рима етруски створили розвинену цивілізацію. Це справило на нього потужний вплив (інженерне мистецтво: зведення аркових склепін; інсигнації (знаки влади), особливості політичної організації, структура та озброєння армії, бої гладіаторів, перегони на колісницях, певні поховальні обряди та інше)». Допоможіть Кліо: віднайдіть історичні факти, які підтвердять думку дослідника чи спростують її.

2. Завоювання республіканського Рима

З метою підкорення племен, які проживали на Апеннінському півострові, Рим використовував тактику **«розділяй і владарюй»**. Римляни налаштовували одні народи проти інших, створювали ситуативні союзи, а здолавши супротивника, обертали зброю на колишніх союзників. Але у **390 році до нашої ери** на Рим з півночі напали **галли**. Цим войовничим племенам вдалося здолати римське військо й спалити місто. Римляни змушені були сховатися у фортеці на Капітолійському пагорбі. Галли вночі спробували захопити фортецю, та священні гуси з храму Юпітера розбудили варту своїм галасом. Так завдяки пильності

птахів римлянам вдалося відбити напад ворогів. Отримавши викуп, галли відступили. Поразка Рима призвела до втрати ним контролю над племенами Апеннінського півострова, який був відновлений у 265 році до нашої ери.

Ви вже знаєте, що в **III–II століттях до нашої ери** між Римом і Карфагеном відбулися **Пунічні війни**. Їхнім наслідком стало знищення Карфагена і розширення Римом своїх володінь за межі Апеннінського півострова. Для утримання захоплених земель та продовження завоювань Римська держава потребувала більшого війська.

У **107 році до нашої ери** консул **Гай Марій** провів **військову реформу**. Було дозволено набирати до війська пролетарів. За службу солдати отримували платню, а держава забезпечувала їх зброєю й обладунками. Такі легіонери не прагнули швидше повертатися до своїх господарств, бо в них їх не було, а намагалися зробити військову кар'єру й пройти шлях від солдата до центуріона.

1. Які методи застосовував Рим для захоплення племен на Апеннінському півострові?
2. Назвіть наслідки Пунічних війн.
3. Як реформа Гая Марія посилила римське військо?

3 джерела народної мудрості

Клію прочитала крилаті вислови, пов'язані з історією Давнього Риму, й намагалася пригадати, як і коли вони виникли. Допоможіть Клію дізнатися про історичні події, які дали життя цим висловам. Скористайтесь інформацією, яка розміщена в параграфі, а також за допомогою інтернет-ресурсів віднайдіть додаткову інформацію щодо висловів «гуси врятували Рим», «піррова перемога».

3. Війни Риму за часів імперії

За доби імперії римські правителі продовжували завойовницьку політику, але робили це більш обережно. **Октавіан Август**, перш ніж почати військовий похід, прораховував розмір затрат і прибутків. Загрозу Римській імперії на сході становила Парфянська держава. Октавіану Августу вдалось домовитися з парфянами про повернення римських полонених і перебування в Римі синів парфянського правителя як гарантів ненападу Парфянської

держави на Рим. Політика Октавіана Августа передбачала також захоплення нових земель, на яких створили кілька провінцій. Мезія розташовувалася на території сучасної Сербії й північної Болгарії, Паннонія — західної Угорщини, Норик та Реція — сучасних Австрії та Швейцарії. Ці завоювання призупинили германці. Лише після смерті Октавіана Августа римляни облаштували нові провінції на лівому березі Рейну — Верхню та Нижню Германію.

Перша чверть II століття — це період найбільшого територіального розвитку Риму. **Імператор Траян** приборкав непокірних даків і на землях сучасної Румунії створив нову провінцію — Дакію. Марк Аврелій наприкінці II століття розпочав Маркоманську війну проти германських та сарматських племен та прагнув оволодіти землями сучасної Словаччини. Його смерть завадила цим планам.

У III–IV століттях Римська імперія перейшла до оборонної політики. Причина цих змін — боротьба між армією та сенатом. Тож до влади приходили то «солдатські», то «сенатські» імператори. Водночас зростає загроза від племен, які жили на кордонах Римської імперії. Римляни називали їх **варварами** через нерозуміння їхньої мови. З III століття варварські племена розпочали напади на імперію: спочатку германці й сармати, згодом готи. Ставало очевидним, що держава потребувала реформ. Їх провів імператор **Діоклетіан** (284–305 роки). Вони передбачали вдосконалення управління імперією й зміцнення боєздатності війська. Із цією метою імперію поділено на чотири військові округи на чолі з військовими командирами й збільшено чисельність армії. Реформатором був імператор **Костянтин I Великий** (306–337 роки). Він провів грошову реформу: знецінені срібні гроші замінені золотими. Селянам і містянам заборонено залишати місця проживання, а ремісникам змінювати професію. Реформи Діоклетіана й Костянтина зміцнили центральну владу, а влада імператора стала необмеженою.

1. Яку зовнішню політику проводив Октавіан Август?
2. Хто і де створив провінцію Дакію?
3. Назвіть реформи імператора Костянтина I Великого.

Барвограй ідей

Клію ознайомилася з історичною картою «Зростання території Римської імперії в I столітті до нашої ери — II столітті нашої ери». Допоможіть їй знайти на карті відповіді на запитання.

1. Які території належали Римській імперії в I столітті до нашої ери? 2. Назвіть землі, які були приєднані до Риму в часи Октавіана Августа. 3. Озвучте назви найбільших римських провінцій. 4. Які землі були завойовані імператорами династії Антонінів?

Галєвина творчості

Клію потрапила в музей історії. Її попросили допомогти в підготовці експозиції «Війни Риму на різних етапах історії». Клію запрошує вас долучитися до роботи й дібрати експонати до виставки за такими напрямками: 1. Території Римської держави в царському, республіканському, імператорському періодах. 2. Визначні імператори в розвитку держави. 3. Здобутки імператорів у розбудові держави. Оформте макети майбутніх експозицій на аркушах формату А4, використайте ілюстрації, карти.

§ 51. ЛЮДИНА В ПРАВОВІЙ ТА ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ ДАВНЬОГО РИМУ

Разом із Клію розгадайте ребуси. Запишіть слова-відгадки в зошит. Як вони пов'язані між собою й з темою уроку?

1. Організація влади в Давньому Римі: від республіки до імперії

У царський період Давнім Римом керували **цар**, **сенат** та **народні збори**. Місто Рим поділили на 300 родів, 30 курій та 3 триби (племені). Триби стали районами міста. Чоловіки-воїни об'єднувалися в союзи — курії, на основі яких формувалася римська армія. Верховним жерцем, суддею і воєначальником був цар, котрого обирав римський народ. У сенаті рід представляла одна людина, яка ставала сенатором. Цар і сенат мали повноваження схвалювати або відхиляти рішення народних зборів.

За доби республіки влада в Римі належала сенату та народним зборам, які обирали **магістратів**. Народні збори ухвалювали закони, розглядали скарги на судові рішення, оголошували війни. Сенат схвалював рішення народних зборів, приймав звіти магістратів і у випадку загрози для держави обирав **диктаторів** — урядовців з надзвичайними повноваженнями на шість місяців.

У період імперії продовжували діяти республіканські органи влади. Але всі імператори, починаючи від Октавіана Августа, керували й контролювали державні справи. Сенат став слухняним виконавцем їхньої волі. Хоча в Римі зберігалися республіканські посади, але фактично було встановлено монархічну форму правління — **імперію**.

1. Які органи влади існували в царський період?
2. Хто керував Римом у добу республіки?
3. Кому належала влада в період імперії?

Барвограй ідей

Клію в «Історії Рима від заснування міста» Тита Лівія з Падуї дізналася, що Римом з 753 по 509 роки до нашої ери правили сім царів: Ромул, Нума Помпілій, Тулл Гостілій, Анк Марцій, Тарквіній Давній, Сервій Туллій, Тарквіній Гордий. Царі мали символи влади. Особливими знаками царів були: золота корона у вигляді вінка з дубовим листям, пурпурова туніка (сорочка), скіпетр з орлом і в'язка різок із вставленою всередині сокирою.

Об'єднайтеся в три групи. Кожна з груп від Клію отримала завдання.

1. Дізнайтеся про один із символів влади царів, що він означав і який мав вигляд.
2. Створіть малюнок одного із символів влади.
3. Розкажіть про досліджуваний символ у класі.

2. Римське право

Розгляньте ілюстрацію.
Придумайте їй назву.
Поясніть свій вибір.

Населення Давнього Рима складалося з **вільних і рабів**. До вільних мешканців міста належали громадяни й негромадяни. Громадянами були патриції й плебеї, негромадянами — жінки, діти, іноземці, вільновідпущеники. Ви вже знаєте, що патриції посідали панівне становище в Римі й обіймали державні посади в республіці. Плебеї, хоч і були громадянами Рима, могли лише служити у війську й голосувати

на народних зборах. Така несправедливість між громадянами не могла існувати довго.

У 494 році до нашої ери плебеї, скориставшись тим, що Рим перебував у стані війни, відмовилися воювати. Вони покинули місто Рим, який залишився без армії. Відтак патриції змушені були домовлятися з плебеями. Плебеї отримали право обирати **народних трибунів** — двох представників для захисту своїх інтересів. Для узгодження та впорядкування римських звичаїв у 451 році до нашої ери створено комісію з десяти найшанованіших громадян. Результатом діяльності комісії стали **«Законо XII таб-**

лиць». Їх у 451 році до нашої ери було викарбовано на дванадцяти мідних дошках і встановлено в центрі Рима на головній площі — Форумі. Надалі плебеї домоглися права укладати шлюби з патриціями, володіти землею, ухвалювати закони. Прийнято рішення, яке забороняло продавати римських громадян у рабство. Зрівняння в правах патриціїв і плебеїв започаткувало в Римській державі **громадянське суспільство**.

Для управління Римською державою та спокою в країні потрібні були загальні правила поведінки громадян. Їх уклали в Римі й стали називати **римським правом**. Його розвиток тривав понад тисячу років: від часу прийняття «Законов XII таблиць» до цивільного права Юстиніана. Марк Туллій Цицерон з іншими правниками розробили правила проведення судових засідань. Їхнє впровадження могли забезпечити кваліфіковані працівники. У II столітті в Римі організували **юридичні школи**, в яких навчали правників — юристів. Римські закони були чіткими й зрозумілими. Вони стали основою законів Візантійської імперії, а згодом і європейських держав.

1. Чим відрізнялися громадяни-патриції від громадян-плебеїв?
2. Яких громадянських прав вдалося вибороти плебеям?
3. Що таке римське право?

Барвограй ідей

Клію ознайомила з деякими законами з римського права, й у неї виникли запитання: «Чи все населення Давнього Рима було рівним перед законом? Як люди могли захистити свої права?» Попрацюйте в парах, ознайомтесь і ви зі змістом законів та допоможіть Клію знайти відповіді на запитання.

Якщо рукою або палицею переламає кістку вільній людині, нехай заплатить штраф 300 ассів, якщо рабу — 150 ассів.

Щоб уникнути свавілля, за кожним римським громадянином визнавалося право звернення до народних зборів. Рішення останніх було остаточним.

Справи про злочини рабів розглядали, як правило, домашнім судом рабовласника. У раба не було жодних гарантій і жодних прав на захист. Засудженого до смерті, за звичаєм, скидали з прямовисної Тарпейської скелі в Римі.

3. Права й обов'язки громадян у Римі. Соціальний захист населення

Згідно з римським правом, громадяни могли володіти майном і землею, звертатися до суду за захистом порушених прав, укласти шлюб, торгувати; брати участь і голосувати в народних зборах, обіймати найвищі посади магістратів, служити у війську.

Раби перебували в державній або приватній власності і вважалися річчю. Їхнє становище дуже різнилося залежно від роботи, яку вони виконували, а також ставлення до них їхніх власників. Освічені раби мали певні привілеї. Ними могли бути кухарі, педагоги, ювеліри, поети, художники, юристи. У найскладнішому й найпринизливішому становищі перебували **раби-гладіатори**, яких навчали володіти зброєю й битися один проти одного або з дикими тваринами для забави публіки на спеціальних аренах. Щоразу, виходячи на поєдинок, вони розуміли, що їхній бій може бути останнім. У жодній країні Стародавнього світу не було такої великої кількості рабів і такого жорстокого ставлення до них, як у Давньому Римі. Тому раби масово повставали.

Філософи Сенека, Марк Аврелій закликали співчутливо ставитися до рабів, сиріт, покинутих дітей. Ці погляди сприйняло римське суспільство. Державні органи влади, приватні особи створювали **благодійні заклади**. Першу благодійну установу організовано за правління Октавіана Августа. Запроваджено посади чиновників, котрі відповідали за організацію громадських робіт та розподіл хліба. Римські консули, а згодом й імператори ухвалювали рішення, спрямовані на соціальний захист: ліквідацію боргів, розподіл землі, забезпечення «хліба і видовищ».

1. Які права мали громадяни римського суспільства?
2. Визначте становище рабів у Давньому Римі.
3. Який соціальний захист існував у римському суспільстві?

Барвограй ідей

Клію відвідала бібліотеку Рима. Їй до рук потрапили твори Цицерона, поета Горація, драматурга Плавта. Деякі їхні думки зацікавили Клію. Ознайомтеся з ними. Цицерон бачив сенс служіння державі у «збагаченні» бідних і викупі співвітчизників з полону. Поет Горацій висміював бідність. Драматург Плавт засуджував подання милостині, бо вона, на його думку, не позбавляє від бідності, а лише продовжує злиденне існування бідняка.

1. Про які проблеми римського суспільства висловлювалися автори?
2. Які шляхи подолання соціальної несправедливості вони бачили?
3. Чи актуальні означені проблеми сьогодні?
4. Які рішення щодо утвердження соціальної справедливості можете запропонувати ви?

Галевина творчості

Клію ознайомила з деякими нормами римського права й пропонує це зробити вам.

Норми римського права (уривки)

- Ніхто не виправдовує незнання закону
- Договори треба виконувати
- Ніхто не може бути покараним двічі за той самий злочин
- Благо народу — вищий закон
- Закон ухвалений і встановлений для всіх і заради блага всіх
- Ніхто не може бути суддею у власній справі
- Треба вислухати і протилежну сторону
- Під час війни закони мовчать

Проаналізуйте дані закони за таким алгоритмом:

1. Поясніть це положення, дібравши приклад із життя.
2. Чи актуальна норма римського права сьогодні?
3. Які моральні норми закладені в законі?

Оформте свої відповіді, склавши усно мінідоповідь на тему: «Норми римського права».

§ 52. РОДИНА І ВИХОВАННЯ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрацію. Як, на вашу думку, вона пов'язана з темою уроку?

1. Родина в Давньому Римі

Римський народ зберігав багато племінних звичаїв та традицій. Суспільство було згуртоване по родинах, які склалися з сімей — **фамілій**. Головним у сім'ї був **батько** родини, який мав право розпоряджатися життям і долею членів своєї родини. Упродовж життя, навіть у дорослому віці, діти повністю підпорядковувалися волі батька. Чоловіків і дружин дітям обирали батьки. Здебільшого шлюби укладалися за розрахунком, щоб примножити або отримати багатство в родину.

Коли в сім'ї народжувалася **дитина**, батько мав визнати її за свою. Якщо батько визнавав дитину, то брав її на руки, демонструючи, що він приймає її в сім'ю. Коли ж свого батьківства чоловік не визнавав, то дитину залишали на сходах храму або на узбіччі дороги. На дев'ятий день від народження дитині давали ім'я й амулет, який мав захищати немовля. Батько як голова родини займався як сімейними, так і державними справами або справами, які забезпечували достаток сім'ї: землеробством, торгівлею, ремеслом, військовою справою.

Жінки в Римі не мали громадянських прав. Але римлянки, на відміну від гречанок, у сім'ях почували себе вільніше. Дуже часто римлянка була не лише господинею в домі, а й другом і порадицею свого чоловіка. Він піклувався про свою дружину, й вона почувала себе в домі повноправною господинею. Римські жінки приймали гостей, нарівні з чоловіками брали участь у трапезах,

відвідували громадські місця. Більшість знатних римлянок були освіченими й знали грецьку мову.

1. Хто в римській родині був головним?
2. Від чого залежала доля новонародженої дитини?
3. Яке становище жінки було в римській родині?

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Складіть розповідь відповідно до сюжету ілюстрації.

1. Придумайте назви ілюстраціям.
2. Про які традиції римської родини ми дізнаємося з даних малюнків?
3. Чи в українських родинах є подібні традиції?

2. Навчання і виховання дітей

Діти виховувалися до семи років у своїх сім'ях. У багатих родинах дітей зазвичай навчали раби-педагоги, здебільшого греки. Вчили грецької мови й добрих манер. Траплялося, що в деяких сім'ях батьки самі займалися зі своїми синами. Учили їх читати й писати, метати спис, їздити верхи, перепливати річку, битися у військових обладунках. Дівчаток навчали кулінарної майстерності, шиття, в'язання, також читання і письма. Діти селян росли на природі, бігали, гралися, але їх залучали до роботи в господарстві. Вони пололи город, пасли птицю й худобу. У старшому віці, на рівні з батьком, косили й орали. У ремісничих сім'ях діти зростали в тісних маленьких кімнатках, розташованих над майстернями їхніх батьків, а підрісши, допомагали працювали в майстерні.

Початкову освіту можна було здобути у вільновідпущеників-греків. Вони винаймали кімнату, яка їм слугувала за початкову школу. Така школа була доступна для дітей бідних римлян. Грамоти навчали на дошках, вкритих воском. Гострою паличкою учні виводили свої перші літери, слова, записували приклади. У школі встановлювали сувору дисципліну, застосовували тілесні покарання. Після закінчення початкової школи освіта дівчат завершувалася.

Середню освіту діти отримували з 12 або 13 років у «школах грамотності». Вони вивчали історію, географію, астрономію, музику, геометрію, обов'язково грецьку мову, також тренували навички повсякденного життя. Навчання в таких школах було платним. Вищим щаблем в освіті вважали **риторські школи**, в яких хлопчики з 14 років працювали над ораторським мистецтвом, вчилися складати й проголошувати промови. Ці навички давали їм можливість виступати захисниками або обвинувачувачами в суді. Такі школи відвідували здебільшого сини патриціїв або багатих плебеїв. Дуже заможні родини відправляли своїх дітей на навчання в Грецію. Грецька освіта давала можливість зробити політичну чи юридичну кар'єру.

1. Як виховували дітей у римських родинах?
2. Де здобували початкову освіту римські дівчатка і хлопчики?
3. Кому була доступна середня й вища освіта в Давньому Римі?

Барвограй ідей

Клію прочитала судження римського філософа Цицерона про ораторське мистецтво й вирішила визначити, якими якостями має володіти людина, щоб опанувати це мистецтво. Допоможіть Клію.

Цицерон: «Гідним оратором може бути той, хто: запропоноване йому питання, що вимагає словесної розробки, зуміє викласти розумно, струнко, так, що воно запам'ятається, і в доступному виконанні; для красномовства необхідна особлива грайливість розуму й почуття..., запам'ятовування має бути правильним і міцним; оратор мусить мати любов до справи, вивчати правила ораторського мистецтва, бути добрим практиком».

1. Запишіть у зошит слово «Оратор» і навколо нього — якості, якими він має володіти.
2. Подумайте і скажіть, які сучасні професії потребують якостей ораторського мистецтва.

3. Традиції повсякденного життя римлян

Місце проживання, статус, заняття жителів Давнього Рима визначали їхній побут та традиції. Більшість мешканців Римської держави займалися сільським господарством. Кожна землеробська сім'я забезпечувала себе харчами, а заможні селянські родини вирощували сільськогосподарську продукцію на продаж. У таких господарствах велику частину роботи виконували раби. Багаті землевласники для догляду за своїми маєтками наймали управителів. У II–I століттях до нашої ери були створені великі рабовласницькі маєтки, в яких господарство вели з урахуванням наукових досягнень. Там поля ретельно обробляли й удобрювали, вирощували нові високоврожайні сорти культур. Традиційно на селі вживали каші, які виготовляли із зернових культур: ячменю, вівса, пшениці. Лише згодом римляни навчилися із зерна молоти борошно й пекти хліб. Селяни харчувалися городиною, садовою, також вживали сир, молоко, вино.

Життя людей у містах мало певні особливості. Римська знать — багаті люди — жили в кварталах, розташованих на Палатинських пагорбах. Їхні будинки були одноповерхові й огорожені кам'яними парканами. Будинок поділявся на дві частини: гостьову та житлову. В гостьовій облаштовували зали-вітальні з мармуровою підлогою та їдальню. Посередині зали — басейн, над яким був прямокутний отвір у стелі. Житлову частину оточували садок, двір з клумбами. Уже в I столітті нашої ери будинки мали скляні вікна, опалення складалося з керамічних труб, вбудованих у стіни, по яких гаряче повітря надходило в кімнати. Городяни із середнім достатком і незаможні жили в багатоповерхових будинках. На перших поверхах розміщували крамниці й майстерні, на другому поверсі жили городяни із середнім достатком, а вище — бідняки.

Спільними розвагами як для заможних громадян, так і для незаможних були відвідини театрів, цирків, термів, іподромів. Знатний римлянин міг собі дозволити влаштувати у власному домі бенкет або піти в гості до такого ж

знатного громадянина. Римляни щодня відвідували терми. У Римі було 11 громадських і понад 1000 приватних терм. **Терми** — це спортивно-розважально-інтелектуальні комплекси, що включали в себе: лазні, крамниці, бібліотеки, басейни з мінеральною водою, майданчики для заняття спортом. Форум теж був місцем збору громадян. Його відвідували більш заможні римляни. Там відбувалися народні збори, торги. На Форумі люди дізнавалися політичні й світські новини.

1. Які були особливості життя на селі в Римській державі?
2. Назвіть різницю між побутом заможного римського громадянина та бідного.
3. Як розважалися римляни?

Барвограй ідей

Клію побачила малюнки-реконструкції римських будівель і не змогла визначити, чиє то житло. Допоможіть їй: скористайтесь програмою розпізнання ілюстрацій на вашому смартфоні й з'ясуйте, що зображено. Підготуйте стислу розповідь про житло римлян.

Гаявина творчості

Клію пропонує вам підготувати ораторський виступ на теми: «Їжа давніх римлян», «Одяг римлян», «Розваги римлян». Візьміть до уваги та врахуйте якості, якими має володіти оратор, застосуйте їх під час свого виступу.

Острів цікавинок

Перегляньте відео за покликанням <https://cutt.ly/16A2AJi> або за QR-кодом. Опишіть 4–5 реченнями, як виглядав будинок римської родини ззовні і зсередини. Які деталі свідчать про те, що тут мешкала заможна родина?

§ 53. РИМ ТА ЙОГО МЕШКАНЦІ

Разом із Клію розгляньте ілюстрації. Що на них зображено? Як, на вашу думку, вони пов'язані з темою уроку?

1. Життя столиці

Рим розкинувся на семи пагорбах. Римляни активно заселяли місто. Річка Тибр розділила його на лівобережжя й правобережжя, а кілька мостів поєднували частини міста. Що більшою ставала територія Римської держави, то пишніше й величніше розбудовувалася столиця. Рим перетворився на найбільше місто Середземномор'я. У I столітті нашої ери одночасно в ньому мешкало більше мільйона жителів. Відтак Рим був дуже щільно забудований. Переважали будинки на кілька поверхів.

З гірських джерел Апеннін у столицю по **мостах-акведуках** — водопроводах потрапляла вода. Натомість стічні води каналізаційними трубами відводили до головного каналу, який називали клоакою. Бруковані вулиці вели до центру Рима — **площі Форум**.

Особливо активно Рим забудовували в період імперії. Починаючи від Юлія Цезаря, імператори споруджували в центрі столиці храми, палаци, будували нові Форуми. На честь перемог полководців та приєднання до держави нових територій споруджували тріумфальні арки, через які вони урочисто в'їжджали в місто.

1. Яким був Рим у I столітті нашої ери?
2. Які комунікації існували в місті Римі?
3. Як змінився Рим в імперський період?

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте споруди, побудовані в Римі. За допомогою програми розпізнання на ваших смартфонах з'ясуйте, що це за будівлі, з якою метою вони були створені.

2. Мешканці Рима

Як ви вже знаєте, багаті громадяни споруджували будинки на Палатинському пагорбі, неподалік від імператорських палаців. Житла римської знаті називали **домусами**. Їх прикрашали фресками — малюнками на стінах, мозаїками — візерунками з мармуру на підлогах. У кімнатах ставили статуї й погруддя відомих людей. Меблі оздоблювали виробами зі слонової кістки, бронзи, золота. Кріслом з високою спинкою і підлокітниками користувався лише господар дому. Римляни, котрі значну частину життя проводили на бенкетах, першими почали використовувати високі столи, вкриті скатертинами, за якими споживали їжу. В будинках знаті мешкали сотні рабів. Це лікарі, музиканти, художники, кухарі. По вулиці раби носили господарів на ношах.

Окрім багатих знатних громадян, у Римі мешкали й **бідняки**. Вони жили в окремих районах, забудованих п'яти- або шестиповерховими будинками. Вулиці там були дуже вузькі й брудні. У таких районах часто завалювалися будинки й виникали пожежі.

Щоб задобрити бідноту й попередити голодні бунти, імператори роздавали хліб і дрібні гроші. Близько 200 ти-

сяч людей отримували безоплатно харчі. Так римська біднота звикла жити на подачках і не хотіла працювати. І багаті, і бідняки вважали працю справою рабів і тому вимагали: **«Хліба і видовищ»**.

1. Як називали будинки знатних римлян?
2. Опишіть будинки бідняків.
3. Чому виник вислів «хліба і видовищ»?

Барвограй ідей

Кліо дізналася, що вислів «хліба і видовищ» найвищої популярності набув за часів Нерона. Імператор міг задурманити розум народу через роздачу їжі і вина. Кілька повстань вдалось уникнути завдяки тому, що вчасно було нагородовано розлючений натовп. Після цього люди відправлялися на видовища й тріумфували, вигукуючи: «Хліба і видовищ».

1. Об'єднайтеся в пари.
2. Висловіть судження, яким було життя римського народу.
3. Як ви вважаєте, до чого може призвести життя за принципом «хліба і видовищ»?

3. Видовища в Римі

Видовища були невід'ємною частиною життя римлян. Другу половину дня громадяни Рима проводили відповідно до своїх можливостей і вподобань. Це був час відпочинку. Хтось відвідував терми, хтось — театри, хтось — цирки.

Та найулюбленішим видовищем як для багатих римлян, так і для бідноти були **гладіаторські бої**. Жодного свята в I столітті до нашої ери не відбувалося без них. Публіка не лише втішалася кривавими бійнями, а й вирішувала долі гладіаторів. Коли глядачі хотіли помилувати переможеного, то піднімали догори великий палець правої руки, а коли бажали йому смерті — опускали палець донизу.

У **74 році до нашої ери** з гладіаторської школи міста Капуя втекло 70 рабів. Вони сховалися на горі Везувій, і до них доєдналися інші раби. Військо повсталих налічувало 10 тисяч. Його очолив **Спартак**, один із гладіаторів.

Кілька років повсталі воювали з римськими легіонами. У 71 році до нашої ери відбулась остання битва Спартак з римським військом. У ній Спартак загинув. Близько шести тисяч рабів розп'яли на хрестах і виставили вздовж Апієвої дороги.

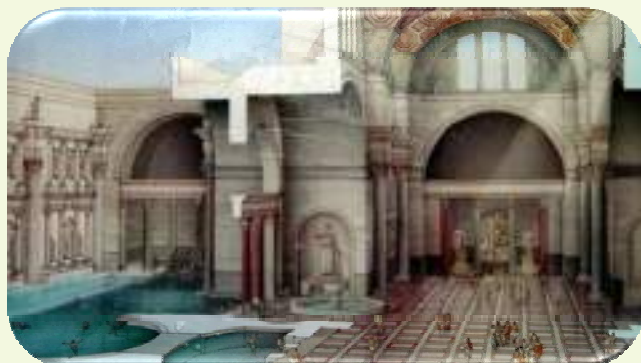
1. Як римляни проводили другу половину дня?
2. Хто такі гладіатори?
3. Коли відбулося повстання Спартак?

Барвограй ідей

Клію побачила цікаві ілюстрації, але підписи до них переплуталися. Допоможіть їй виправити непорозуміння.

1. Терми Каракали. 2. Гладіаторські бої. 3. Римський театр.

Галевина творчості

Клію пропонує вам здійснити подорож до Давнього Рима в ролі фотожурналіста / фотожурналістки. Підготуйте фото-звіт і розповідь на тему: «Мої враження від Давнього Рима».

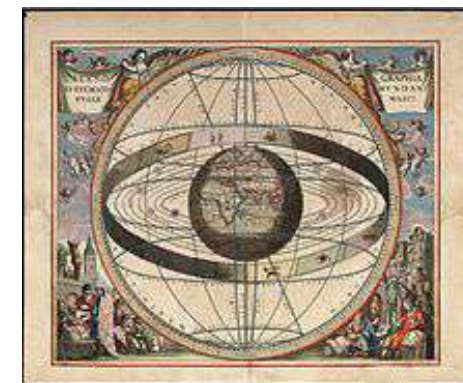
§ 54. КУЛЬТУРА ДАВНЬОГО РИМУ

Разом із Клію розгляньте фото та перегляньте відео за покликанням <https://cutt.ly/l6A1SoT> або за QR-кодом. Що вам відомо про цю архітектурну споруду Давнього Риму? Зробіть авторське озвучення відео.

1. Наукові знання

Кожна з давніх цивілізацій внесла свій вклад у розвиток наукових знань. Розглянемо наукові здобутки, які залишили нащадкам римляни. Найбільшого розвитку досягли тут **астрономія, географія, фізика, математика, медицина**. Вони зазвичай мали прикладне (практичне) значення. **Клавдій Птолемей** розробив нову схему руху планет, у центрі якої була Земля, а Сонце та інші небесні тіла оберталися навколо неї. Планети названо іменами римських богів. Тривалий час люди користувалися юліанським календарем, запровадженим Юлієм Цезарем. Учений **Страбон** написав працю «Географія», в якій зібрав усю відому на той час інформацію про країни і народи — від Британії до Індії. Дослідження **Клавдія Галена** в медицині сто-

Система Всесвіту за Птолемеєм

сувалися функцій нервів і головного мозку, кровообігу. Для підготовки лікарів у Римі створено медичну школу.

В енциклопедіях записували відомості, нагромаджені в різних сферах знань. У праці «Про природу речей» **Тит Лукрецій Кар** розмірковував про атоми, незалежність природи від волі богів, смертність душі. **Пліній Старший** написав «Природничу історію» — першу енциклопедію з фізичної географії, ботаніки, зоології.

Римляни цікавились історією. Історичні праці **Тита Лівія** стали важливим джерелом для вивчення різних періодів минулого Давнього Риму. **Публій Корнелій Тацит** описував добу Римської імперії, її протистояння з варварами. Він був автором відомого вислову: «Історію треба писати без гніву і пристрастей». **Гай Юлій Цезар** є автором твору «Нотатки про галльську війну», де йдеться про воєнні дії римських військ на землях Галлії у 58–50 роках до нашої ери. Значний рівень практичного застосування мала **юридична наука**. У Давньому Римі готували спеціалістів, які могли надавати юридичні послуги населенню. Зазвичай вони захищали своїх клієнтів під час попереднього слідства і суду. Отже, наукові знання в Давньому Римі досягли значного розвитку. Вони поєднували досягнення минулих цивілізацій і мали значний рівень практичного застосування.

1. Які науки досягли найбільшого розвитку в Давньому Римі?
2. Назвіть авторів енциклопедій.
3. Якого правила історіописання рекомендував дотримувати **Публій Корнелій Тацит**?

Барвограй ідей

Використовуючи інтернет-ресурси, разом із Кліо підготуйте 5–6 запитань для вікторини на тему: «Математичні знання в Давньому Римі».

2. Література

У Давньому Римі були поширені різні жанри літератури: **поезія, драматургія, проза**. Мовою давніх римлян

була **латина** — мова племені латинян. Алфавіт римляни запозичили в греків і вдосконалили його.

Першим римським поетом і драматургом вважають **Лівія Андроніка**, грека за походженням, який потрапив у рабство. Він переклав латинською мовою поему «Одіссея», написав чотирнадцять трагедій і три комедії. Саме його постановки дали поштовх розвитку римського театру. Відомим римським драматургом був **Луцій Анней Сенека**. В його літературній спадщині трагедії на історичну тематику, з-поміж яких: «Едіп», «Агамемнон», «Фінікіянки». Чільне місце в літературі займала ораторська проза. Найвідомішим письменником був **Марк Туллій Цицерон**. В його літературній спадщині твори про риторику, історію.

«Золотою добою» римської поезії вважають період правління Октавіана Августа. Саме в цей час творили **Вергілій, Горацій, Овідій Назон**. У віршах Вергілій оспівував природу, сільське життя, Римську державу. Взявши за взірць гомеровську «Іліаду», він створив поему «Енеїда» про пригоди троянського героя Енея. Горацій писав вірші про любов до життя, офіційні листи-вірші, в яких возвеличував Августа. Водночас у «Сатирах» він висміював пороки римського суспільства. Овідій Назон — один з найталановитіших ліриків світу. Він автор збірок ліричних поезій, найбільш відома з яких «Метаморфози». **Гай Цільний Меценат** організував гурток літераторів, матеріально підтримував талановитих поетів.

«Горацій, Вергілій та Варій у будинку Мецената». Картина Шарля Франсуа Далаберта, XIX століття

1. Які літературні жанри були поширені в Давньому Римі?
2. Назвіть представників римської драматургії і прози.
3. Чию літературну творчість відносять до «золотої доби» римської поезії?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що, втративши імператорську милість, Овідій Назон був засланий Октавіаном Августом у Дакію, грецьку колонію біля гирла Дунаю, тобто порівняно з Римом у справжнісіньку глушину? Перед від'їздом вигнанець вирішив у розпачі знищити найдорожчий своєму серцю твір — поему «Метаморфози», яку вважав запорукою свого безсмертя в історії. Митець спалив її, але друзі Овідія зберегли копії. Завершується поема пророчими словами:

Буду в людей на вустах і, якщо таки можна покластись
На прозорливість співця, — возвеличений, житиму вічно.

Оцініть вчинок друзів Овідія.

3. Архітектура. Скульптура

Розвиток суспільства, розширення меж Римської держави спричинили швидкі темпи розвитку архітектури. У цей час римляни будували переважно споруди практичного призначення — **міські мури, дороги, мости, акведуки, базиліки, терми, складські приміщення**. До нашого часу функціонує **Аппієва дорога**, побудована у 312 році до нашої ери, водопровід (акведук) Аква Аппія — критий канал завдовжки 16 кілометрів 617 метрів, місцями прорубаний у скелі або складений з кам'яних плит і піднятий на поверхню, де цього вимагав рельєф. Римляни першими стали використовувати в будівництві міцний і водонепроникний матеріал — **римський бетон**. Центром суспільного і політичного життя Давнього Риму була **площа Форум**, навколо якої розташовували культові та громадські споруди. Для вшанування богів споруджували храми. Одним із відомих є **храм богині Вести** — покровительки Рима, що мав округлу форму з колонами. Найвідомішою архітектурною спорудою Давнього Риму був **амфітеатр Колізей**. Від усіх споруд такого типу, які призначалися для різних розваг жителів міста і держави, Колізей відрізнявся великими розмірами. Він одночасно міг вміщати близько п'ятдесяти тисяч глядачів. У XXI сто-

літті, за результатами голосування, Колізей був визнаний одним із Нових семи чудес світу.

Основним скульптурним зображенням став **індивідуальний портрет**. Вважалося, що статуя повинна прославляти дану людину, її спадкоємців. Тому важливо, щоб зображене обличчя не переплутали з кимось іншим. На розвиток римського індивідуального портрета вплинув

Жіночі фігури.

Мармурові тіла натирали сумішшю шафрану й молока, щоб надати їм тілесного кольору

звичай знімати з померлих воскові маски, які потім зберігали в головній кімнаті римського житла. Їх виносили з будинку під час урочистих поховань. Чим більше було таких масок, тим більш знаменитим вважався рід. Скульптори звертали особливу увагу на передачу індивідуальних рис. Портрет повинен був відображати вдачу людини — розум, волю, розважливість, жорстокість. Створювали скульптури не лише чоловіків, але й жінок.

Культура Давнього Риму зробила значний внесок у світову культуру. Поширеною є думка, що **Рим завоював світ не лише мечем. Він переміг його своєю культурою**. Латинська мова

лягла в основу сучасних західноєвропейських мов та й досі використовується в медичній термінології. Римські наука, література, мистецтво стали зразком для народів світу.

1. Які архітектурні споруди практичного призначення будували римляни?
2. Що найбільш поширеним було у скульптурних зображеннях давніх римлян?
3. Який спадок залишила культура Давнього Риму нащадкам?

Галія творчості

Клію запропонувала вам створити лепбук на тему: «Галерея портретів знаменитих римлян». Відзначте, чому ви вибрали для лепбуку саме ці історичні постаті, й запишіть коротку довідку про них. Допоможуть вам у цьому пошукові ресурси мережі «Інтернет».

§ 55. РЕЛІГІЯ ДАВНЬОГО РИМУ: ВІД ЯЗИЧНИЦТВА ДО ХРИСТІЯНСТВА

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Як, на вашу думку, вони пов'язані з темою уроку?

1. Пантеон римських богів

Релігія давніх римлян була **язичницькою**. Вони вірили в божества і духів, які не мали людської подоби. Вважалося, що в річках, лісах живуть надприродні істоти, котрі можуть бути добрими або злими, допомагати чи шкодити. Добрі духи — генії — виступали захисниками та охоронцями людини. Інші божества — пенати — оберігали житло, були покровителями сімей. Сьогодні вживають вислів: «повернутися до рідних пенатів», тобто додому. Були і злі духи, котрі завдавали шкоди.

Згодом склався культ головних римських богів. З-поміж них: Юпітер — бог грому і блискавки; Юнона, його дружина — захисниця жінок і материнства; Нептун — бог моря; Марс — бог війни, римляни вважали себе народом

Статуя Марса — бога війни

Йому приносили дари воїни перед походом, а також після успішного його завершення. Символом Марса був спис.

Поміркуйте, чому римляни вважали себе народом Марса.

Марса; Венера — богиня краси і кохання; Аполлон — бог Сонця, покровитель мистецтва; Веста — богиня домашнього вогнища, покровителька Рима. Захисників мали деякі професії. У торговців — Меркурій, ковалів — Вулкан, землеробів — Церера, художників, письменників, учителів — Мінерва. Римляни розраховували на допомогу богів, відтак дотримували усталених правил та ритуалів. Жодної важливої справи вони не починали, не переконавшись про ставлення до неї богів. За несприятливих передбачень відкладали навіть військові походи. Для вшанування богів і богинь у Римі спорудили «храм усіх богів» — **Пантеон**.

Пантеон у Римі. Світлина

За допомогою інтернету віднайдіть:

1. Що означає назва «Пантеон»?

2. Який напис є на його фронтоні?

фінікійського бога Ваала та інших. Усталився звичай після завоювання якогось міста переселяти до своєї столиці богів переможених, щоб викликати до себе їхню прихильність і вберегтися від їхнього гніву.

1. Що означає вислів: «Повернутися до рідних пенатів»?

2. Назвіть головних римських богів.

3. Які народи мали вплив на римську релігію?

Барвограй ідей

Знайомлячись із релігійними віруваннями Давнього Риму, Кліо зацікавилася назвами богинь Флора, Фауна, Фортуна. Поясніть Кліо, що вони уособлювали. Віднайдіть їхні зображення. Що

сьогодні означають ці назви? Скористайтеся додатковими джерелами інформації.

Галевина творчості

Клію з'ясувала, що значний вплив на релігію римлян мали давні греки. Вона вирішила створити лепбук на тему: «Пантеон римських богів» і пропонує долучитися вам. Готуючи лепбук, порівняйте, що було спільне і відмінне в грецьких і римських богів. Для пошуку інформації скористайтесь інтернетом.

2. Виникнення християнства. Ісус Христос

Римські завоювання спричинили зневіру підкорених народів у своїх давніх богів і прагнення віри в нового бога, який міг би захистити не місто чи громаду, а конкретну людину. Серед жителів східних провінцій Римської імперії поширилися ідеї, що Спаситель людей, Божий посланець уже приходив на Землю, однак люди його не впізнали. Звали Спасителя Ісус. Він народився в провінції Юдея. На початку його діяльності проповідник Іван Хреститель здійснив над ним обряд хрещення. Після цього Ісуса було проголошено **Месією**, тобто Спасителем. Він проповідував ідеї добра, милосердя, справедливості, любові до ближнього, які мали щораз більше прихильників.

Популярність його проповідей викликала невдоволення юдейських священників — фарисеїв. Один з учнів Ісуса — Юда — видав його владі. Ісуса судили за нібито підбурювання проти Риму. За наказом прокуратора Юдеї Понтія Пілата, його розп'яли на хресті. Однак учні Ісуса розповіли, що на третій день після страти він з'явився перед ними живий і обіцяв повернутися на землю задля встановлення справедливості.

Оповіді про життєвий шлях Ісуса були записані найближчими соратниками-учнями (апостолами) в **Євангеліях** (від грецької «добра звістка»). Вважалося, що він є **Христос** — посланець Бога, його Син, котрий заради спокути людських гріхів прийняв смерть на хресті, потім воскрес і знісся на небеса. Віра у Христа дала назву новій релігії — **християнству**. Священною книгою християн є **Біблія**, в якій записані основні ідеї християнського віровчення. Йдеться,

зокрема, про таке: про людську душу — вона безсмертна; існує потойбічне життя: рай чи пекло; залежно від того, наскільки благочестиво і праведно жила людина в цьому світі, вона буде жити в потойбічному.

1. Визначте причини появи християнства.
2. Якою була реакція фарисеїв на проповіді Ісуса?
3. Де були записані оповіді про життєвий шлях Ісуса Христа?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що тривалий час точилася дискусія щодо того, чи існував Ісус Христос як реальна історична постать? Вивчення різних джерел, зокрема Біблії, свідчень сучасних і пізніших істориків дають підстави стверджувати, що Ісус Христос — реальна особа. Він народився в місті Вифлеємі, на півдні Юдеї. За біблійною легендою, був сином Бога, хоча мав і земних батьків, простих людей — Йосифа і Марію. Дитинство Ісуса пройшло в місті Назареті. Британським археологом Кеном Дарком були знайдені рештки будинку I століття нашої ери в цьому місці, де, ймовірно, на думку вченого, міг жити Ісус Христос. Будинок зведений у I столітті вправним ремісником, а Йосиф був і теслею, і майстром, який міг спорудити таке житло. При будинку був внутрішній двір, складські та житлові приміщення, тераса. Сходи висічені в камені природної печери, а її склепіння використані як стеля. Після смерті Ісуса Христа біля цього будинку споруджена печерна церква, а в наступному столітті над нею і будинком звели ще одну велику церкву. Як вважає Кен Дарк, християни не дарма збудували церкву на цьому місці і вважають його значущим.

Які джерела можуть підтвердити, що Ісус Христос був історичною особою?

3. Перетворення християнства на державну релігію

Перші християнські громади, що визнавали нового Бога — Спасителя Ісуса Христа, виникли в **Палестині**. Згодом вони поширилися в інших провінціях імперії та в Римі. Християнські общини вирізнялися простотою організації, відсутністю керівництва. Їхні учасники

влаштовували спільні **трапези** — збори, на яких виголошували проповіді. Нове віровчення не визнавало відмінностей між людьми за майновими статками та походженням.

Влада Римської держави **переслідувала християн**. Їх звинувачували в образах імператора, пожежах та інших проблемах імперії. Щоб уникнути репресій, християни проводили зібрання в римських підземеллях (катакомбах). Тут вони справляли обряди й переховувалися від влади.

Згодом почала формуватися **церковна організація християнських громад**. Вона поділялася на клір (духівництво) і мирян. Зміцнення зв'язків між громадами призвело до створення єдиної церкви. Її очолював Папа Римський — глава християнської общини Рима. Поступово змінилося ставлення влади до християн. Імператор Костянтин визнав у 313 році **християнство державною релігією**. **325 року** в місті **Нікея** (Мала Азія) зібрався Перший Вселенський собор, на якому затвердили **Символ віри** — короткий виклад християнського віровчення. Оскільки християнство формувалося в середовищі, де панував **юдаїзм**, тому в ньому збереглися елементи юдейської релігії. Але вони не мали суперечностей. Саме тоді **Старий Завіт** — основи юдаїзму — та **Новий Завіт** — основи християнства — поєднали у священну книгу — **Біблію**.

1. Чим християнство приваблювало людей?
2. Як римська влада спершу ставилася до християнства?
3. Де був затверджений християнський Символ віри?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що на Нікейському Вселенському соборі основними Євангеліями визнані чотири? Вони увійшли до Нового Завіту. Їхніми авторами були євангелісти Матвій, Марк, Лука, Іоан. Вони містять розповіді про Ісуса Христа, його життя, вчення, смерть і воскресіння.

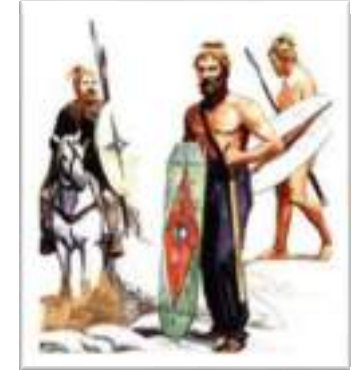
1. Як звали євангелістів?
2. Чи знайомилися ви зі змістом цих священних книг?

Чотири євангелісти

§ 56. СУСІДИ ДАВНЬОГО РИМУ

Разом із Кліо розгляньте ілюстрації. Представниками яких цивілізацій є зображені народи?

1. Велике переселення народів

У перші століття нашої ери Європу можна було розділити на дві нерівні частини. Римська імперія займала лише невелику часточку населеної суші. За її кордонами розпочинався безмежний світ племен і народів, який римляни називали **варварським**. Римляни переважали в рільництві, ремеслі, вміли будувати величні палаці, храми, міста. Вони досягли успіхів у мистецтві, мали писемність. У варварів землеробство було примітивним, як і знаряддя праці. Про міста вони лише чули, але на скотарстві та полюванні розумілися краще. Серед римлян були багаті й бідніші. У житті варварів багатство великої ролі не відігравало. Усі були вільні та рівні. Лише вожді, старішини чи жерці користувалися незначними привілеями. Час від часу варварський світ ставав особливо небезпечним для римлян. На початку **IV століття** Європа зіткнулася з явищем, названим **Великим переселенням народів** — масовим рухом племен, який завершився в **VII столітті**. Залишаючи обжиті місця, племена переміщалися на інші землі, іноді на значні відстані.

Серед основних **причин** переселення племен дослідники називають кілька: різке похолодання на півночі Європи;

зростання кількості населення і нестачу земель; прагнення вождів і знаті до захоплення нових територій і здобичі. Войовничих переселенців — варварів — приваблювали багаті землі і впорядковані міста Римської імперії. Переміщення одних племен витісняло інші, які були змушені здобувати та освоювати новий простір для життя. Допоки Римська імперія була сильною, вона різними засобами забезпечувала спокій у Європі: переселяла одні племена, мирила та сварила інші. Але з її послабленням правителям все важче було утримувати стабільність на кордонах держави. 395 року, після смерті імператора Феодосія, Римську імперію було поділено на Західну і Східну між його синами.

Приводом до Великого переселення народів став наступ племен **гунів**, які в 70-і роки IV століття прийшли в Європу з Центральної Азії. Вони перетнули Дон і завдали поразки готам, які в той час жили в Північному Причорномор'ї. Основна частина гунів осіла в Середньому Подунав'ї, де утворила державу. В 434 році її очолив Аттіла. Вторгнення гунів у Європу спричинило переміщення германців та інших племен. У результаті Великого переселення народів, почали формуватися народи і території, що визначили сучасну карту Європи.

1. Що означає термін «Велике переселення народів»?
2. Визначте основні причини переселення племен.
3. Де виникла держава гунів? Хто її очолив?

Барвограй ідей

Клію запропонувала вам скласти п'ять запитань до теми: «Один день із життя варвара». Придумайте і запишіть їх у зошит.

2. Відносини Давнього Риму з варварами. Утворення варварських королівств

Отже, у IV столітті Римська імперія вступила ослабленою. Бракувало робочих рук для обробки земель великих маєтків, не було кому служити у війську. Тоді і землевласники, і держава вдалися до послуг варварів, зокрема **германців**, котрі найбільше контактували з Ри-

мом. Їх запрошували в прикордонні провінції імперії і використовували як робочу силу. Германці переселялися сюди зі своїми родинами, майном. Таке переселення називають **міграцією**. Варварів наймали також до римської армії. Деякі з них навіть ставали воєначальниками.

Ситуація змінилася, коли в Європу вторглися гунни. Найвідоміший вождь гунів Аттіла повів своє військо на захід. Гунни перетнули річку Рейн і рушили в Галлію. Назустріч їм вийшла велика армія під проводом римського полководця Аеція, котрого підтримали германські племена вестготів, франків, бургундів, алеманів. **451 року** відбулася битва на **Каталаунських полях**, у якій гунни зазнали поразки. Після подолання загрози з боку гунів, на певний час встановилася рівновага у стосунках Риму з варварами.

«Битва на Каталаунських полях». Мініатюра XIV століття

Віднайдіть на мініатюрі зображення гунів та римських воїнів.

Варварські племена, які поселилися на території Римської імперії, утворили власні держави. Учені називають їх варварськими королівствами. У 418 році на землях Аквітанії виникла держава **вестготів**. Її очолив готський правитель Теодоріх. На території колишніх римських провінцій у Північній Африці виникло королівство **вандалів**, котре очолив Гейзеріх. Згодом у південно-східній Галлії утворилося королівство **бургундів**, у Британії — королівство **англів і саксів**. Хоча ці держави вважалися залежними від

Риму, але виконували розпорядження імператорів лише тоді, коли вони збігалися з їхніми інтересами.

1. Чому в Римській імперії почали використовувати працю германців?
2. Коли і між ким відбулася битва на Каталаунських полях?
3. Які варварські королівства утворилися в межах Римської імперії?

Острів цікавинок

Чи знаєте ви, що в 410 році на Апеннінському півострові з'явилися вестготи на чолі зі своїм вождем Аларіхом? Досить швидко вони підійшли до Рима. Взяти добре укріплене місто Аларіх не зміг. Римляни спробували відкупитись, однак це їм не вдалося. Хтось відчинив браму, і вестготи увійшли до міста. За словами сучасника, місто було пограбовано: багато палаців знищено, скарби забрано. Але через два дні варвари залишили Рим.

Як повели себе варвари в Римі?

«Аларіх під стінами Рима».
Французька мініатюра
XV століття

3. Загибель Римської імперії

455 року римлян чекала нова небезпека. Племена вандалів на чолі з Гейзеріхом підійшли до Рима. Місто не готове було протистояти ворогові. Вандалів не задовольнив викуп. Вони пообіцяли не вбивати римлян, а обмежитися лише пограбуванням міста, яке тривало чотирнадцять днів. Варвари забирали все, що могли вивезти. Ці багатства Рима, за іронією долі, повинні були прикрашати столицю вандалів місто Карфаген, яке колись римляни знищили. Оскільки не все вандалі змогли забрати, то частину скульптур і архітектурних споруд вони зруйнували. Як нагадування про ці жахливі два тижні у європейських мовах залишилося слово «вандалізм», що означає нищення пам'яток культури.

Після того як вандалі залишили Рим, було зроблено спроби зміцнити імперію: упорядковано фінанси, скасовано частину боргів, упорядковано збір податків. Могутність імперії почала відроджуватись. Однак ненадовго. У країні зросла залежність імператорів від германських військ та їхніх командирів, які фактично почали керувати справами держави; склався союз римської знаті і германських вождів; до варварів утікали колоні, раби, котрі шукали в них захисту від сваволі держави і власних господарів. Усе це послабило Римську імперію.

У 476 році германський вождь, командир війська Одоакр усунув від влади 16-річного імператора Ромула Августула, відіславши його до свого маєтку. За іронією долі, останній імператор мав ім'я засновника і першого правителя Римської держави — Ромула. Корону і пурпурну мантию імператора відправили до Константинополя на знак того, що в Римі імператора більше немає. Цей рік вважають останнім роком існування Римської імперії.

1. Що таке вандалізм?
2. Які причини призвели до ослаблення Римської імперії?
3. Коли перестала існувати Римська імперія?

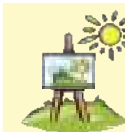
Барвограй ідей

Клію запропонувала вам зробити математичні обрахунки. Полічіть, скільки років пройшло:

1	від захоплення Рима вестготами на чолі з Аларіхом до битви на Каталаунських полях;
2	від битви на Каталаунських полях до зруйнування Рима вандалами;
3	від зруйнування Рима вандалами до падіння Римської імперії.

Вкажіть, у якому столітті відбувалися ці події.

Поміркуйте, чому в цей час варвари стали непереборною загрозою для Римської імперії.

Галевина творчості

Об'єднайтеся в групи. Створіть фотоколаж на тему: «Римський та варварський світ в історії Європи. Зустріч цивілізацій». Результати роботи представте у класі та / чи на своїй сторінці в соціальній мережі.

§ 57. ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Разом із Кліо розгляньте сучасну реконструкцію слов'янського поселення. Висловіть судження, яке значення має історична реконструкція для популяризації історії України.

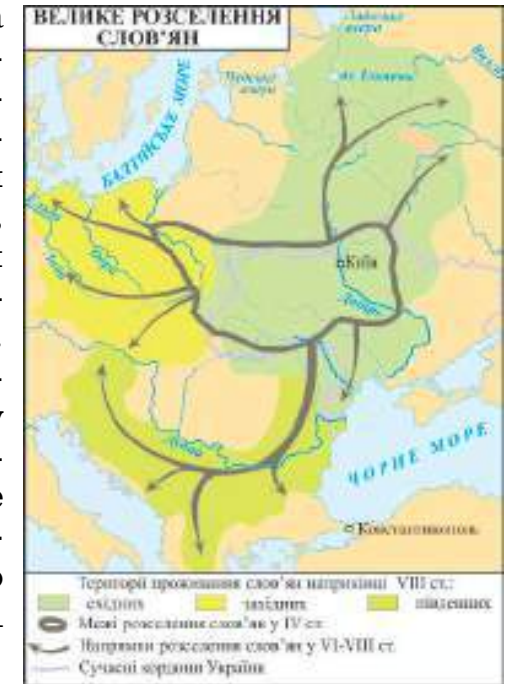
1. Походження та прабатьківщина слов'ян

Слов'яни — велика група європейських народів. Учені стверджують, що вони є **корінними жителями Європи**. Проте достеменно невідомо, де саме сформувалися слов'яни. Одні дослідники вважають, що предки слов'ян від часів неоліту проживали на теренах сучасної України. Їхні нащадки — індоевропейські народи — згодом розселилися в Європі й Азії. За іншою версією, формування слов'янського етносу відбувалося на землях Балтії, звідки їхні племена мігрували на землі між річками Віслою та Одером. Частина їх там і залишилась, інша частина вирушила на схід та оселилася в басейні Дніпра. Про вірогідність обох тверджень свідчать історичні джерела. Вчені продовжують науковий пошук.

У середині V століття, позбувшись залежності від гунів, слов'яни рушили на Східну Римську імперію. Розпочалося **Велике розселення слов'ян**, про яке візантійський історик Йордан повідомляв: «Тепер вони (слов'яни) бушують повсюди». Рух слов'ян тривав до VII століття.

Про життя і розселення давніх слов'ян йдеться в **писемних та археологічних джерелах**. У працях римських істориків I–II століття нашої ери Гая Плінія Старшого, Публія Корнелія Тацита, грека Клавдія Птолемея вка-

зується, що слов'яни жили на території від річки Ельби до середньої течії Дніпра, і їх називали **венетами**. Найдавніша археологічна культура слов'ян — **зарубинецька** (назва походить від села Зарубинці на Київщині). Візантійські історики описували слов'янські племена **антів, склавінів**. Вони заселяли територію України між Дністром і Сіверським Дінцем. Їхню культуру археологи зафіксували як **черняхівську** (від села Черняхів на Київщині). Анти створили перше державне об'єднання **Антський союз**, який проіснував до VII століття нашої ери і розпався під ударами аварів.

1. Як учені пояснюють походження та прабатьківщину давніх слов'ян?
2. Назвіть хронологічні межі Великого розселення слов'ян.
3. У яких писемних та археологічних джерелах містяться згадки про давніх слов'ян?

Барвограй ідей

Разом із Кліо розгляньте картосхему «Велике розселення слов'ян». Покажіть на ній:

1. Територію слов'янських племен напередодні Великого їх розселення.
2. Напрямки розселення слов'ян.
3. Терени, освоєні слов'янами на початку VII століття.

2. Повсякденне і господарське життя

Слов'яни вели осілий спосіб життя. У їхньому господарюванні переважали **рільництво, скотарство, бортництво** (лісове бджільництво). Вони сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо. Вирощували овочеві культури: цибулю, часник,

капусту, а також льон, коноплі, з яких виготовляли тканину. Поряд із рільництвом, розвивалося тваринництво. Розводили коней, велику рогату худобу, свиней, кіз, овець, свійську птицю. Живучи поміж лісів, у краю річок і озер, слов'яни займалися мисливством і рибальством.

Слов'яни були вмілими ремісниками. Серед поширених ремесел — ливарна справа, ковальство. Майстри навчилися виплавляти бронзу і залізо, з яких виготовляли знаряддя праці та речі домашнього вжитку. Значного розвитку набуло гончарство. Торгували слов'яни з жителями Подунав'я, Центральної Європи, римських провінцій та міст. У слов'янські землі потрапляли посуд, вироби зі скла, срібла й золота, олія. Вивозили зерно, хутро, мед, віск.

Слов'янські поселення — **городища** — розташовували на пагорбах поблизу річок. Їх укріплювали ровами, валами й парканом. Ймовірно, будуючи городища в межах однієї громади, всі мешканці розподіляли між собою обов'язки: хтось готував нове місце для поселення, хтось збирав будівельні матеріали, хтось опікувався транспортуванням, хтось підготовляв ліс для спалення. Житла споруджували у формі напівземлянок, розташованих рядами. Будівлі були просторими. У них проживали великі сім'ї.

1. Назвіть галузі господарювання давніх слов'ян.
2. З якими регіонами торгували давні слов'яни?
3. Де розташовували слов'янські городища?

Барвограй ідей

Розгляньте ілюстрації. Які види господарської діяльності слов'ян зображено?

3. Духовний світ давніх слов'ян

Давні слов'яни були язичниками. Вони обожнювали сили природи, від яких залежало їхнє життя, поклонялися богам, пов'язаним зі скотарством і рільництвом. У пантеоні слов'янських богів найбільш шанованими були: **Дажбог** — бог Сонця, **Перун** — бог грому і блискавки, **Стрибог** — бог вітру, **Велес** — покровитель домашньої худоби, торгівлі, **Сварог** — бог вогню, **Ярило** — символізував розквіт природи, **Купайло** — бог сонцевороту, покровитель шлюбу, продовження роду. **Мокоша** — богиня, яка втілювала матір землю. Її вважали заступницею полів, колодязів, жіночого рукоділля.

Шанували слов'яни численних духів і демонів. Вони вірили в їхню надприродну силу. Вважали, що ці сили живуть у річках, озерах, джерелах. Добрих духів називали **оберегами** та **берегинями**. Серед демонів були **упирі**, **вурдалаки**, **біси**. За переказами, вони жили в густих лісових хащах, непрохідних болотах і шкодили людям. Їх боялися, створювали різні заклинання, щоб відвернути злих духів.

Для відправлення культів давні слов'яни влаштовували **святилища** на пагорбах і висотах, зазвичай з безлісою горою. На верхівці пагорба розташовували **капище** — місце, де стояв кап — **ідол** (зображення бога). На ділянках, ближчих до капища, розкладали священне багаття. Сюди приносили требу — жертвну їжу, здійснювали обряди, просили ідолів про милість і покровительство, давали клятви, влаштовували бенкети. Слов'яни вірили, що під час священного бенкету до них приєднуються боги.

1. Які боги входили до язичницького пантеону слов'ян?
2. Кого слов'яни називали оберегами?
3. Що таке капище?

Галевина творчості

Попрацюйте у групах. Створіть оберіг свого класу. Поясніть, чому саме такий оберіг ви обрали. Розмістіть його на стенді в класі.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ «ДАВНІЙ РИМ І ЙОГО СУСІДИ»

Любі діти! Добігла до завершення ваша мандрівка територією Давнього Риму. Ви дізналися про велич і падіння Римської імперії. Супутницею в цій цікавій подорожі була ваша давня знайома і порадиця Кліо. Вона запросила вас знову поринути в цікавий світ римської цивілізації. Щоб потрапити в цю добу, вам доведеться пройти п'ять зупинок — виконати п'ять завдань. Їх можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код. Цікавої і незабутньої вам мандрівки!

Зупинка «Кмітлива»

Попрацюйте з логічними ланцюжками.

З'ясуйте, яке слово зайве і чому.

<https://cutt.ly/E6HkOWf>

- А) Балкани, Альпи, Апенніни, Тибр, Рубікон.
- Б) Етруски, італіки, латиняни, лігурійці, перси.
- В) Дороги, каучук, акведуки, терми, мости.
- Г) Вето, народний трибун, плебеї, «Закони XII таблиць», раби.
- Д) жінки, діти, плебеї, іноземці, вільновідпущеники.

Зупинка «Реставраційна»

В історичному тексті «Римська держава» були пошкоджені окремі слова. Відновіть його і запишіть у зошит.

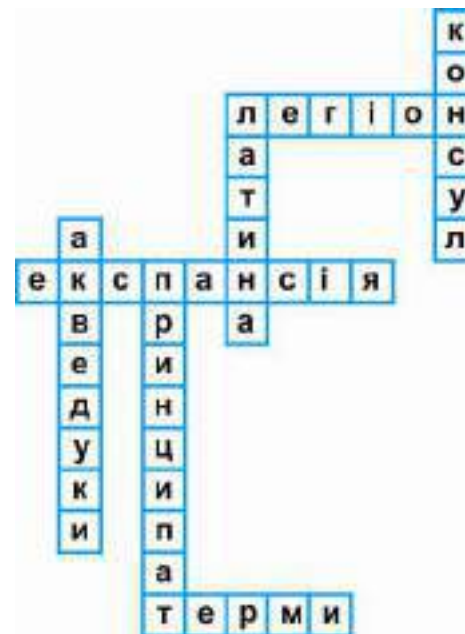
<https://cutt.ly/Q6HkLbh>

«На Апеннінському півострові проживали такі народи: лігурійці, італіки, _____, самніти, _____. В _____ році до нашої ери, за легендою, Рем і _____ заснували місто _____. Так поступово на Апеннінському півострові виникла _____»

держава. Вона пройшла три етапи розвитку: _____, республіканський та _____. Для порядку в державі римляни створили систему законодавства — римське _____.

Зупинка «Допитлива»

Допоможіть Кліо виконати завдання «Кросворд навпаки». Складіть запитання до кросворда і дайте йому назву. Запитання та назву запишіть у зошит.

Зупинка «Картографічна»

Розгляньте картосхему.

Складіть за нею розповідь про Велике розселення слов'ян у V–VII століттях.

<https://cutt.ly/j6Hk3PI>

Зупинка «Творча»

Поміркуйте, якими здобутками римської цивілізації користуються люди в сучасному світі.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

Любі діти! Ось і завершується наша історична мандрівка, яка тривала увесь шостий клас. Сьогодні Кліо переповнюють суперечливі емоції. Вона радіє, що протягом цього навчального року подорожувала з вами в різних часових вимірах та різними континентами. Але їй сумує, адже не бачитиметься з вами цілісіньке літо!..

Кліо полюбляє головоломки й ребуси, тож на прощання вона вирішила вам подарувати сім історичних загадок. Розгадавши кожну, ви дізнаєтеся про сім важливих елементів давньої історії.

Щоб успішно пройти випробування, об'єднайтесь у мінігрупи і пригадайте, що ви дізналися протягом навчального року. Отож рушаймо в дивовижну подорож Стародавнім світом! Успіхів вам!

Зупинка 1. Вогнений спалах

Відтоді, як в Африці з'явилася перша людина, минуло 2 мільйони років. Нині чисельність населення Землі складає понад 8 мільярдів людей.

Навчившись самостійно добувати вогонь, давні люди зробили своє життя більш комфортним. На вогні запікали їжу, ним обігрівали й освітлювали оселю. За його допомогою випалювали кераміку та плавили метал. Кліо завітала до печери первісних людей, щоб погрітися біля вогню. Але тут вона помітила речі, які не характерні для давньої доби.

Розгляньте ілюстрацію і відшукайте на ній зайве. Випишіть зайві речі у зошит. Поясніть свій вибір.

Зупинка 2. Кам'яні загадки

Камінь мав велике значення в житті людей. Спочатку з нього робили знаряддя праці, викресували вогонь, а згодом зводили оселі й мури. Але величною пам'яткою і справжньою загадкою залишаються єгипетські піраміди. Найвідоміша з них — піраміда Хеопса, що складається з більш як 2-ох мільйонів кам'яних блоків. Це єдине із Семи чудес Стародавнього світу, яке збереглося до нашого часу. Тож нехай піраміда надихне вас і Кліо успішно пройти лабіринт запитань про Давній Єгипет.

Зупинка 4. Дерево життя

Ліс — легені землі. Але не тільки. Ліс — це ще і годувальник: тут збирали дари природи і полювали. З деревини робили знаряддя праці, зводили оселі, витесували хатне начиння. Дрова використовували для обігріву. Мешканці Давнього Китаю та Давньої Індії успішно, але не бездумно освоювали ліс. Завдяки мудрому господарюванню ліси тепер займають п'яту частину території Китаю та чверть Індії. В глибині джунглів спорудили Велику ступу в Санчі. У лісах, які рясно вкривають гірський хребет Іньшань, побудували Великий китайський мур.

Пригадайте давню історію цих країн та допоможіть Клію виконати завдання «Кросворд навпаки». Складіть запитання до кросворда і дайте йому назву. Запитання та назву запишіть у зошит.

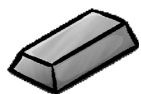
Зупинка 5. Підкорювачі води

Залежно від віку, людський організм складається на 50–85% з води. Важливість води та її життєдайну силу люди усвідомлювали здавна. Вони селилися біля водойм. Риба, річкові молюски і морепродукти стали складовою їх харчового раціону. Будівництво кораблів і далекі подорожі водними просторами сприяли освоєнню нових територій.

Разом із Кліо пригадайте, що таке колонізація і чому створювали колонії. Попрацюйте з картами «Велика грецька колонізація» і «Фінікійські колонії» та виконайте завдання до них у зошиті.

- 1) Чи згодні ви з твердженням, що фінікійці й греки були успішними мореплавцями? Доведіть свою думку.
- 2) Які території колонізували фінікійці, а які — греки?
- 3) Яке море стало центром фінікійської й грецької колонізації?
- 4) Чи були в той час засновані колонії на території України? Дайте обґрунтовану відповідь.

Зупинка 6. Металевий блиск

Метал у сучасному житті є всюди: від звичайного цвяшка до космічного корабля. Відтоді, як люди навчилися добувати руду та плавити метал, їхнє життя кардинально змінилося. Металеві знаряддя праці покращили господарювання, зробили його більш результативним. Із металів карбували монети, виготовляли неперевершені прикраси. Водночас із металу кували зброю, що призвело до жорстоких і кровопролитних війн. Саме сила металу перетворила Рим у могутню імперію. Розгадайте, що зашифрувала Кліо в кроссенсі, та складіть у зошиті невелику розповідь за ланцюжком зображень. Кроссенс складається із 9-ти зображень. Усі вони пов'язані між собою за змістом. Центральна картинка об'єднує всі інші.

Зупинка 7. Дар землі

Без землі нічого не існувало б. На ній зародилося життя перших людей. Українські ґрунти сприяють високій врожайності, тож земля — це родючість і достаток. Близько 1 мільйона років тому з'явилася перша стоянка давніх людей на теренах України, і відтоді вони розселилися по всій її території. Як ви знаєте, історія України — це частина історії світу. Історичні явища й процеси, які відбувалися у світі, знаходили своє відображення і в Україні. Розгляньте зображення. Пригадайте, з якими історичними періодами вони пов'язані. Запишіть їх у хронологічній послідовності в зошит.

Чудово!
Ви успішно впоралися
з усіма випробуваннями!
До зустрічі в сьомому класі!

Навчальне видання

**Хлібовська Ганна Миколаївна
Крижановська Марія Євгенівна
Наумчук Оксана Володимирівна**

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ**

**Підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань,
що розміщені у вільному доступі*

Головний редактор *Іван Білах*
Редактор *Ігор Миколів*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*
Художнє оформлення *Любомира Бейгера*

Формат 70х100 1/16.

Ум. друк. арк. 23,328. Обл.-вид. арк. 12,40. Наклад 26130 прим.

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

Понад 5000 років тому на березі мальовничого озера Гварда, що в сучасній Італії, жив Етці. Разом з одноплемінниками рибалив на озері, випасав худобу в горах, а інколи воював з чужинцями за територію. Одного разу Етці так захопився полюванням на оленя, що заблукав у верхів'ях Альп. Тут він натрапив на двох чоловіків, які грілися біля вогнища. Етці вже намірився підійти до вогню, але його насторожила одна невідповідність. Щось тут не так!.. Ваше завдання — з'ясувати, що саме.

Уважно розгляньте малюнок ще раз та знайдіть, хто разом з Етці спостерігає за вогнищем.

